

THE
**ANCIENT HISTORY OF
THE MAORI,**
HIS
MYTHOLOGY AND TRADITIONS.
NGA-PUHI
BY
JOHN WHITE.
VOLUME X (MAORI)

MS COPY MICRO 447

MS PAPERS 75

B19 & B24

Microfilm Reference: REELS 2 & 5

VOLUME X (MAORI)
Microfilm Reference: Reels 2 & 5

“Uru angiangi tu noa i te uru . . .”	1-3
“Ko te mata tenei a Tona . . .”	111
“ki te Kura-o-Maui, ka . . .”	54, 12
“Uehangaia . . .”	7
He pukapuka whakapapa mo nga tupuna Maori (Nga-puhi)	1
Kupe (Nga-puhi)	96
Te waka o mua (Nga-puhi)	A1, 1
.....	A1A, 2
.....	A1B
.....	2-8
Rahiri (Nga-puhi)	8A
Ka moe a Taka Te-rangi Roro i a Tawake-iti, i te tamahine o Rahiri (Nga-puhi)	8B-8E
Ko Ue-oneone, i moe i te wahine o nga uri o Tama inu po (Nga-puhi)	8F-8G
 UPOKO II	 X2
Nga uri a Rahiri (Nga-puhi)	8A, 9
“A man in ancient time . . .”	12
“1. Waha-kutia . . .” (Whakapapa)	10-25
 UPOKO III	 Papers No.1 White, 27, 65
Kawiti sang this song at Te Wahapu ... Papers No.1 White, 27, 65	
Ko te korero tenei o Hihiotote (Nga-puhi)	26-29
Hihi-o-tote (Nga-puhi)	30, 1-33, 4
He wahine kohuru (Nga-puhi)	34
He kohuru na te tamariki (Nga-puhi)	35
He kohuru (Nga-puhi).....	36
He kohuru i whakina i te wa i mate ai te tangata nana te kohuru (Nga-puhi)	37
He kohuru ra te tamaiti (Nga-puhi)	38
He kohuru, he aroha, me te whakamomori (Nga-puhi)	39
Nga nukarau o te whawhai Maori (Rarawa)	40
Te wahine me tana tamaiti (Nga-puhi)	41
 UPOKO IV	 26
Song of Heke before he cut the flag staff down	26
Ko Nga-ti-awa me Nga-puhi (Nga-puhi)	42
Ka peia a Nga-ti-awa i Kai-taia (Te-patu o Nga-puhi)	43-45

UPOKO IV	46
Ko Kahu-ngunu i Nga-puhi me tana heke ki Tauranga (Nga-puhi)	46-49
Ko Tama-tia raua ko Nga-ti-whatua (Nga-puhi)	50
He niti te take o te tahi whawhai o mua (Nga-puhi)	Book 8, 51,1-58,8
Ko te take o te timatanga o te whainganga ki runga (Nga-puhi)	Book 8, 58, 8-59, 9
UPOKO V	194, 1
Nga uri o Mawete, i puta ai a Nga-ti-kahu-unuunu, me Nga-puhi (Te rarawa)	60-64
Te taua ki Motu-tawa, i waho ake o Whanga-rei (Nga-puhi)	65
Te wahine, te tane, me te kai tapu (Nga-puhi)	66-68
Nga waka o mua (Aki-tai, Wai-kato)	69-70
Nga uri a Tapua me Kapene Kuki (Nga-puhi)	71-76
UPOKO VI	193, 10
Nga tupuna a Nene raua ko Wi-hau (Nga-puhi)	111, 76A
Te kai-puke tuatahi ki Mango-nui (Te patu, Nga-puhi)	78
UPOKO X	192
Nga korero a Te-hii-kutu mo Mariaio (Nga-puhi)	79
Te mate nei te Upoko-rewarewa (Nga-puhi)	80
Tuki raua ko Huru (Te-patuu, Nga-puhi)	81
Mohanga o Nga-puhi (Nga-ti-uru, Nga-puhi)	82
Ko Rua-tara me ana haere (Nga-puhi)	83
Ko Maui (Nga-puhi)	84
Ko Tara o Nga-ti-uru (Te-patu-po, Nga-puhi)	85
Te-morenga (Nga-puhi)	86-88
Ko Te-morenga raua ko Te-warua (Nga-puhi)	89-91
War at Hau-raki and in the south (Nga-puhi)	92
UPOKO VII	192B
Ko Tui raua ko Ti-toro (Nga-puhi)	1818, 93
Ko Hongi-hika i tawahi (Nga-puhi)	1820, 94
Ko Tete raua ko Te-apu (Nga-puhi)	1821, 95
Nga taua ki te Au-pouri a ki runga (Nga-puhi)	96-99
.....	99A
.....	99-114

UPOKO VIII	192A, 8
UPOKO IX.....	unpaginated
Whawhai ki Tara-naki (Nga-puhi)	114-124
UPOKO X	125
Te taua a Nga-puhi ki runga (Nga-puhi)	125-130
Te whawhai a Nga-puhi ki a Nga-ti-kahu-ngunu, ki a Nga-ti-porou (Nga-puhi)	131
Te whakaeke i te Pa i Toka-kuku (Nga-puhi)	152-158
Te whawhai a Nga-puhi me Hau-raki me Taupo ki Te-roto-a-tara (Kahu-ngunu).....	159-163
Te Para-ri i Roto-a-tara (Nga-ti-hau)	164
Tanguru (Kahu-ngunu)	165
Te whawhai i Roto-a-tara (Kahu-ngunu)	166-174
He korero mo nga whakapae mo Tukareaho (<i>Extract from "Te Wananga"</i>)	183-184
He kupu utu mo nga korero mo te kohuru a Te Rataau (<i>Extract from "Te Wananga"</i>)	185
UPOKO XIII	unpaginated
(Nga-puhi)	186A
Te take o te parekura i te Ika-ranga-nui (Nga-puhi)	186-187
Ka mate a Pomare i Hau-raki (Nga-puhi)	188
Te hokinga mai o Toi me tana ope taua (Nga-puhi)	189
Te taua a Po-mare ki Hau-raki a ki Wai-kato (Nga-puhi).....	190
Te parekura a Nga-puhi i Korora-reka, mo te kanga a nga kotiro i reira, mo ta raua tane (Nga-puhi)	1831, 191
Te taua a Te-hara-miti (Nga-puhi)	P.212 Vol V, 1832, 192
UPOKO XIV	4
UPOKO XI	192A
Te taua a Mango raua ko Kakaha (Popoto, Nga-puhi)	192A
Te taua takitaki i te mate o Mango raua ko Te-kakaha (Popoto, Nga-puhi)	192A-192H
Te taua a Tu-whare ki runga (Nga-puhi)	193
Te take i patua ai a Nga-ti-uru e Hongi-hika i Whanga-roa (Nga-puhi)	194
Te wahine matua a Hongi-hika (Nga-puhi)	195
Te take o te mate o Te-whare-umu i Wai-ma i Hokianga (Nga-puhi)	1828, 196-197

Te matenga o Te-whare-umu (Nga-puhi)	1828, 198
Ko Pango ratou ko ana hoa (Nga-puhi)	1828, 199
Nga rangatira o Hau-raki i rere ki tawahi (Nga-puhi)	1830, 1832, 200
Te take i tauria ai a Nga-ti-awa e Nga-puhi i Tauranga (Nga-puhi)	201-202
Nga mahi i turia ai te taua patu i nga iwi o runga i Hau-raki (Nga-puhi)	203-204
Te whawhai a Rangi-tukia tama a Koki ki Hau-raki (Nga-puhi)	205
UPOKO XV	Mote P.50, 206
Te take a Nga-puhi i patu ai i nga Pa i Mau-inaina me Te-totara (Nga-puhi)	207
Te hokinga mai o Hongi-hika i Ingarangi, me te taua ki te patu i Mokoia me Te-totara (Nga-puhi)	208-210
He waiata na Hongi-hika ki a Te Hinaki i te hoki mai ona i Ingarangi, ka tutaki ki aia i Poihakena, ka waiata atu a Hongi ki aia (Nga-ti-maru)	208A
Te taua i tauria ai Matakitaki (Nga-puhi)	211
UPOKO XVI	Mote 371
Ko Hongi me ana mahi (Nga-ti-tau-tahi, Nga-puhi)	212-218
UPOKO XVII	Mote 195
Te takitaki a Hongi-hika i te mate o Nga-puhi i a Nga-ti-whatua i Kai-para (Popoto, Nga-ti-whatua)	219-220
Te take o Te Kekeru i Maunga-nui (Popoto, Nga-puhi)	221
Te parekura i Ri-piro (Popoto, Nga-puhi)	222-223
..... B No.1 White, 74, 224-75, 225	
.....	226-227
UPOKO XIV	228
He waiata kanga mo Hongi-hika (Nga-puhi)	228
UPOKO XVIII	Mote 190
Te Pa i Haruru i Wai-tangi (Nga-puhi)	228A
Nga maunga tapu a Nga-ti-hine (Nga-ti-hine, Nga-puhi)	229A
Te whawhai i O-tu-ihu (Nga-puhi)	229
He whakapapa korero na Te-au-pouri (Te-au-pouri)	230-233

(1)

“Uru angiangi tu noa i te uru
Angiangi e tu ki te wai
Uru karaka, tu noa te uru karaka
E tu ki Pou-tahi
Ka riro maunu ki te kai kere-wai
Whaka mau o mata nga motu tu mai
Waho Ru-rima, kia mau ake ana te ika
Mangaa kai whare, tapiki horo wai
Tena e Pare taua uru mahora

(2)

Tautitia iho, tau pakina mai
A pai atu koe te whakahaere
Atu nga toka mapuna
I waho Here-waka
Tu taki au maua ki reira ra i,
Rangi e riri nei, me kai tu e au
Rangi e tawhai nei, me kai rere e au
Pipiri ko te tau e i
Aro-aro a manu ko te whatoro tika
Te tau e i, tena taku manu
Naku i tuku atu e i
He kawau maro ka tiu ki te uru na i
E hine a wai, e koa noa mai ra
Te pae ki te uru
Mo aku whakarau tutanga
I waho te Kapu-tuhi
Ma tama a Te-hiko
Mana e hora hora
Ki runga te takapau whara-nui
Mare ai ra te Kuru-o-Uenuku
Werohia matariki, ka marewa i te rua
Tu mai i kona taua e haere
Kaore ra e ka kai ka whiu
Ka kai ka noa na i
Kihai to taina i turia
Ki te tere nga motu
Tu mai i waho te whaka-maru
Nga wai e rere i raro waikato
Te ngongo tangi roa
I te nui Atirau ka ngaro i
Manu e kai ahatia ra koe
Kei toa ra koe, kia rere i te ia
Tu aha ana mai te manu ki te Reinga
Haka haka ana mai te manu ki Aotea i

(3)

Tukua pea koe, ki te pa tuatini
Tukua pea koe, te tuku a Hine te iwa iwa
I pakaru mai ai te hau kai tangata
Ka ngaromia e te rehu na i
Tena ra taku kopu te whakapae na ki te hari ha na i
Kai noa atu ana he paenga mimiha
Kai noa atu ana he paenga tohora

E kore e ngaro, tena te kakara no Tutu-nui na i
Kaarahia ra ko Hau tuku ki uta
Kaarahia ra ko Hau-te-kama kama
Aha koia koe te nuku iho ai
Kia ea ake ana nga motu tu mai
O Mokoia ma ra, kia manawa koe te titiro
Ki waho ra e, kia powhiritia
Nga roro whare nui e, i to tuahine ra
Ki a Hine-a-roro, e haere ana ra i te ara hau kai e
O te mata tahuna o Ariki kapa kapa e i”

(111)

Ko te mata tenei a Tona, i hurihia ai e Nga-puhi (i mua, ara e Hongi-hika) tenei motu, koia tenei porohititanga:

“E moe ana e Ihuri ana te aroha i au ki te hoa
e puta kii waho ra whitikia tokahu aea e
titiro ka pukohu te rangi ka tuku ki raro ra
whakatoka te manawa koreko e mau ka pau te
tipona atu, takina mai koe te taki here taniwha
te kawe no Tu te kawe o Rongomai, e tuhi te
Uira, e rapa i runga ra, kia tohu ake au ko te
wa o te mate, piki whakamau i te hiki o to
wae, a rokohanga atu ka moe nga ika
whakakatoatia te tauae. E kiri moe roa ara mai
ki runga ra, kaore ou hei whakaara atu to
uru mahora, ka maru i te hau titaria ra
i mau-maua atu nga puke whakamana, nga
puke tohe riri raro Karewa kei a Wito e rangona
mana e whakairi to hau ura-ura kau, kai
riki te mamae uha ritu mai te wahine a Tihu
te wahine a Ti-taka, e rangi ra ia tana mere
whakapepe ki te whakaurunga, kei a Puke-rewa ra
mana e whana mai, mana e whana mai nga patu
e hau nga riri e taka i roto Moehau,
to wairua huri ki te mate ra, ki mai whakamuri
nga puke kokiri runga o Tu-tehe, mau e whakakore nga
korero ki te ware i te ranga awatia, e hui ra e te taonga
i te hoa, e ruru ra e ko te nui a Tiuna kei a
Taukari ra tana, ki wakaue-taua, ki wakaue ki te wai
nga kai kino ka ngaro ra e me ko Hine na Tai, a noho
mai koe te whenua ka meha a mea te titiro nga tai e haere
waho te Mata, he ngaru whakaupoko e anga ki roto ra
nga kohu tatao te kapa wahine i te Kaheru-rapa-roa
a rokohanga atu nga taru, e pua waenga te maara

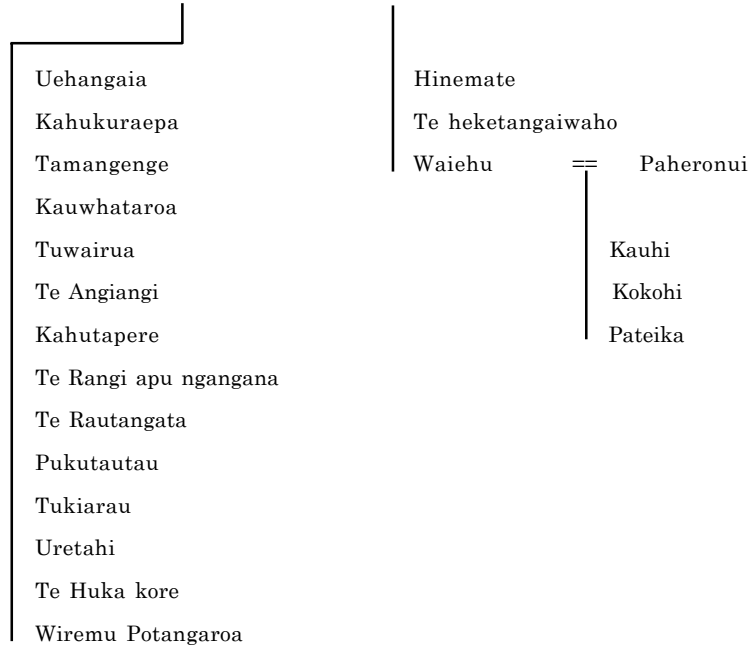
(54)(12)

ki te Kura-o-Maui, ka ngaro ra e taku pa kai hau
taku waka koa koa ki te tara o te whare
kei a Maru ra mana e hora iho mana e hora atu
te pa ki a Moi ka hemo nga riri e”

He waiata tangi na Hua mo tana tuahine mo Kiri, i te matenga o Kiri.

He tupuna a Hua na Hone Kingi Raumati, a i patua a Hua
kia mate i te wa ona e hauhake kumara ana, a e kiri roi ana.

(7)

(1)

HE PUKAPUKA WHAKAPAPA MO NGA TUPUNA MAORI (NGA-PUHI)

Ko Kupe te tangata kua tae mai ki tenei whenua i mua, i haere mai aia ki te rapu i a Tuputupu-whenua, a pau katoa nga wahi o tenei motu te haere eia e Kupe, a kihai a Tuputupu-whenua i kitea ki runga o te motu nei otira i kitea mai a Tuputupu-whenua ki Hokianga.

He hokinga no Kupe i taua awa, koia i tapa ai te ingoa o taua awa “Ko Hokianga o Kupe”.

(96)

KUPE (NGA-PUHI)

I te taha ki te marangai o Whanga-roa te tahi koutu e toro atu ana ki te moana, a he wahi piataata te moana o taua wahi, te ingoa o taua wahi ra ko Te-au-kanapanapa, ki te wahi ia i u ai a Kupe i te tai marangai.

A kei te koraha i Tarata roto rua nga toke e tu ana, te ingoa o aua toka ra, ko Te-whakarona-o-kupe, a ko nga pou era o te hakari a Kupe i tukua eia ki reira.

A ko te tiheru o te waka o Kupe kei Te-tou-o-puraho.

A i te ara atu i te Kerikeri ki wai-pa te toka i te ara ki Te-puna, te ingoa o taua toka Ko-te-papai-a-kupe, a ka haere nga tangata o Nga-puhi i taua ara, ka whiua atu ki taua toka e ratou te reureu karamu ranei, kawakawa ranei, te rau-rakau ranei hei whakau ki taua toka e ratou. A e kore e pikitia taua toka e te tangata, a e kore e haerea a muri o taua toka e te tangata.

(A1 to follow in here.)

(A1)(1)

TE WAKA O MUA (NGA-PUHI)

Ko O-mamari, ko te waka o Kupe ki raro iti atu o Hokianga, kei O-mamari e takoto ana, a te take o te ingoa o taua wahi ra, ko te ingoa ano o taua waka, no te mea i takoto oti iho taua waka ki reira.

A ko te punga o te waka o Kupe kei Te-whaiti i Hokianga, kei raro iho i te kauri e tu i te kurae i te taha ki te hauauru o Te-whaiti.

A ko te waka a Kupe i tae mai ai te roi ki enei motu i aia, kei roto taua waka ra kei te awa o Wai-ma, kei te whenua e kiia nei ko O-puri, a ko taua waka, ko te ingoa ko Tapu-wae-putuputu.

A i te wa i rere mai ai a Kupe i runga i tana waka i a Tapu-wae-putuputu, i aia ano e rere mai ana, ara e konihi haere mai ana i te akau o taua whenua i rere mai ai ki enei motu, ka peke te kiore ki taua waka, a ngaro noa iho taua kiore ki taua waka ra, a ka u mai a Kupe ki enei motu, ka oma taua kiore ki uta, a no reira te take o te kiore ki enei motu.

A ko te roi i maua mai ano hoki e Kupe ki enei motu i taua waka ra ano i a Tapu-wae-putuputu, a na Kupe i tiri te roi ki tenei whenua, a koia ra te take o te roi ki enei motu. I nga ra o mua, he ngahere kau ano nga motu nei, a heoi ra ano te wahi ngahere kore, ko nga wahi titohea e kore te mea e tupu i reira, a i nga ra o Kupe, ko te hunga i u motaiti ki enei motu, i tahu i te ahi ki nga wahi katoa i u ai ratou, a na aua ahi i mate ai nga manu moa o enei motu.

Ko tenei mea ko te roi e kiia ana ano te tahi ingoa mo tera mea ko te putuputu, a na te

(A1A)(2)

mea i maua mai tena putuputu ra ki taua waka ana, koia te ingoa o taua waka ra i tapa ai ko Tapu-wae-putuputu.

A koia nei te ingoa o nga whenua, i rere atu ai ratou i nga motu nei ana hoki te Maori ki Hawa-iki.

A koia nei te ingoa o etahi o aua wahi i rere atu ai ratou, ko Manga whai, ki Waka-tu-whenua, ko Whanga-te-au, a ko aua wahi nei kei te takiwai i Te kawau i Whanga rei.

A ko Te-au-kanapanapa ano hoki te tahi wahi e hoki ai te waka o enei motu ki Hawa-iki, he kokoru Te-au-kanapanapa, kei te taha ki te marangai o Whangaroa, i te takiwa o Te-Kawau.

Kei raro kei te whenua te nohoanga o taua tangata e rapua nei e Kupu, ara o Tuputupu-whenua, i noho raua ko Rui ki raro ki te whenua.

(A1B)

Ka moe te tangata i te po a ka moemoea te moe, a ka kite i a Tupu-tupu-whenua ka whakaputa ake i raro i te whenua, ka mea te tangata nana taua moemoea, he whenua mahue taua whenua e nohoia ra eia. Tona tikanga tenei o te ki nei, "He whenua mahue." E mate katoa nga tangata i te patu ranei, i te turoro ranei.

Na mehemea ka hanga te tangata i te whare, ka tikina te tahi tarutaru ka hutia a ka whangainga ki te ngarara nonohi e noho i roto i te kowhao i te whenua nei, puku nei te tuara, ko kui taua ngarara, hei mea tapu taua tarutaru, na te mea i kawea ai mana e kai, koia te tino tangata o te whenua.

Ka whanau ta Kupe

|

Matiu

|

Makaro

|

Maea

|

Maahu

|

Nuku-tawhiti

I haere mai a Nuku-tawhiti i tawahi, raua ko tona taokete ko Rua-nui, ko Mamari to raua waka, i tutaki ki a Kupe ki te moana

(2)

na Kupe i mea atu kia raua kei Hokianga a Tupu-tupu-whenua.

Ka puta a Nuku-tawhiti ki te wahapu o te awa i kiia nei ko Hokianga a Kupe, ka whakatorengi a Tuputupu-whenua ki raro ki te whenua.

Ka hanga nga whare a Nuku-tawhiti raua ko Rua-nui. Ko te ingoa o te whare a Rua-nui ko Te-pou-ahi, ko te ingoa o te whare a Nuku-tawhiti ko Te-whatu-pungapunga, na Rua-nui te whare kua oti wawe, a ka paea mai te tohora ki uta ki te akau o Hokianga, ka whakatika a Rua-nui ka haere ki te haehae i taua ika, hei mea whangai tapu mo tana whare, a he mea haehae taua tohora eia ki te mata tuhua i waruhia ai te matenga o Nuku-tawhiti, na taua mahi he ana, na te mea i haehaea eia te mata kua tapu i te mahunga o Nuku-tawhiti, i haehaea eia ki taua ika koia i uri ai a Mumu-te-awha te atua o nga tohora, koia te take i kore ai e hono tonu mai te pae o te tohora ki taua akau i Hokianga.

Ko taua tohora i haehaea nei e Rua-nui he mokaikai na Tutununui, na Kae i tahae mai, he mea hianga na Kae ki a Tutununui, a i eke mai a Kae i taua tohora, a ka tata ki uta ka oioi taua tohora kia marere a Kae ki raro kia hoki ai aia, a kihai a Kae i raro i te korikori o taua ika, otira i penei te kupu atu a Kae ki taua ika, he kupu karakia, a koia nei taua karakia:

“Haere i te mitimiti
Haere i te horuhoru”

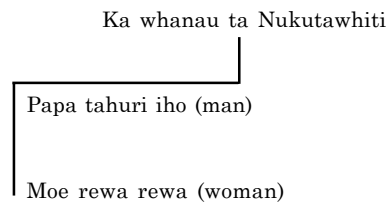
e me ana te tikanga o tenei hirihiri a Kae, “Kia haere taua tohora i uta.” He hirihiri te ingoa o te karakia potopoto.

(3)

Ka hanga a Nuku-tawhiti i taua whare, a ka oti, ka rangahia te tapau mo roto mo taua whare, hei tapau uhi mo roto kia pai ai te noho o te tangata i taua whare, kei noho te rangatira i te oneone kau o te whare.

I te wa ano i rangahia ai taua takapau, he mea karakia taua mahi e Nuku-tawhiti, koia nei te karakia ana i karakia ai i te wa e raranga ana te kai raranga i taua takapau:

“Rangamai hea te takapau
Tukua iho
Ranga mai i Wawau-a-tea
Te takapau
Kei reira Tangaroa e whatai ana
Mai ki Te whatu-pungapunga
Tukua iho
Ka huri te takapau”

a ka mate a Nuku-tawhiti ka tangi tana tamahine a Moe-rewarewa ki aia, ko tana tangi tenei:

Papa te whatitiri i runga nei
Ko ana kanapu, he aio (aitu)
Tu ka riri,
(Ka riro) Rongomai ka heke
Tatara te (pai)waipuna tea
Ko Ru (Uru), ko Nganga ([Kangakanga](#))
Ko Apa(u)rangi
Ko Kapiti-whano (hono)
Kapiti whano (hono)
Te ata o te taua
Te hiki hiki

(4)

Te ramarama
(Te weti - te weta)
Toheti tohe ta
Te totorioia (He toto-roia) koe i (e) whano
Whano, whano,
Whano whano mai te toki
Haumi e
Ka riri Tu
Ka nguha Tu
(Ka wewehi Tu)
Ka wawana (Tu)
(Tu atu raro muri ai)
Pihe, pihe
Ka taka Hokianga nui (ai)
Ai Ka taka te ro (waro)

Pipirau e ru (kaia)
Pipirau e ru koia e i
Ka taka raro pouri
Ai ka taka te waro
O Pipirau e Ru
Koia (te taputapu) e i
Ka taka wawau-a-tea nui
Ai ka taka te waro
O Pipirau e Ru
Koia e i
Kia kotikotia te uru
O te ariki
Pipirau e Ru
Koia (pihe) e i
He tapu
He tapu Tu-mata-tanga-roa
Ka ngaro
Ka ngaro Tu ki tana (taua)
He iwa, he iwa
He iwa, tukua ki te marae
Werowero, werowero te tara
Homai ra werohia ki Taio (te ia)

(5)

Whakarewa, whakarewa te ika tere-kupe
Kia uru aea ea aea ea
Te tara (taea) ki a Tai
Me ko Tai(Tahi)-manawa-reka
Te manawa ki a Tu,
(U ae) aea (u) ea ea (a) pihe
Kia uru aea ea
Aea ea pihe, pihe

- ** Hiki, hiki, hikihiki, [warawara](#)
Koia Tanga-roa, i taua
Homai ra he kino Tu
Whangainga ki a tae koropana
Te kawae ki te marae
** Whiti rua a ika tere Kupenga (Ku-paenga)

Ka mutu te tangi a te tamahine a Nuku-tawhiti a Moe-
rewarewa, te tuahine a Papa-tahuri-iho.

ta Papa tahuri iho

|

Papa tahuri ake

Ko te ritenga o te papa tahuri iho e ahu iho ana te Rangi ki
raro, ko te ritenga o te papa tahuri ake e anga ake ana te
Whenua ki runga.

ta Papa tahuri ake

|

Mo uri uri

|

Morakerake

|

Morakitu

|

Whiro

|

Toi

Ko te tino iwi nui tenei, “Ko te tiri o Toi, ko te mano o Toi i mate i te rautahi o atua.”

ta Toi

|

Apa

|

Rauru

Ko te tupuna tenei o te iwi mohio ki te whakairo o Ngati-kahununu:

ta Rauru

|

Kauea

i taniwhatia tenei tangata, haere ana i raro i te whenua, a kei runga mai o Te Keri Keri i Tokerau tona putanga.

ta Kauea

|

Te-toko-o-te-rangi

|

Rangi-tau-mumuhu

(6)

Rangi-tau-wananga

|

Hekana

|

Poupa

|

Maroro

|

Te ika tau i rangi

|

Awa 1

|

Awa 2

Awa-nui

Ko te tupuna tenei o Ngatiawa e noho ana i Taranaki nona tenei kainga a Hokianga i mua, a e matau ana nga tangata katoa ki tenei korero.

ta Awa-nui

|

Rakei

|

Tama ki te ra

Kei Hau-raki nga uri o tenei tangata, ko te iwi e rangona nei ko “Ngati tama-te ra”.

ta Tama ki te ra

|

Puhi-moana-ariki

Ko to Nga-puhi tupuna tenei, a ko tona ingoa te ingoa mutunga o te karakia e kiia nei he karakia “Popoa rengarenga”.

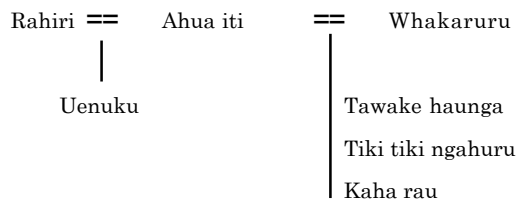
Ka timata tenei i te tua tangata, e tatakuna ana enei mea i te hokinga mai i te tanu i te tupapaku hei whakanoa kia kai tango ai nga ringa ringa.

ta Puhi-moana-ariki

|

Rahiri

Ko tona tangata toa tenei, ko tona wahine matamua ko Ahua-iti, a ka hapu a Ahua-iti, ka mahue aia i a Rahiri ka whanau tana tamaiti ko Uenuku tona ingoa i tapa ai ki aia, a ka moe ke a Rahiri he wahine ke ko Whakaruru te ingoa, a ka whanau te tamaiti a tenei wahine a Whakaruru, ka tapa te ingoa o taua tamaiti ko Tawake-haunga, koia te tupuna o tenei iwi e rangona nei ko Nga-i-tawake:

(7)

Kihai a Tiki-tiki ngahuru i moe i te wahine, he tangata kii whainga hoki aia, muri iho i a Tiki-tiki ngahuru ko Kaharau, ko tona tangata tou tenei, ka tauria tona pa e nga mano tini a hoko whitu ano ona tangata i roto i tona pa, ko Kokopanitihe te ingoa o taua pa kei Pa-kanae e tu ana i roto i te awa o Hokianga.

Ka tae mai te taua ka noho ake i raro i te awa, a ka hari hari ake ratou ko te hari tenei a te taua:

“Hanga te po, hanga te pa
 Ka mate to tikitiki
 E kai ra ki te he apopo
 Ka tiko i to pa
 Kopania, kopania
 Kopani tehe”

Ka pouri te ngakau o Kaha-rau, ka mau aia ki tana tamaiti ake a raua ko tana wahine patua ana hei mea tapu e ora ai aia, haea ana te uma o tana tamaiti a tangohia ana te whatu-manawa, ka mau a Kaha-rau ki taua whatu-manawa, tunua ana eia ki te ahi, kia kitea ai te matenga o te taua ranei, o te pa ranei, ka pupu te paoa o te ahi i tunua ai te whatu-manawa o taua tamaiti, a ka anga te paoa ki runga ki te taua ra, ka kite a Kaha-rau i te paoa ka anga ki runga ki taua mano tini ka mea aia, “Ka mate te taua ra aianeia,” a ka mea ano aia:

“Tatahi atu tatou
He tatahi niho taniwha
He manu ko te kawa-riki
Whakapakari marie ana”

a waiho aua taua kii ana, hei pepeha ma ona uri i muri i aia, ara hei whakatauki.

Ka kori te taua ra, ka ranga te ranga kapa patu i a Kaha-rau, ka piki haere ake te taua ki te pa, ano ka tata ake ki te taiepa o te pa

(8)

ka karanga atu te hokowhitu o te pa “E Kaha-rau e, tenei nga tamariki te paringia nei e te tai nei.” Ka mea ake a Kaha-rau, “Waiho kia haere he tama ka oti te tohi ki te tohi o Karaka-Whati.”

He karakia iriiri a “Karakia-whatia”, ko te iriiri Maori i te whanautanga mai o te tamaiti, kia wha nga ra ki waho, kia marere te paku o te kotinga o te pito he mea kia toa ai, ko te iriiri tenei, he mea mea ki nga rakau pakeke nei koia tenei, ko nga kupu tenei o te karakia iriiri:

“Taku tama i tohia
Ki te Hutu, ki te Ake
Kia riri kia nguha
Me te ngana hau
Karo patu ki tai no Tu
Karo mapere ki tai no Tu
Karo tao ki tai no Tu
Tohi tapu ki te wai
O Karakia-whatia”

Ka mutu te iriiri.

Ka tae mai ano te tahi tangata karanga i a Kaha-rau, ka mea “E Kaha-rau e tenei nga tamariki te pariparingia e te tai nei.” Ka ara ake a Kaha-rau i roto i te whare, a kua tomo mai te taua ki roto ki te pa, ka whakatika a Kaha-rau me te patu paraoa ka tu a Kaha-rau ka riri ki te taua ra, ka whiua tana patu ki te tangata a ka hinga tokorua nga mata-ika, ka tahi ra ano ka whakatika tana hokowhitu ka tu ki te riri, a he mata-ika kau a taua hokowhitu, a ka patua taua mano tini e te hokowhitu a Kaha-rau, a mate katoa taua mano i te iwi o Kaha-rau.

(8A)

RAHIRI
(NGA-PUHI)

Ko nga ingoa enei o nga kainga o raro o te takiwa ki Toke-rau.

Ka haere mai a Rahiri i Hokianga ka tu mai ki te tahi wahi mania o Hikurangi a ka whakatipitipi aia i reira me tana patu paraoa a ka huaina te ingoa o tera wahi ko “Te Whaka-tipi”. Ka haere atu ano aia i reira ka piki ka eke ki runga ki te puke ka noho ki reira, a ka ina ina aia i te ahi, a ka wera te tau o tana kakahu, a ka huaina te ingoa o tera wahi ko “Tau-toro”. Mai reira ka haere ano aia ka piki a ka eke ki te tahi kaweka, a ka whakaarahia te rau o tana patu paraoa ki runga a ka huaina te ingoa o tera wahi ko “Paraoa-nui”. Mai reira ka haere ano aia, a ka tu aia ki Manga-kahia ka piki a ka eke aia ki runga ki te tahi puke ka noho i reira, a ka heru aia i tana matenga, a ka huaina te ingoa o tera puke “Ko Te Tarai o Rahiri”, i taratara ia hoki tana matenga ki reira, ara i herua, na reira i huaina ai te ingoa o tera puke “Ko te-tarai-o-rahiri-popo”.

(8B)

KA MOE A TAKA TE-RANGI RORO
I A TAWAKE-ITI, I TE TAMAHINE O RAHIRI
(NGA-PUHI)

Ko Ue-oneone te papa o Taka-te-rangi-roro, ka moe a Taka i tana wahine i a Moko-iti, a ka noho taua wahine i te kainga, hei tahu kai ma te kai ngaki kumara, a ka noho ai hoki a Ue-oneone

te papa o Taka i te kainga ano hoki he mea i noho ai te koroua nei, kua wharara tana tuara, kua koroheketia aia, a ka kite a Ue i te mahi taka kai a Moko-iti ma te kai ngaki, he mea tipako e taua wahine te kai o te umu poki kainga ai eia aua kai i tipakoa ra eia, a he mea pera ano hoki te kai i taona eia e Moko-iti ma Ue-oneone, a ka maua te kai i taona ra e Moko-iti ma Ue-oneone, ka waiho e te koroua ra kia tu noa iho, kihai aia i pa i kai i aua kai, a i te ahiahi ka hokimai a Taka ki te kainga, a he ariki a Ue, ka mea atu a Ue ki a Taka “Homai nga kai matao i mahue i a koe, kia kai au, e mate nui ana ahau ki te kai maku.” Ka hoatu nga kai i tonoa nei eia, a ka kai te koroua ra, a i te ahiahipo ka mea atu a Ue kia noho, a kia moe a Taka i roto i tana wharau, he topu no Ue koia aia i moe ai ko ia anake i tana whare, roa noa raua e tautohe ana ka whakaae a Taka kia moe aia i te wharau a Ue, ka moe ra raua, a ka tae ki waenganui po ka oho ake, a Ue a ka maranga ka mea aia ki a Taka “E tama, kati te moe, e ara kia rongo koe i aku kupu.” Ka maranga ake a Taka ka whakarongo ki nga kupu o te papa, a ko whakina katoatia e Ue tana i kite ai i nga mahi a Moko-iti me nga kai e tahuna ra eia ma

(8C)

te kai ohu kumara, e te wahine ano ana a Taka, he mea hoki, kua noa te kai tapu ma te ohu kumara ra, i tana wahine i te wahine o Taka, he mea tipako te kai o te umu e Moko-iti, a kua noa nei nga kai tapu ma te kai ngaki kumara, me whakarere taua wahine a Moko-iti e Taka, a me moe a Taka i te wahine ke atu, a me haere a Taka ki te iwi o te tangata rongo nui nei o Rahiri, a ka tango ai i a Tawake-iti, i te tamahine o Rahiri, i te tamahine o Ahu-iti, a kihai a Taka i hoki ki tana wahine ki a Moko-iti, a kapiti noa te marama, a ka noho a Taka i te aroaro o tana papa, ka whakaaro ki aia, a ka taka ki taua ra, ka karanga a Taka i te tahi o ana ropa a ka hoatu e Taka ki aia te hei karetu, he mea whakawahi ki te tarama, a ka whakatika a Taka, ka mea atu ki taua pononga ra “Aru mai i au.” A ka haere atu raua i te pa i Wai-hou i te taha ki te hau raro o te wahapu o te awa o Hokianga, a ka eke raua i te waka ka hoe ki te kainga o Rahiri, a ka u raua ki reira i te tua ahiahi, tae atu

raua, e mahi takare ana te iwi o Rahiri i te ahua reka ki te haka i roto i te whare-matoro, i te whare e nohoia ana e nga takakau o nga tane me nga wahine o taua iwi ra, tae atu raua ki te whare matoro ra, ka tonoa e Taka tana pononga kia haere aia ki roto ki taua whare, me te mau atu ano eia i taua ropo te hei karetu ra i aia, a ka rongu te iwi i te whare ra i te kakara o te hei ra, ara o te karetu me te taramea, ka mohiotia na Taka taua ropo, i te mea hoki i a Taka taua tu kakara e rangona nei e ratou. Ka haere ra te ropo ra ki roto

(8D)

ki te whare matoro ra, i muri i aia, ka tae a Taka ki te too toetoe whatu-manu, a ka noho aia ki raro, me te toetoe ra i tana ringa, a ka toro tana ringa i mua ona me te toetoe ra i te ringa, i noho hoki aia i mua tonu o te tatau o te whare matoro o te iwi ra, i a ratou e haka ana i roto i taua whare, e nohoia ia e tana ropo, a e nohoia ana ano hoki e te tamahine a Rahiri ka karakia a Taka i tana karakia ki taua too toetoe whatu-manu ra ka whakahua aia i te karakia:

Te umu ma te kahu e kawe
Ma te karoro e kawe
Tu-a-wairangi
Tu a pohewa
Manawa irihia
Manawa rauri kau
Mihi mai tangi mai
Ki au ki tenei tangata kiwi
Tenei to tane ko au

Ka karakia a Taka i te karakia nei, a i aia e karakia ana i taua hirihiri nei me te mau i tana ringa katau te too toetoe whatu-manu ra, ka keria te oneone i mua tonu o te tatau o te whare ra e tana ringa maui he mea rakuraku te oneone ki tana ringa kia ahua awa keru, atu ano i te tahi taha o taua tatau, a puta noa ki te tahi taha ano o taua tatau, a ka puare te awa ra, ka hoatu taua too toetoe ra ki te awa ra takoto ai, a hipokia ana taua too, ki te oneone a torumia ana eia e Taka, a ka waiho atu eia i reira, ka whakatika aia ka haere ke atu, ki te puta mai te tamahine a Rahiri i taua whare, a ka hikoi tana waewae i aia e haere mai ana i te tatau o te whare ra, ka rarunga aia

(8E)

i taua toetoe i karakiatia ra e Taka, na reira aia ka aroha ai ki a Taka, otira he mea karakia ano taua karakia ra ano e Taka ki te hei i maua ra e te ropa ra, a he mea pupuri e Taka ki tana ringa matau taua hei karakiatia ra tana karakia eia ki taua hei, a na taua pononga i hoatu taua hei ki a Tawake-iti, ma taua karakia, i karakiatia nei ki te too toetoe ra, me te karakiatia ano hoki te hei ra, na reira pu ano e tino aroha mai ai taua wahine ki a Taka.

Ano ka tanumia te too toetoe whatu-manu ra e Taka i mua o te tatau o te whare matoro ra, ka whakatika aia ka haere ki te whare e nohoia ana e Rahiri, a e moea ana hoki e Rahiri, a ka tomo a Taka ki taua whare ra ka noho aia i reira, ano ka puta mai a Tawake-iti, i haere mai i te whare matoro ra ka kiia atu te kotiro ra e Rahiri ka mea “Tahuna mai te kai ma taku manuwhiri ma Taka.” Ka haere te kotiro ra ki te taka kai ma te tangata ra, ka mau aia i te kao i te whata, a ka korahia ki te wai wera i mahia eia ki te kowhatu wera ki roto ki te kumete, a ka maua mai ki a Taka, a ka hoki aia a Tawake-iti ki tana whare e moe ai, a roa kau iho ano, ka haere atu a Taka ki taua whare, ka tapoko atu aia ki taua whare ra ano, a ka tae aia ki aua kakahu e mau ra i aia, a no te mea kua takoto a moe te wahine ra ki tana moenga, ka tae a Taka ki ana kakahu ka uhia ki taua wahine e takoto moe ra, a kotahi ano kakahu i mau i aia i a Taka, a ka moe koia anake ko Taka i tana kakahu kotahi ra a ao noa te ra, ao ake ka mau te wahine ra ki nga kakahu o Taka ka kohia ki te takai kotahi, a ka mau aia ki aua kakahu ra, ka haere tahi atu i a Taka ki te kainga o Taka, a moea ana e Taka hei wahine mana.

(8F)

KO UE-ONEONE, I MOE I TE WAHINE
O NGA URI O TAMA INU PO
(NGA-PUHI)

I nga ra o mua, ka noho taua rangatira nei i te wahapu i Hokianga, no Whanga-pe aia a haere ana aia ki Wai-kato, he haere manuhiri nana ki reira, a ka moe aia i te whare-puni, a i

te po ka puta atu te wahine nei i kite taua wahine ra i te pai a nga moko o nga rape o te tangata nei o Ue-oneone, i kite hoki taua wahine nei i nga rape o te tangata nei i aia e haka ana i te ranga haka, a pirangi noa iho te wahine nei hei taua a Ue-oneone mana, ka mea te wahine ra “Kia moe aia i a Ue-oneone.” Ka mea atu a Ue-oneone “E kore koe e tukua i ahau kia moe koe i au, i te mea he tira wawahi whenua ahau ara he tauhou au ki tenei whenua a ki tou iwi, a kia tapu ahau, otira ki te pai koe hei wahine maku, e noho i konei koutou ko tou iwi, a kia tae au ki toku kainga, ka hanga whare nui au mau, a ka oti taua whare, ka tukua mai e au taku karere ki a koe, ko taua karere hei te kaeaea,” a whakaae ana taua wahine ra a hoki ana a Ue-oneone ki Whanga-pe.

I muri tata iho ano, ka kite te wahine ra a Rei-tu, i te kaeaea i taua kainga i Wai-kato, a ka tonoa eia tana teina a Ru-pae hei hoa mona ki raro ki Nga-puhi, kua oti i a Ue-oneone te korero e tika ai a Rei-tu i te ara e tae atu ai aia ki a Ue-oneone, a kua korerotia eia e Ue-oneone nga tangata ma ratou a Rei-tu e whakawhiti i nga awa o Wai-kato, o Manuka, o Kai-para, a o Hokianga.

A ka haere te tokorua wahine nei, a ka tae ki Whanga-pe, a ka moea e Ue-oneone, a

(8G)

Rei-tu te tuakana, me Ru-pae te teina hei wahine mana.

A nga uri o enei wahine raua ko Ue-oneone, ko Papahia, me te tini noa atu o Te rarawa. A he mokopuna aua wahine nei no Kokako.

I haere a Kokako ki te tahi pa, a kua riro te iwi o te pa ra ki te taua, ka mea atu a Kokako ki te tahi o nga wahine o te pa ra kia haere aia ki te wai inu ma Kokako i te po, a haere ana te wahine ra ki te tiki wai inu ma Kokako i te po pouriuri, ka haere atu a Kokako i muri i te wahine ra, a tae atu te wahine ra ki te wai, ka mau te wahine ra i a Kokako, ka noho raua a ka mea atu a Kokako ki te wahine ra “Ki te whanau he tamaiti mau me whakahua he ingoa mona ko Tama-inu-po,” a ka puta he tamaiti ma te wahine ra, a tapa ana he ingoa mona ko tenei i kia ra e Kokako, a koia te tupuna o te iwi o Wai-kato e rangona nei ki Nga-ti-tama-inu-po.

(X2)

UPOKO II

“Tu rua e Po e rehu ai aku kamo
Kowai ka oho ake te mau a Ngana-ia
Me Kohi-rangi e hokai ki waho ra
Tuku mai te Mangina(1) titohu rawa i au
I whiua ai au te whiu koia ra Kamura(3)
Tana-tu(4) e whai i tua tau arai
Tike tike puke nui hapainga ake
Taku rongo moiriiri rawa
Kia rongo mai koutou
Na taku tupuna e
Na Kawharu(5) i ake mai ki au
Whiro i uta whiro i tai
Ko te take au o te whiro whiro
Raru rawa he rawa”

*This song was sung by a woman, a thief who had stolen some things.
She was judged by a chief called Mangina(1), her ancestor was called
Kawharu(2), Kamura(3) the name of a cliff, Tanatu(4) to speak, to tell of.*

(8A)

NGA URI A RAHIRI (NGA-PUHI)

He tini noa iho nga tamariki a:

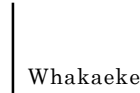
Rahiri
|
Raparapa

(9)

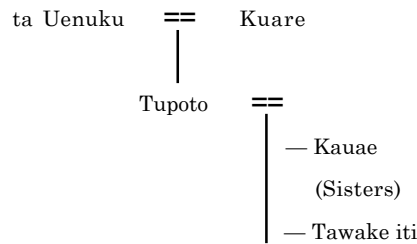
Ko Tarahawaiki te uri o Raparapa:

| Raparapa
|
| Tautahi

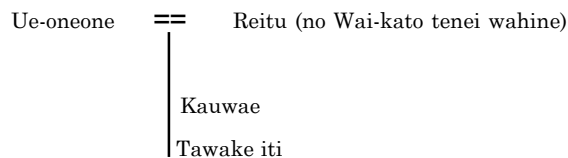
Ko Ngatitautahi te uri o Tautahi, ko te iwi e noho nei i Kaikohe i enei ra:

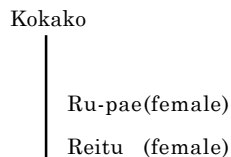
Otiia ko Uenuku te tamaiti mata mua ko te mea i mahue ai te wahine tua tahi a Rahiri he roi, i maeinga iho e Rahiri ki tana wahine kia Ahua-iti “Ka tae mai au autane ka paoi i nga roi nei ma raua,” a kihai aua roi ra i paoia e Ahua-iti ma raua, he roi ke nga roi i paoia e te wahine, koia i mahue ai a Ahua-iti i a Rahiri, i mahue hapu ai, a whanau noa a Ue-nuku-kuare, i kiia ai taua ingoa nei mona a Kuare, kahore he tangata ako i aia ki te karakia, me nga mea tapu o mua.

He tamahine aua wahine nei na Ue-oneone.

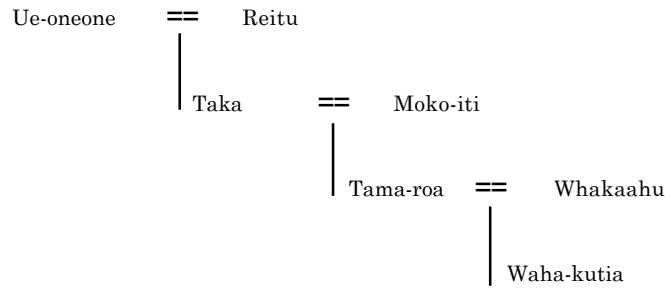

No Waikato a Reitu he tamahine na Kokako:

i pirangi a Reitu ki a Ue-oneone i te wa i haere atu ai a Ue-oneone ki Waikato, he haere manuhiri tana ki reira.

Kei Whangape te kainga o Ue-oneone:

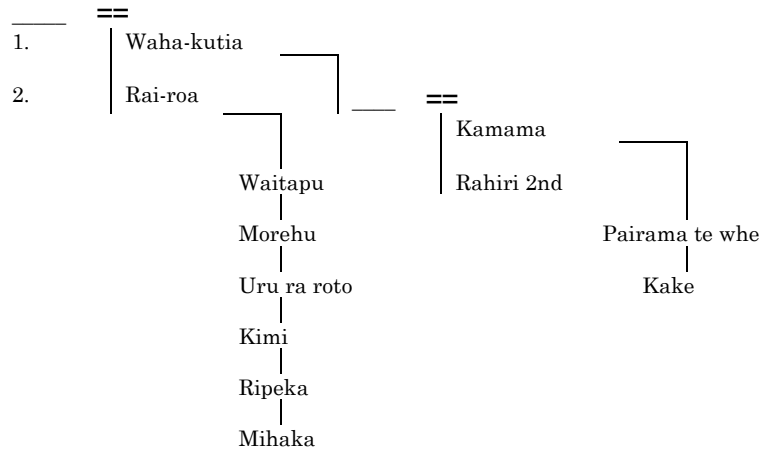
(12)

A man in ancient time at the Bay of Islands made a canoe being so proud of her sailing, as she was very swift he uttered the following which has become a proverb:

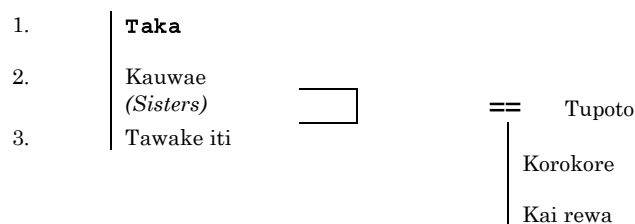
“Korihi te manu kei whangarei au.”

(The time a bird takes to sing its song I can go from here to Whangarei.)

(10)

He tua tangata tenei, muri iho i a:

Ko te tupuna tenei o te iwi e kiia nei i Hokianga ko Nga ti Korokoro, a ko Kai-rewa te tupuna nona nei te uri i a Parehamine e noho nei i Opara i Hokianga:

	Kai-rewa		
	Tu-iti	==	Maro hawhea

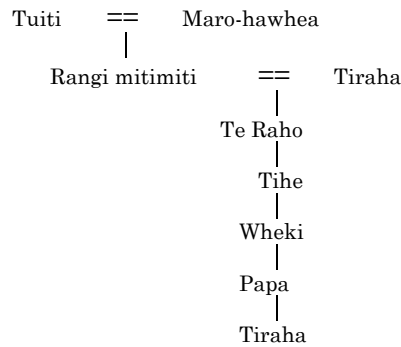
no Waitemata tenei wahine a Maro hawhea he tamahine na Rangi tau-heke, i pirangi mai ki a Tuiti, he haka, te mea i kitea ai, ka tu te haka, a ka pai te haka a Tu-iti mate tonu atu taua wahine ki aia, he puhi taua wahine, ka mutu nga ra i noho manuwhiri ai a Tuiti i Waitemata, ka eke aia i te waka e hoki mai ai aia ki tona kainga ki Nga-puhi, ka homai te whitiki a Rangi tau-heke, he ngakau kia Tu-iti kia tikina atu nga tangata o Tamaki kia patua, ka mea a Tu-iti i tana whakatauki:

“Koroki te manu
I runga i Tamaki
Kei whangaruru au”

Kihai aia i pai ki te kohuru, ka hoe te waka a Tuiti a ka ra te takutai o Whangaparaoa, Te Kawau, Whangarei, hoe tonu a u noa ki Wai-tangi i Tokerau, ka tae aia ki reira

(11)

ka mahi aia i te mea hei hanga whare mana, ka hanga te whare, ko te ingoa o taua whare ko “Tahuhu-rua”, ka oti te whare, ka haere a Tuiti ki te rapu kiwi i Taiamai, a nana na Tuiti i kitea ai tenei whenua a Tai-a-mai, ka kite aia i te pai o te oneone ka mea aia “Rite tonu te oneone o tenei kainga ki to Tamaki oneone,” a romiromia ana eia taua oneone ki tana ringa, a ka piri piri te oneone ki tana ringaringa, a ka pikaua aua oneone kia kite te wahine, a ka taimahatia e aua oneone whakarerea ana etahi o aua oneone, a ko te wahi i whakarerea ai aua oneone huaina ana ko “One-waha” kei Puke-tona i te kaweka i te ara ki Pa-karaka, koia matou i tope ai ki Tai-a-mai, na to matou nei tupuna i kite a nana i para i ngaki hoki a Taiamai:

Kei Paihia a Tiraha e noho ana, ko tana matua ko Papa i mate ki Rotorua, he mea kohuru ra Te Rauparaha, ko te take tenei i tikina ai a Rotorua i patua ai nga tangata o reira e Nga-puhi.

He mea whakawai a Papa i mate ai ki Rotorua, he mea hanga ki te whare, a meinga ana a Papa me ana hoa kia noho i taua whare hei manuwhiri.

Kua oti ke te hanga te taiepa tiketike ki waho o taua whare a karapoti katoa taua whare i taua taiepa tiketike ra, e ono tekau a Papa ma, e ono rau o te tangata whenua.

Ka patua nga kuri Maori e te tangata whenua, a ka tahuna nga huru huru ki te ahi, kia puta ai te haunga ki te manuwhiri, kia mea ai ratou, he kararehe kua patua hei kai ma ratou, kaore he hianga kau.

(12)

Ka whakatika a Te-rau-paraha ka waiata i tona karakia, koia nei nga kupu o taua karakia:

Upoko Tua-tahi
He tamariki ranei koe
Kia akona he mahara e ra
Ngaua i te wiwi
Ngaua i te wawa
He Papa-tu-a-nuku
Homai taku tu
Homai taku maro
Kia hurua, kia rawea
Kia hara paki
(Kia horo pa atu)
Maua ko te toa
E hara (haere) mai nei
(He maro aha te maro?)
He maro rere te maro
He maro nguha te maro

He maro kai taua
Na Tu-mata-u-ea
(Hariri, harere)
Nini e nguha
Ka kai te Rangi e tu nei
Ka kai te Papa e takoto nei
Ka kai Tawhiri-matea
Rutua i runga
Rutua i raro
Rutua i o Tara-pakihiwi
Haere ake ra
Te ihi o nga toa
Te mana o nga toa
Te whatu teatea (te atea) a Nuku
Teatea ki atea o a Rangi
Hari ana te Po
Hari ana te Ao
Tena hoki ra
Te whatu ka rere
Ko te whatu a te Pukenga (Kupenga)

(13)

Tau-Koroki
Ko te whatu
O te wananga
Tau Koroki
Ko au ki runga
Tau Koroki
Ko au ki raro
Tau-Koroki
Tena te rakau
Na Tu-te-rangi-harura
Te rakau na
Na Tu-te-rangi-ngatoro
Ko te rakau
Na kai hika
Ko te rakau
Na Kai-ure
Waerea te marutuna
Waerea te maruwehi
Waerea atu ra
Tare-koreke atu ana
Ki taha ki e - i
Upoko Tua-rua
Ka waere ka waere
Makereta
Ka waere ka waere
I runga, Makereta
Ka waere ka waere
I raro, Makereta
Kaikai kutu Makereta
Kaikai riha Makereta
Whakatahia te kukakuka
Whakatahi
Whakarerea te kukakuka
Te roua atu
Te kapea mai

(14)

Roua ki whiti
Roua ki tonga
E tu te rou
Tena te rou
Rouroua, tena
Taka te kape
Kapekapea
Ka eke i to ihi
Ka eke i to mana
Ka eke i runga
Ka eke i raro
Ka eke i te mana (maru) o Nuku
Mana (Maru) o Rangi
Te ihi nei
Te mana nei
Ka eke i to ihi
Ka eke i to mana
Ka eke i to maru a Nuku (Auku)
Maru a Rangi
Te-ihini nei
Te mana nei
Nga-toa nei
Ko Tai-koki (paku)
Ko Tai-korea (pake)
Ko Tai-takoto-ki-raro
(Ka) Ma Peruperu (na)
Ma whawha whiwhi
(Ma Hihi, ma rawea)
Na rawe haere
Ma Hihi
Aki ra te ihi
O nga toa
Te maro o nga toa
Te whakiki
Te whakaka
Teatea a Nuku
Teatea a Rangi
Huri ana te Po

(15)

Huri ana te Ao
Tena hoki te rakau
Ko te rakau a
Tu-te-rangi-ngahuru
Ko te rakau a
Tu-te-rangi-ngatoro
Waerea te waere
A maru-iti
Te maru rahi
Waerea atu ra
Tare-koreko atu
Ana ki taha ki e i
Rua hoia te umu nei

Ma rawe, whaia
Hapainga te umu nei
Ko rutua tiki maomao
Hoatu te umu nei
Ko rutua (Kori-tu)
Harore i runga
Harore i raro
Harore i tangata
O Oko-tahi (Hoko-tahi)
Ka whanatu te umu nei
Ki te po uriuri
Ki te po tangotango
Ki te po wawahi
A Hine-ruaki-moe
Haere ki raro
Ki a iro i raro
Ki a ngaro i raro
Ki a Tamumu i raro
Ki a Nga-hue i raro
Ki a Ketoketo i raro
Te tautiaki mai ai
Te ika a te aitu

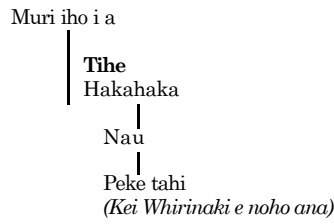
(16)

He karakia tenei (e rua ki moe) e karakiatia ana e te Maori ki tana (te tau tiaki) mai mano, ana haere aia ki te tini, a hoe (ai te ika) aru ano hoki, a mo Te-po-nui te (a te aitu -) tahi ona ingoa, he mea waiata i Te-rau-paraha ki te iwi o Roto-rua, kia patua te manuwhiri a Nga-puhi.

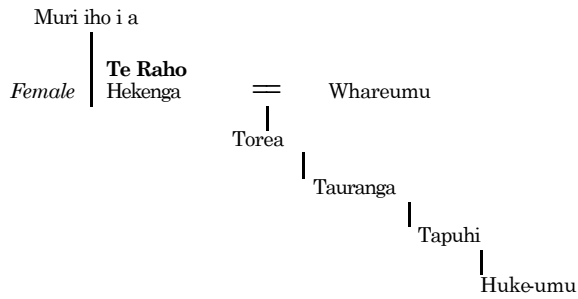
Ka mutu te karakia a Te Rauparaha, ka patua taua manuwhiri, ko tahi rawa ano tangata i ora ko Te Maanga tona ingoa i peke hoki aia i runga i taua taiepa tiketike a ka rere aia ki te wai, a ka kau i te moana, i kohurutia hoki ki te motu ki Roto-kakahi, he roto kei waenga nui o taua roto te pa i te moutere e tu ana, ko Motu tawa te ingoa o taua motu me te pa ano hoki.

Ka kau a Te Maangi i te wai o taua roto, ka arumia ki te waka, a tokorua tangata ki te waka ka arumia a ka mau a Te Maangi i a raua, otiia he tangata maia a Te Maangi, ka patua aia e aua tokorua i te waka, ka ruku aia, a ka he te manawa ka puea ake ano aia, ka patua iho ano aia e aua tokorua, ka mau a Te Maanga ki te ihu o te waka ka peke ake aia ki te waka, ka oma aua tangata ki te kei o te waka, ka mau a Te Maangi ki te hoe ka patua nga tokorua ra eia ki te hoe ka peke raua ki te

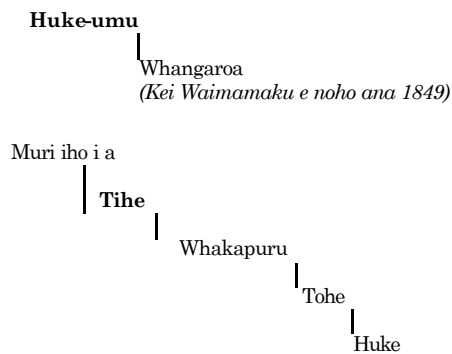
wai, ka riro te waka i a Te Maangi, a ka arumia raua eia ka patua, e rua i mate ngatahi i aia, ka hoe aia ka u ki uta a ka haere mai aia i te tua whenua ka ahu mai ki Nga-puhi, ko aua hoa i patua ra i te pa he mea kai era e te tangata whenua, i ngahoro katoa nga niho a Te Maangi i te patunga e aua tokorua i aia i te wai e kau ana:

(17)

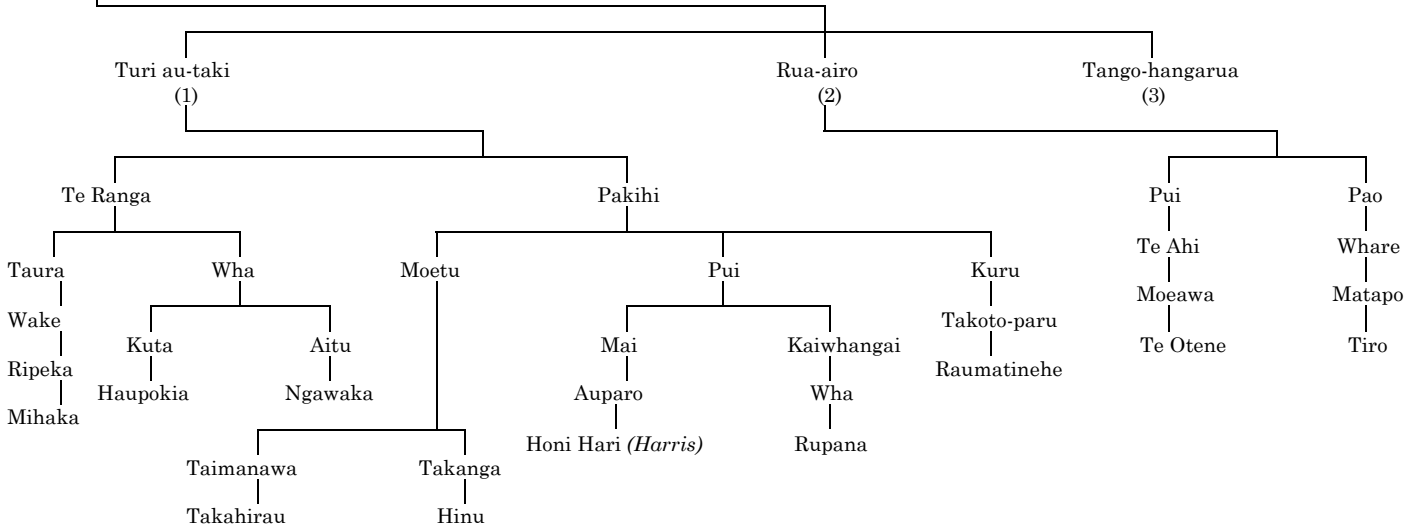

Ko tona tangata toa tenei, he tini nga parekura i hinga i aia:

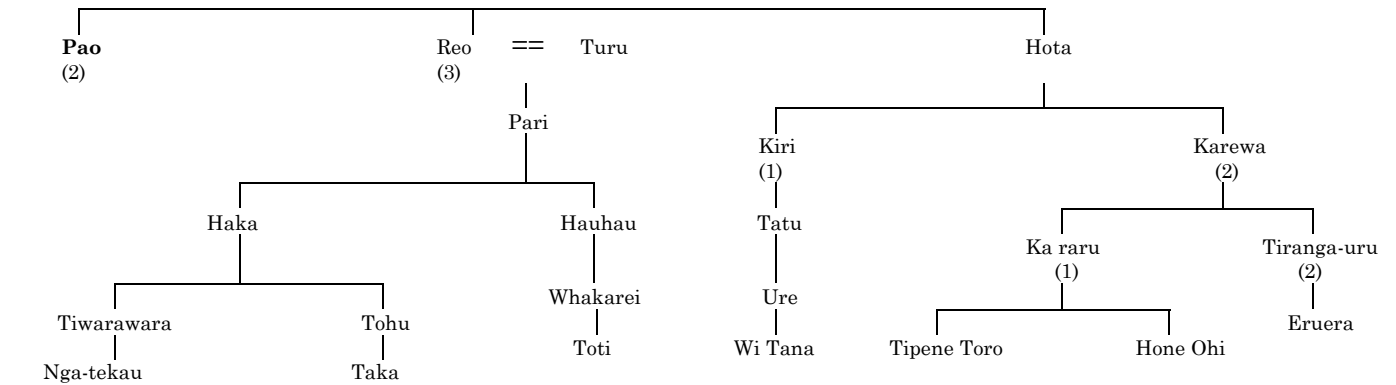
Muri iho i a

Hekenga
Manga-wheki

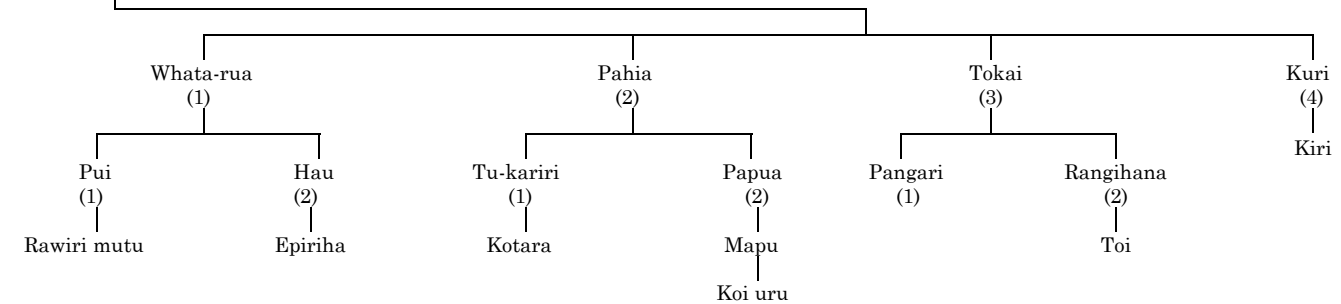

Na “Te Wha” enei tamariki a “Pao” a “Pui”.

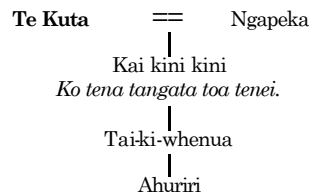
Muri iho i a

1. **Pari**
2. **Rau**

Ka mate a Te Ngawa i te parekura i te Rau-kumara. Ka moe ki a Te Kuta ia Nga-peka.

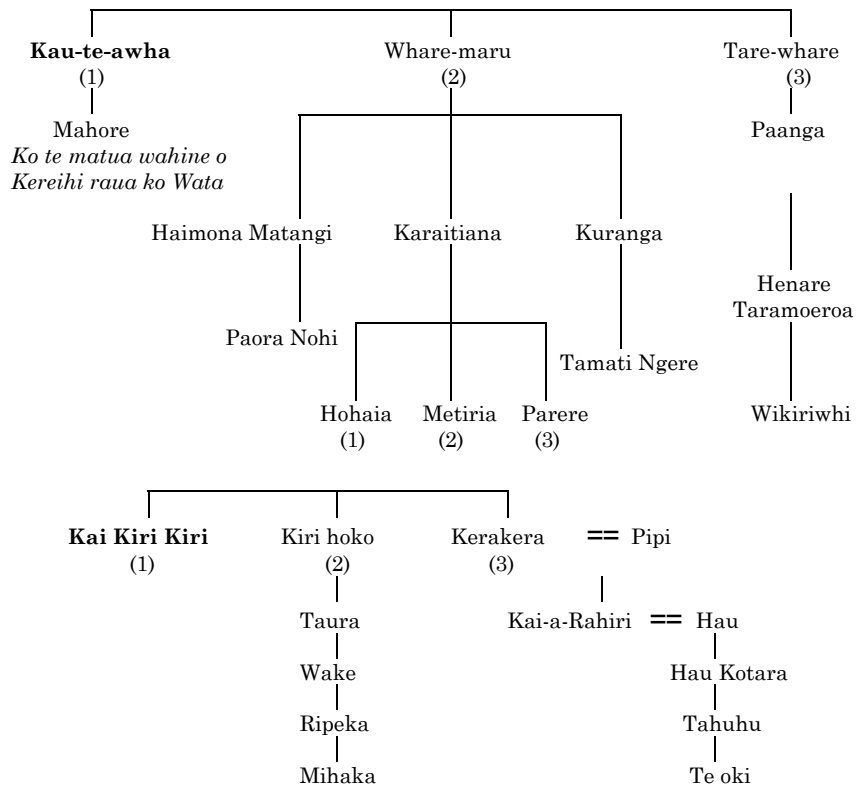

(20)

- 1. | **Ahuriri**
 - | Makoare
 - 1. | Raniera
 - 2. | Aperahama
 - 3. | Hohaia
- 2. | Rangaunu
 - | Hone Kingi
 - | Rihari
- 3. | Muri-wai
 - 1. | Wata
 - 2. | Kereihi
- 1. | **Taiki whenua**
- 2. | ko Kau te awaha

Ko tena tangata toa tenei ko te tumuaki o nga toa katoa. E matau ana nga iwi katoa nei ki te toa o tenei tangata. He tini nga toa nunui i raro i aia, otia e kore aia e poka noa ki te whakatika, he rapu utu hoki tana, he rangatira nui hoki aia apiti atu ki tana toa. Nana i whai mana ai tenei iwi a Te Popoto a taea noatia tenei ra, he tangata matau ki te whakaaro mo te whawhai.

Taihoa atu e korero nga taonga o tenei tangata ko ana whakaaro i korerotia ano i te whawhai i O-kai-hau nei:

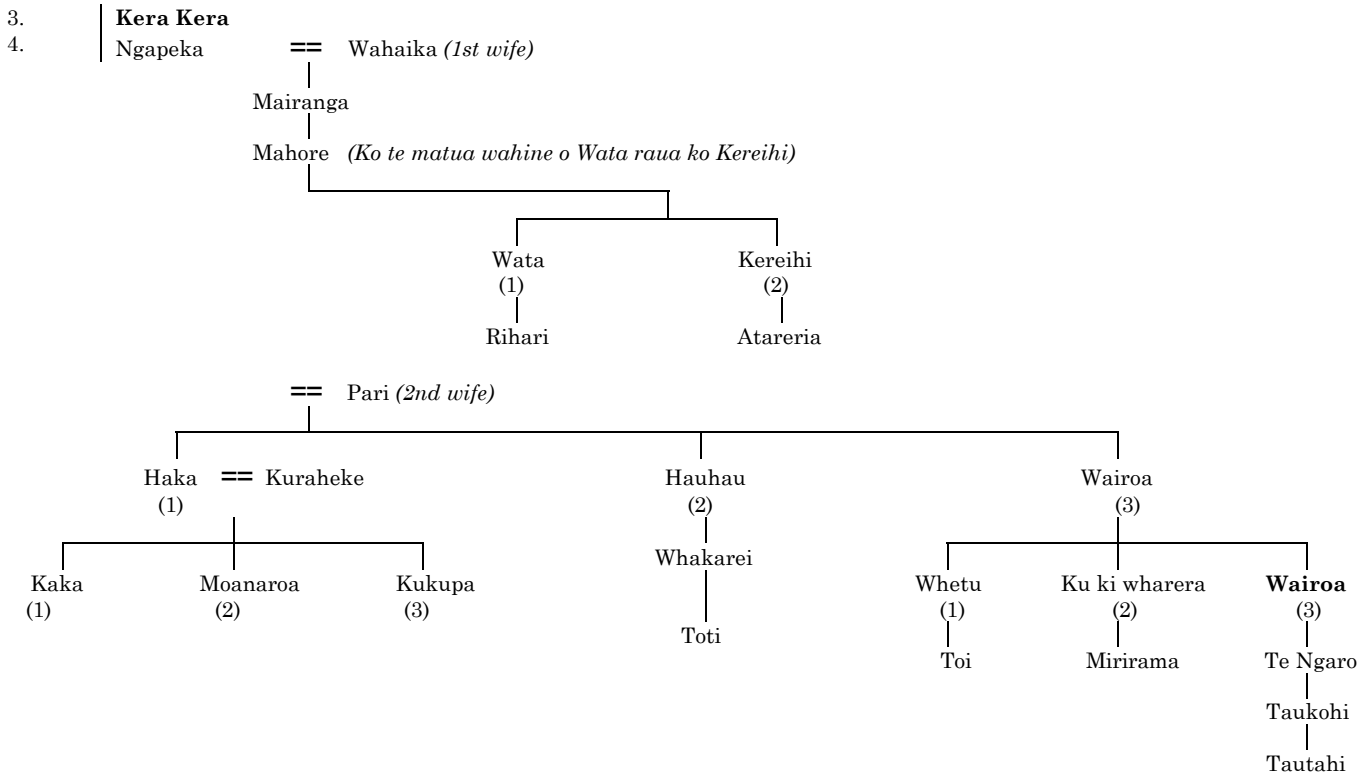
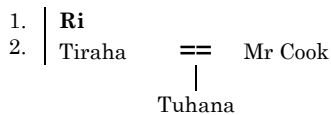
(21)

1. | **Tahuhu**
2. | Whare (*Kei Tokerau e noho ana 1849*)
3. | Tango

1. | **Kai-a-Rahiri**
2. | Pehi
|
| Ao (*female*)

1. | Numanga == Wika
2. | **Kiri-hoko**
 1. | Patu ai == Riunga
 2. | Mapu | Iwi tuia
| Kupu | Ueke
| Ri
| Nga-kiore

I kainga hoki te matenga o Papa e te kiore, o te tangata i kohurutia e Te Rauparaha ki Roto-rua nei koia tenei ingoa a Te Kiore.

(22)

1. | **Te Kuta**
 2. | Tai-ka-horo-mai

Ko tena tangata toa tenei, a ka rongo aia i te rongo tea o Rekereke, ka haere aia ki muri-whenua, a ka tae atu aia ki a Rekereke ka ui atu aia ki a Rekereke “Kia pehea te roa o te tao?”

Ka mea mai a Rekereke “Kia tahi maaro haranga,” a ka mea atu ano a Rekereke “Ki te mea ka riro to tao i te hoa riri pakia ki o ringa ringa.”

Ka mea atu a Rekereke ki a Tai-ka-horo-mai “Ka hia ra o mataika?”

Ka mea atu a Tai-ka-horo-mai “Ka ono.” Ka mea atu a Rekereke “Kotahi aku i toe ake i a koe, ko te whitu.”

He mea nui whakaharahara tenei mea te mata-ika kia matou, e kore nga tangata e patua ana ki te koraha ki nga kainga ranei

e meinga he mata-ika, e kore ano hoki e korerotia otira ka timataria te tatauranga ka rera nga kapa tatau, ka puta te toa ki waenganui ki te takiwa haere ai rua maaro te whanui o te takiwa: ahakoa e rua te kau tangata ki te wero i taua toa e kore aia e tu, ka peke taua toa riro katoa mai te tangata i tikina atu e taua toa i roto i nga mano tini o aua hoa whawhai. Ka meinga tenei he mata-ika.

Ka hokimai a Tai-ka-horo-mai ia Rekereke ka timata te whainganga i te kou-onepu ka uru a Tai-ka-horo-mai ki taua parekura, ka puta aia i te tahi taha ka puta a a Tai-omanga i te tahi taha, a tokorua nga mata-ika a Tai-ka-horo-mai, a kotahi ano te mata-ika a Tai-omanga, ka whati te hoa riri a ka tae ki runga ki Rangatira, ka paia te whakahoki, ka whati te tahi ka riro te tao a Tai-ka-horo-mai, a pakia ana eia ki ana ringa ringa, a rite ana ki te korero mai a Rekereke ki aia, “E riro to tao pakia

(23)

ki o ringa ringa.”

Ka peke a Tai-ka-horo-mai, ka mau i aia tokorua tangata, a kihai aia i maru, ka paia te whakahoki, ka ara ake te tahi o aua mataika tokorua ra, ka hopukia eia te waewae o Tai-ka-horo-mai ka patua tona matenga, otira takoto hangareka ana aia ai ano kua mate, a ka mea te kai patu kia kotia a Tai-ka-horo-mai, kia kotia te matenga, hei mokaikai, ka mea atu tetahi tangata ano, “Kaua e kotia te matenga, he matenga kino kahore he moko,” a ka mahue a Tai-ka-horo-mai i te kai patu, a i muri iho ano ka ara ake aia haere ana, ka paia te whakahoki ka patua katoatia.

Ko te timatanga o tenei whainganga he ngakau na Tane-miti rangi mo tona oranganoatanga te patu e tana tao kete. I haere atu a Tane-miti rangi kia kite i tana tuahine, ano ka po ka moe i roto i te whare a ka waenganui po ka puta te tane o te tuahine ki te mimi, ka mahue iho ko Tane-miti rangi anake raua ko te tuahine i te whare, ka hae taua tangata ka mau ki te mere hei patu i a Tane-miti rangi, ka puritia te mere e te wahine, a kihai i maru a Tane-miti rangi, ka ara ake aia i te ata ka mea atu tana tuahine “Kihai koe i oho ake i a maua e whawhai nei.”

Ka mea atu a Tane-miti rangi “Kahore.”

Ka mea atu te tuahine “Ora noa ra koe i napo naku i pupuri te mere.”

Ka tupu te ngakau o Tane-miti rangi, ka hoki mai aia ki tona kainga. Aro ka tae ki te raumati ka whakaaro aia ka hui hui mai nga tangata ki Nuku-pure ki te whawhaki karaka, ka mea aia “Tenei pea taku aua ngakoikoi ka nohoia.” He ika te ngakoikoi, kaore he tangata ke tana e korero nei.

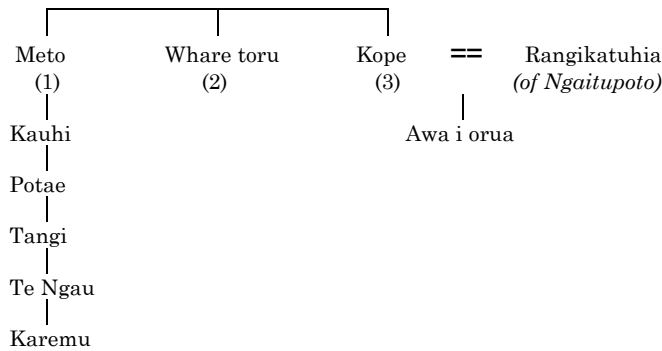
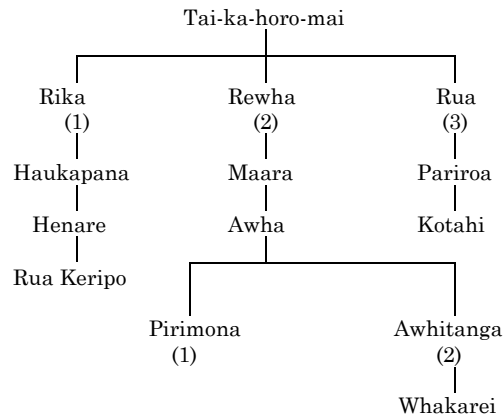
Tenei ano tetahi parekura a Tai ka horo mai

(24)

i muri iho i te parekura i “te Kouonepu,” ko te hau te makuru te ingoa kei Hutoia i Wai-hou, i haere atu nga tangata ki te whawhaki karaka i Waihou, a ka eke ki runga ki te waka ka mea Nga-peke, tenei ano taku moe, e waiata mai ana te atua o te po ki au, he mate ia nei, ka whakahua aia i te waiata koia nei nga kupu o taua waiata:

“E tama na Tu e i
E tama na Kai e i
Kauia te awa i Rua-mahu e i
Ka whakaoti to uri ki tua e i”

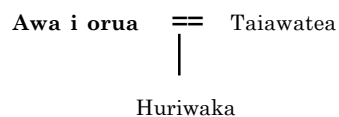
Ka haere ano taua puni tangata tae atu ki Wai-hou ka moe, oho ake i te ata ka haere a Tai-ka-horo-mai ka waiho te nuinga, ka haere aia ka tae ki Hutoia ka kake aia ki runga ki te rakau karaka, a ka rongia atu aia i te taua e korero ana, e miharo ana e mea ana “Na ra te karaka hua.” Otira kihai a Tai-ka-horo-mai i kitea atu e te taua ra, ka hoki aia ki tana nuinga ka mea atu ki a ratou “Ko te whakaariki,” ka paia te hapai e ratou, a ka tae, ka tutaki, a ka tu ka tatau, te werohanga o te tao mate rawa ko Huti, ka puta a Tai-ka-horo-mai ko te mataika, ka whati te taua ra, ka patua, a kotahi rau o ratou i mate i a Tai-ka-horo-mai ma.

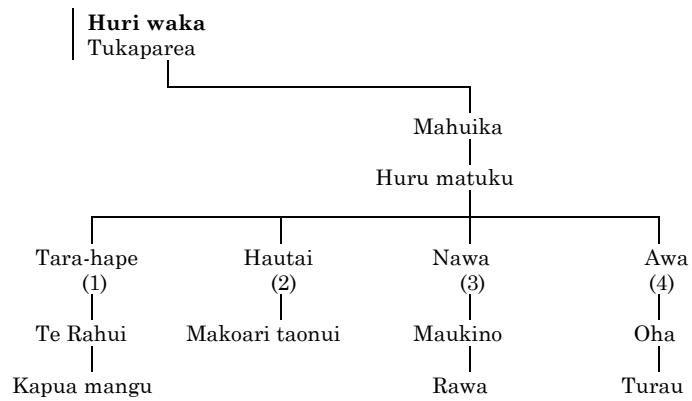
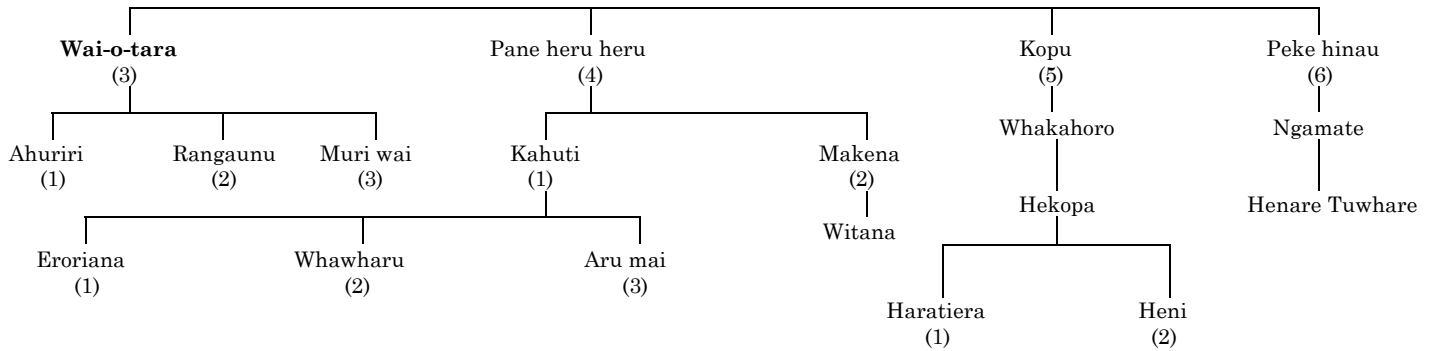
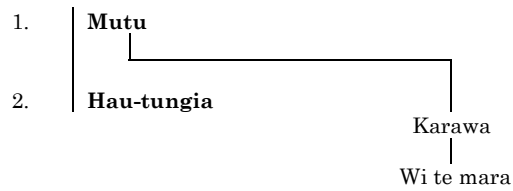
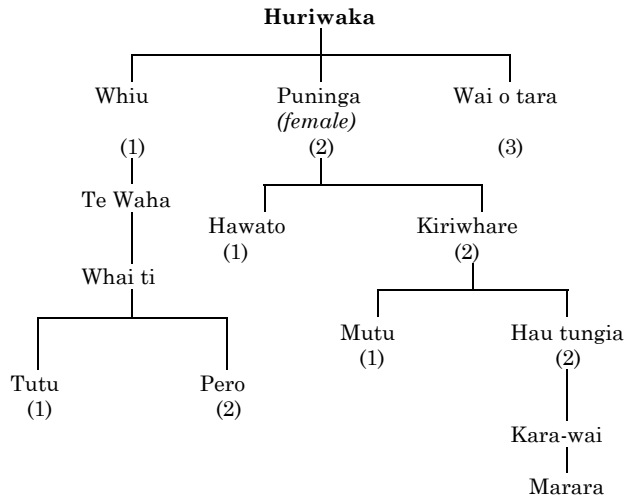
Taihoa e korero etahi o nga uri o Meto.

(25)

Ko taua ingoa nei he awa, kei Whirinaki no te mea i mate a Taura tu maru ki reira, koia te tane o Tu tahua i te parekura i Te Kope-manawa, a ka mate a Taura tu maru ka kowhitia te kanohe e Wharetokua, mauria ana ki Tokerau hei rahui pipi, koia i tangohia ai a Tokerau e te Popoto i mua.

Ko tena tangata kohuru tenei he tangata toa ano hoki, he tini nga tangata i okaia eia, e kore hoki e tae atu te tahi tangata ki aia i te wehi ki aia.

(Papers No.1 White)(27)(65)

UPOKO III

KAWITI SANG THIS SONG AT TE WAHAPU

After the second flag staff was cut down the natives assembled at Te Wahapu to whom Kawiti sang this song:

“E rangi ko Maui
I tu ai taku hia
Taroro ro ana
Ko waho anake
E kawē ana roto
Me he ao uru
E tika rawe e koro
Mai ahaina taku iti
E hei te kurupine
Te awa o te tupua
Paki noa koutou
I tua pae ra
Tehea te kai e
Kia horahia
Kia whakaihi atu
Taku reo
Te puri tangata
E taka mai nei
Kei hea Hongi Hika
E rangona nei
Hei kawē ake ra
I au nga puke noho mai
O te rae ki te ipu
Whakatara au
Ka mihi atu e”

He waiata aroha.

(26)

UPOKO III

KO TE KORERO TENEI O HIHIOTOTE (NGA-PUHI)

Ko tona kainga kei Otaua, ko tana mahi, he patu tangata, e kore te tangata e haere noa ia Hihiotote i namata, ko tana mea whakamate tangata, he maire he mea whakakoi nana, mete koinga oka na te Pakeha.

Ka noho ia i tana kainga, ka rongu ia i te reo tangata ka mau ia ki tana ko meke, mau atu ki tana oka kahaerea e ia ki mua o te ara noho ai, ka puta atu aua tangata haere kua karanga atu a Hihiotote, haere mai haere mai, ano e karanga atu ana i runga i te ngakau rangimarire,

(27)

me tera hunga hoki e haere mai ra huanoa e karanga mai ana i runga i te aroha, kua hongu ukau ano te ihu, katahi ka werohia ake ki te korokoro, ko tana oka he mea titi ake i roto i te whiri o tana komeke, ka mate ka mauria e ia ki tana kainga, ka mahia e ia ka huahua ina hei kai mana. Pena tonu tana mahi, tae noa ki te ngaronga o te tamahine a Mahia, ka matau ano a Mahia kua mate tana kotiro ia Hihiotote, ka hanga a Mahia i tana putara, he kauri, ka oti katahi

(28)

kahaere raua ko tana tamaiti ko Orokewa, i haere atu raua i to raua kainga i Awarua, ka ahua taraua haere ki Mataraua. Putanoa ki Otaua, ka eke raua ki Puke Kaka, ka noho raua ki reira, katahi ka whakatangi a Mahia i tana putara, ko tana tamaiti ko Orokewa, peka ana ki tahaki noho ai, rongu kau ano

a Hihiotote i te tangi o te pu tatara a Mahia, tena rawa to tangata te rere ake na, mau atu ki tana ka kahu kowhiro, ko tuia mai te koikoi ka tika ake papa i tana whakatika ka hari hoki ki tana kai e whaka

(29)

tangi maira i te pu tatara, haere tonu ake kua puta ake, kua kite iho a Mahia katahi ka karanga iho a Mahia, haere mai, ka tara ake hoki nga waewae o Hihiotote ki te haere mana, kua tata mai, kua tuku mai i tana ihu ki te hongu, ka kitea atu e Mahia i te koinga o te oka a Hihiotote ka puta ake i te whiri o tana komeke, katahi ka patua e Mahia ki tana pu tatara, tukua mai ano e Hihiotote, kahemo, katahi raua ka wawau, ka pekea, mai e Orokewa, ka hinga a Hihiotote ki raro, ka puta tana pepeha he mea ki ake i raro:

“I tokoruatia Hihiotote i mate ai”

tukitukia ana ka mate Hihiotote, ia Mahia raua ko Orokewa, ka ora te tangata, i aua ra, no te matenga o Hihiotote ko te mutunga tenei o nga korero o Hihiotote.

(30)(1)

HIHI-O-TOTE (NGA-PUHI)

He korero tenei mo Hihi-o-tote, ko tona kainga kei O-taua. Ko tana mahi he patu tangata hei kai mana, he mea hoki ko taua mea pai rawa atu hei kai mona, ko te kiko kiko o te tangata. E kore te tangata e haere noa i te wehi ki a Hihi-o-tote, he tangata aia e tino wehingia ana e nga iwi katoa o Nga-puhi, a ko tona kainga i noho ai, e kore te tangata e tata atu ki reira kei patua aia kei kainga e taua tangata kohuru.

Ko tana mea whakamate tangata he maire, ara he maire te rakau, he mea hanga eia hei tao, e hara i te tao roa nei e maua nei ki te tini o te uri nui aua whawhai i te tino o te parekura, e hara, otira he tao poto poto nei penei ano te roa, me te pito o te ringa ringa a tae noa ki te hiki o te ringa ringa, a he mea mahi

waru eia ki te mata tuhua kia tino koi rawa ai te pito o taua tao koia ano te koi me te koi mata nei aua wahia hei wiri i nga puta mo te niao o te waka.

Ana mahi e mau ai te tangata i aia te patu ka noho aia i tana kainga, a ko ia anake, kahore kau ana wahine, e kore hoki te wahine, e moe i aia, kei patua kei kainga, ka noho aia i tana kainga, a ka rongo aia i te reo tangata, ka mau aia ki tana meke, ara ki te komeke, he kakahu tenei mea, he peru me te ngare otira he mea matatoru rawa tenei, a ko te whiri o runga me te whakahake nei, i tino nui rawa to tenei, koia ano kei te nui renga renga tangata.

Ka rongo aia i te reo tangata e haere ana i te ara, ahakoa i te ara tawhiti noa atu, ka kakahu aia i tana meke, a ka mau ki tana oka maire ka haere aia ki mua o te ara noho ai, a ka puta atu te tangata haere, ka karanga atu a Hihi-o-tote “Haere mai, haere mai,” ano e karanga atu ana i runga i te ngakau rangi marie, me te tangata haere hoki, e hua ana aia e karanga atu ana a Hihi-o-tote i te pai, me ta te tangata nei karanga atu ano i runga i te pai

(31)(2)

ka haere atu te tangata haere noa nei ki te hongu ki a Hihi-o-tote, e noho ana hoki aia i te whenua, e noho tuturi ana, a ka piko iho te tangata haere ki te hongu, ara ka tuku iho te ihu ki a Hihi-o-tote, a u kau ano te ihu o tenei o te tangata haere noa, ko te maire ra i kuhua ake i roto i te whiri o te meke ra, i raro tata iho ano o te kauwae o Hihi-o-tote, a e ngaro ana i te nui o te whiri o te kakahu ra, ka werohia ake e te tangata ra ki te korokoro o te tangata haere nei, a ka mate te tangata, mate kau ano ka mauria ki tana kainga, ka mahia eia. Ka huahuaina eia hei kai mana, he penei tonu tana mahi, a tae noa ki te ngaronga o te tamahine a Mahia, i patua ano hoki taua kotiro e Hihi-o-tote.

Ka mohio a Mahia kua mate tana kotiro i a Hihi-o-tote, ka taka tana ngakau utu i te pouri ona mo tana potiki, a ka tae aia ki te rakau, ka mahia hei pu-tara, ka oti no ano he kauri te rakau i hanga ai taua pu-tara, ka oti te mea ra, ka ki atu a

Mahia ki tana tamaiti ki a Oro-kewa, “E kino e pouri ana ahau ki to tuahine, e kore au e moe i te po, e tangi tonu ana a roto i au ki taku kotiro, taua ka haere ki te taki taki i te mate o te tuahine, kei ngau kino i au te aroha a ka rahua au e te mate.”

Ka mea atu a Oro-kewa ki te papa, “Nau i mea kia haere taua, ae, e tika ana.”

Ka whakatika atu raua i to raua kainga i Awa-rua a ka ahua ta raua haere ki Mata-raua, puta noa ki Otaua, a ka eke raua ki Puke-kaka, ka noho raua ki raro, ka tae a Mahia ki tana pu-tara i mahia ra eia ka whakatangihia eia puta ana te wheoro o te reo o te pu-tara ra ki tawhiti, i rangona mai te tioro e te tini o te kainga.

Ka noho nei raua i reira, a ka tangi te pu-tara a Mahia, ka ki atu te matua ki te tamaiti, “Nei koe e Oro-kewa, e rongu te nanakia ra i te reo o taku pu-tara,

(32)(3)

nei rawa ano pea aia te haere mai ra, me peke koe ki tahaki noho moke mai ai, waiho maku e patu ana puta mai.”

Ka mea atu a Oro-kewa, “He tika, nau ka kaha, mau anake ta taua whakautu e patu i te mea e tangi nui ana to ngakau ki taku tuahine, mau anake e patu ta taua utu, kia ngata ai to puku riri.”

Ka mea atu a Mahia “Ae, otira e ahua raru au i tuku hoa riri, kia hopohopo to patu, whiua te whiu o to hoe-roa ki te upoko, kia patu ai ana roro e mahi raweke nei i te mahara kohuru i a taua.”

He hoe roa ta Oro-kewa, patu i mau atu ai, a noho ana aia i te taha o te ara whakamoke atu ai i te nanakia ra.

Kua tangi koa te pu-tara a Mahia, a rongu kau ano a Hihi-otote i te reo o te mea ra, tena rawa ano aia te rere ake ra, ka mau aia ki tana kakahu kowhiro. Ka tuia mai te koi koi, ara te tao maire ra, ka tika ake aia i tana ara e haere mai ai ki te wahi i rongu ake ra i te tangi o te pu-tara, ka hari hoki aia ki te kai mana, ki tana ki ko te tangata nana i tangi ai te pu-tara ra hei o mo tana kopu apopo.

Haere tonu mai a Hihi-o-tote a ka puta ki te ara, kua kite iho a Mahia i aia, ka noho te tangata ra i raro, ka karanga atu a Mahia, “Haere mai, haere mai” me te noho tonu atu a Mahia, roa kau ano, a he te whakatika atu a Mahia kia haere atu ki aia, ka whakatika a Hihi-o-tote ka haere atu ki a Mahia, a ka tara ake nga wae wae o te nanakia nei ki te haere mana, kua tata atu ki a Mahia e noho tonu ra i te whenua, kua tuku mai i tana ihu ki a hiahia ki te hongu, a ka kitea atu e Mahia i te kainga o te oka a Hihi-o-tote e purero ake ana i roto i te whiri o tana kakahu komeke, ka peke ake a Mahia, ka whiua tau pu-tara ki te angaanga o te komeke

(33)(4)

e hora koa te pu-tara i te patu, koia ia karohia ai e Hihi-o-tote ka hemo te patu a Mahia i aia, ka tahi a Mahia ka mau ki te tangata ra, a ka whawhai a mamau raua, i te ara ra. Tena koa a Oro-kewa te titiro mai ra, a mau kau ano tana papa ki te nanakia nei, ka puta aia i te wahi i piri ai, kihai koa a Hihi-o-tote i kite atu i aia e mamau ana a Hihi-o-tote raua ko Mahia, ka tata atu a Oro-kewa warea ra raua ki te mamau ka watea no ano te upoko o Hihi-o-tote, ka whiua e Oro-kewa ki tana hoe roa ka u ki te upoko o te tangata ra, e hara ka hinga ki raro, ka mau atu a Mahia ki te hoe roa ra a ka puritia a Hihi-o-tote e te taua, ka ki ake a Hihi-o-tote i tana kupu i te mea ki ano aia i patua e Mahia ka mea ake aia i raro “I tokomaha a Hihi-o-tote i mate ai.”

Tukitukia ana a Hihi-o-tote e Mahia raua ko Oro-kewa ano ka mohunga noa te tinana i a raua te tuki tuki, me te upoko katoa papapapa noa, waiho ana aia i te ara pirau ai hei kai ma te ra raua ko te ua.

Kahore kau he huanga ona, hei tangi i aia, i mate tutua aia, a kihai rawa aia i nehua, i kawea ranei ana iwi ki te wahi tapu, mawai e mahi i te rika rika o te iwi ki tana mahi kohuru, a i ngaro roa iho ana wheua ki waenga rarauhe i te kawenga a te ra raua ko te wai hua noa i te hotoke.

(34)

HE WAHINE KOHURU
(NGA-PUHI)

Ka haere te wahine taitamahine nei ki te haere, a ka mea ana whakaaro kia patu tangata aia, a ka patua tana tuahine, a na etahi o te iwi i ora ai te tuahine, a ka haere ano taua wahine ra ka ahu i te ara haere noa atu, a ka tutaki aia i te wahine ropa me te pikaunga wahie, ka mau te taitamahine ra ki te tahi o te wahie ra ka patua te ropa ra a ka mate, ara takoto mate ana te ropa ra.

Ka haere ano te wahine ra a ka tutuki ki te kotiro e haere ana ki te kawewai, ka aru atu te wahine ra, a ka kopiroa te kotiro ra eia a ka mate, a ka rere aia ka ahu atu ano ki te pa o ta ratou iwi me te parare haere “Ko te whakaariki.” A ka kitea te tinana o te kotiro ra, me te ropa ra, a ka ora ake te ropa ra, ka korero i te mate ona i mate ai, me te wahine nana i patu, a he mea hoki he wahine ariki taua taitamahine ra. Koia aia i kore ai e rapua mo ana kohuru, a ka kiia e te iwi he aitua ma nga atua, he mea mahi hukehuke e ratou ki taua wahine.

(35)

HE KOHURU NA TE TAMARIKI
(NGA-PUHI)

I te wahapu o Hokianga, ka haere aua tini tamariki nei ki te ngahere, a he tao anake i aua tini tamariki ra, ta te tahi, ta te tahi, ta ratou hoa haere he ropa tane kaumatua, a ka takaro aua tini tamariki ra ki te werowero i a ratou mea i pai ai i taua ngahere, ka mea ratou, he parekura ta ratou a ko nga rakau o te ngahere a ratou hoa riri, werowero ai ratou aua tamariki ki aua rakau, a ka noho te pononga ra ka titiro ki aua tamariki e takaro ana, a ka tata atu te tahi tamaiti tane ki taua pononga ra, a ka mea taua tamaiti “Nei taku hoa riri” a ka werohia tana tao ki taua ropa ra, ka kite te tini o ana hoa i te mahi a taua tamaiti ra, a ka ahuareka hoki ratou, a ka pokia taua taurekareka ra e ratou ka werowerohia a mate noa te ropa ra,

a ka waiho te tupapaku ra e ratou ki reira takoto ai, a hoki ana ratou ki te kainga korero ai i ta ratou takaro ahuaureka ki a ratou maatua, a ka whakapai aua maatua, ka mea hei tia anake aua tini tamariki ra aua kaumatua.

(36)

HE KOHURU
(NGA-PUHI)

Ka tae ki taua ra nei, ka tu ka hii ika te tangata nei i reinga i te toka i te tuauru i te tai ki te Ra-too. Ko tana papa me te teina i roto i te kokoru e noho noa iho ai a ka kite raua i taua punga nei, tokorua tangata e haere atu ana i te takutai, a ka mea te tahi o taua tokorua e haere mai ra, kia kohurutia, tera e hii ra i te toka, ka tohe tana hoa kia kaua e kohurutia, a ka kite te papa me te teina a ka haere raua ka noho tutai i ta raua tuakana, a kia patua aia ka patua hoki e raua te kai patu i aia a kihai noake i puta te kii a te tangata kohuru ra, a ka ora tera e hii ra i te toka. Roa kau ano ka tauatia te hunga tokorua ra, a utua ana ta raua hiahia kohuru, a ka mutu te he mo ta raua kii kohuru.

(37)

HE KOHURU I WHAKINA I TE WA I MATE AI
TE TANGATA NANA TE KOHURU
(NGA-PUHI)

Ka noho te iwi ra i Taura roa i te tuauru i te taha ki raro o Hokianga, a kohurutia ana e ratou te tahi ano o ratou, he rangatira taua tangata i patua nei e ratou, a na ratou i whakapae, na te tahi hunga e noho ana i te takiwa ki te Reinga i patu taua rangatira o ratou, te hunga i whakapaea nei tokotoru tane, me nga wahine, me nga tamariki, a ka oho te iwi na ratou nei i patu ta ratou tangata, a ka haere po ratou a ka patua e ratou aua tangata me aua wahine, me aua tamariki. He mea kohuru aua tangata nei i te ata po i te wa i ara ake ai aua wahine ki te taka kai ma ratou.

Tautiri noa iho i muri iho o taua kohuru i aua tangata nei, ka takoto turoro te rangatira o te iwi na ratou ra hoki i kohuru aua tane, me aua wahine, me aua tamariki, a ka tata aia ki te hemo, ka kiiia taua tama kia haere atu ki aia kia rongu aia i aua kupu poroaki ka tae atu tana tama ka ki ake aia te turoro ra ka mea “E noho i te ao nei e noho pai, kaua e kohuru tangata i te wa e whakapaea kautia ana, a kaua te tangata e whakapaea kautia ana e patua mo te tangata i patua, a kihai i tino mohiotia te tangata nana i patu uia mareretia te kohuru, a kia tino kitea te tangata nana te kohuru ka mahi ai koe, e hara nga tangata tokotoru, me nga wahine, me nga tamariki i te hunga na ratou i patu to matua, kua mohio au i te hunga na ratou i patu to whanaunga i patua noatia te hunga tokotoru, me a ratou wahine, me nga tamariki, nei ra kua patua ratou, a kua heke te toto, kati me mutu noa iho.

(38)

HE KOHURU RA TE TAMAITI
(NGA-PUHI)

Ka noho aua tamariki nei he tane nga tahi raua, i te kainga ano me te pa o te taitamahine nana nei i patu te ropa, a i korero ano hoki te kotiro, ka haere aua tamariki tokorua ra ki te tahere kukupa, a te mate noa ake he manu ka hoki mai raua, ka ahu mai ki te kainga, a ka haere te tahi i mua o te tahi, a ko tera i muri, ka akina mai tana tahere ki te tuara o tana hoa, a ka mate, a ka oma tera i wero ia i tana hoa ka parare haere ka mea “Ko te whakaariki” a ka haere te iwi o te pa ka tae ki tera kua mate ra, a ka uia e ratou, ka mea ake te tupapaku ra na tana hoa aia i wero.

Nei tata ano ka whawhai te iwi nei, a na nga whanaunga o te tamaiti nana ra te kohuru i utu ki te taonga me te tahi wheua ki nga whanaunga o te tupapaku ra i kore ai he whawhai o taua iwi ki a ratou ano.

(39)

HE KOHURU, HE AROHA, ME TE WHAKAMOMORI
(NGA-PUHI)

No te hapu ano o Nga-puhi, i te hapu o te wahine i kohuru ra i te ropa, me te tamaiti i kohuru ra i tana hoa wero manu, te tahi rangatira ko te Paopao te ingoa me ana pononga tane tokorua a he mea patu huhua kore eia e te Paopao te tahi o aua ropa, a ko te tahi o aua ropa ra e a ana i te poaka atu ano i Whanga-pe ki Hokianga ma te tai tuauru, ka kite taua ropa ra i te atahua o te tahi tangata i mua ona i te one, a ka peke taua pononga ra ki tahaki, a he mea hoki koia anake i haere mai i ta ratou pa, koia aia i oho ai ki te ata o te tangata i mua ona, a ka kite aia i te tangata nei i a te Paopao, ara i tana rangatira, me te tao i te ringa e mau ana, a he mea wero mai eia e te Paopao taua ropa ra. Koia ra te take o te ata i kitea e te ropa ra i te one i mua ona, mei taka te tao a te Paopao, penei kua mate rawa taua ropa, nei ra i peke aia ki tahaki i ora ai, a ka kore te ropa ra e tu i te tao a te Paopao, ka hinga wharoro aia ki te one, a oma ana te pononga ra ka tahuti noa atu.

Kua hiahia a Paopao ki te tahi wahine, a kihai taua wahine i pai mai ki aia, na reira i kino ai te whakaaro o te Paopao, a kaore nei te ropa ra i mate i aia te wero ka haere a te Paopao ki tana haere noa atu, a ngaro tonu atu, a no te wa i haere ai etahi o tana hapu ki te wero kukupa ka kite ratou i nga koiwi o te tangata i te ngahere, a ka kitea te heitiki a te Paopao i te taha o aua koiwi, a ko te whakaheke i toronatia ai aia, e mau ana i te manga o te tahi rakau, a waiho ana aua koiwi ki reira takoto ai i te mea e kino ana te iwi katoa ki a te Paopao.

(40)

NGA NUKARAU O TE WHAWHAI MAORI
(RARAWA)

I te takiwa ki Ahi-para i te tau maunga o te tuauru, e kokiri ana te kurae o uta ki te moana, a ko runga o taua maunga te pa o te tahi hapu o te Au-pouri, he pa kihai i taea e te taua o aua

ra, a he mea whakaeke taua pa ra e te iwi o Nga-ti-awa e noho ana i taua takiwa i aua wa, a kihai noa ake i taea e ratou a ka hoha a Nga-ti-awa ka haere ke noa atu, a kihai te Au-pouri i aha atu ki te iwi kua haere ke atu ra, i te mea e kore ta ratou pa e taea e te taua, a i haere taua Nga-ti-awa ki Whanga-pe noho ai, a ka tahuri taua iwi ka whangai kuri peropero ma ratou, a tini ana te kuri a taua iwi ra, a roa kau ano ka mutu te whangai kuri a te iwi nei a patua ana aua tini kuri ra, a ka whakataka a Nga-ti-awa ka haere ki raro, a tae noa ki te pa i tauria ra e ratou, e nohoia ra e te Au-pouri a he mea haere konihi atu e ratou ki reira, a tuituia ana nga huru o aua kuri ra hei kakahu kotahi, he nui noa atu taua kakahu, a ka mahi ka hii ika a Nga-ti-awa, a ka tae ratou ka whakaturia taua kahu huru kuri ra hei whare, i tatahi i te one, i raro tata iho o te pa ra, a ka tuia nga ika ra ka whakataria ki taua whare huru kuri ra, a ka nohoia taua whare e nga toa o Nga-ti-awa, a ka nohoia a uta, i roto i nga awaawa e etahi ano a Nga-ti-awa. Ao ake ka titiro nga tangata o te pa ra, ka kite i te whare ra hua noa he tohoro pae, a ka karanga te iwi nei “He tohoro, he tohoro” a ka oma ratou ki tatahi, tae kau atu ano, ka huakina e te iwi o Nga-ti-awa, ka patua nei koa kahore kau he patu a te Au-pouri a mate huhua kau noa iho ratou a ka taea te pa ra, a ka nohoia e Nga-ti-awa, a mau tonu iho te noho o ratou i reira.

(41)

TE WAHINE ME TANA TAMAITI
(NGA-PUHI)

Ka moe a Nuiringa, he wahine no Whirinaki, i te tane o te tahi hapu e noho ana i te Taheke i Wai-ma, i Hokianga, a ka haere te tane ki te taua, ka hoe nga tungane o te wahine nei ra te waka atu ano i Whirinaki ki Wai-ma, a ka karanga atu aua tungane ki te wahine ra ka mea “Haere iho ki te waka nei, nei nga pipi mau.” He teka kau ano ia nei aua kupu a aua tangata no te mea kua whanau te tamaiti tane a te wahine nei, a kua ahua kori tana potiki, a kihai ana tungane i pai ki taua tamaiti tane, a ka tae atu te wahine ra ki te waka, ka maua te wahine e

ana tungane ki Whirinaki, ko te tamaiti i waiho e ratou i te Taheke ano noho ai, a ka mau nga whanaunga o te matua tane o te wahine ra ka whangai i te tamaiti ra a kaumatua noa, mehemea koa he kotiro te tamaiti ra, penei kua mau e nga tungane ki a ratou, i te mea he maro wahine, nei koa he tane te potiki ra, a he “rito,” he uri whakatupu tangata, a hei “taaunga” ara hei kai “whakatu ia ratou” na reira te maua ai ki a ratou noho ai.

(26)

UPOKO IV

SONG OF HEKE BEFORE HE CUT THE FLAG STAFF DOWN

Heke when he went to battle always sung this song and as his custom sang it just as he went to cut the Kororareka flagstaff down the first time.

“Karanga pa mai i runga o Maiki
I te awatea. Te hau o Manaia
Ka riro, koua tuki koua whana
Koua mamae ake te aroha
Poka iho i runga i te matenga
To Tu hikitia ko Tu hapainga
I raro i nga wae
E te iwi kia hara-tau
Ko te ki te take
O te whenua o mua iho ra
E Ha tuhia te po
Tuhia te ao tenei au te ware nei
Tena ia te wero atu ra
E Ha ka rongu ake ano
Ko Nga ti moe ranga ranga
Ko tahi ko Rua-rangi
Ko tahi tonu ano
Mau e karo mai
He ninihi he papare
He tau rangi kau atu
He mata taonga e Ha”

He waiata karakia taua.

(42)

KO NGA-TI-AWA ME NGA-PUHI (NGA-PUHI)

Ko nga whawhai a Nga-ti-awa ki te iwi tupu ake o te whenua i Kai-taia, ara o Nga-ti-whatua, koia a Kauri i tu ai i a Nga-ti-

awa hei rangatira mo ratou, hei whakahau i te awa kerī atu ano i te tuauru a kia tae ki roto ki te repo ara ki te roto i te pukakitanga o te awa o Kai-taia, kia waipukea ai a Kai-taia e te moana, kia mate ai nga maara o te iwi o Nga-ti-whatua e te mataitai o te wai moana, a koia onge ai te kai ma Nga-ti-whatua kia haere ke ai ratou he whenua ke a keria ana taua wai kerī e Nga-ti-awa, a ka mahi nei te iwi ra, a ka whatiwhati nga poto maire, a kihai noa ake te awa kerī ra i puta ki Kai-taia, a no muri iho ka tere a Kauri ma ka ma te tai tokerau, a u noa ki Tauranga.

(43)

KA PEIA A NGA-TI-AWA I KAI-TAIA
(TE-PATU O NGA-PUHI)

I mua tonu o te kainga o Te Paki i Kai-taia i te puke i taua wahi te pa tawhito o Nga-ti-awa o mua, a i taua puke ra te kohukohu kakara nei te kopuru e tupu ana, ko te mea ia e kohia ana e te wahine Maori o mua ki te hei, a ki te kaki tautau ai, hei whakakakara i taua ihu.

Ko taua pa nei he pa no Nga-ti-awa, i noho hoki taua iwi ra i taua wahi i nga ra o nehe noa atu, a i te raorao i raro tata iho o te puke i tu ai taua pa, i turia te parekura a Nga-puhi kia Nga-ti-awa me nga hapu o te whenua i taua wahi papa raorao ra, a ko Nga-ti-awa i mate, i a Nga-puhi te papa, a ka whati a Nga-ti-awa ki Tauranga.

A i tawahi ake o te pa e kiia nei, a i te tahi puke ano i reira, te tahi pa ano no mua, e tu ana i te kerekere, a na Te-whiti taua pa ara na Nga-ti-awa aia, a e kitea atu ana i taua pa nga maunga o Taka-hue i tawhiti me te awa ano o Ahi-para, me te moana ki Te-taura-roa, e aki ana ki nga toko o taua wahi, me te roto i Ta-ngongo, me te uru kahika tea i Ranga-unu, me te maunga i O-hora.

I te wa i nohoia ai te pa nei e Te-whiti i Kerekere, i haere mai a Wai-tohi me ana hoa o Nga-puhi ki te whawhai ki a Nga-ti-awa. A ko ta ratou puni i noho ai i O-inu, a i te po ka tonoa atu a ratou tutei i reira, kia haere ki te toro i te pa a Te-whiti, a roa

noa aua tutei e haere ana i roto i taua pa a Te-whiti, ka kitea e te tangata whenua, a kotahi i patua a i ora tetahi.

(44)

A i taua po ka tu a Te-whiti ka korero ki tona hapu, ka mea “Whakarongo mai e nga toa nei, ko te taua a Nga-puhi te haere mai nei, kia toa kia maia, me noho nga koroua me nga kuia, me nga tamariki i te pa nei, a i te ata ka haere tatou ki te tu i te taua, kia toa, kia maia, kia uaua.”

A i taua po ano ka kiia ano hoki te korero ki te taua a Nga-puhi. Ko etahi o ratou kua kore e pai ki te whawhai, i te mea kua tae mai te korero i te mea kotahi o ratou i haere nei ki te tutei i a Nga-ti-awa, a i mate nei te tahi o raua, a ko tenei i korero nei i ora mai ki te taua, a ka mea aua wawau nei kia hoki te taua ki o ratou kainga a ka tu a Wai-tohi ka mea, “Me hoki te hunga wawau, a ko nga toa me aru mai i au,” a ka kii ano aia ka mea “He kokako ka toko i runga i Rau-mahoe.” He whakatauki taua whakatauki nei mo te wawau, mo te pukepuke, ara mo te hunga e whati ana i roto i te parekura, a mo te hunga whati atu i te wa o te riri i te kainga. A ka noho katoa nga hoa o te taua a Wai-tohi. He iwi haere puku te taua Maori.

A i te po ano ka puta a Te-whiti ma i ta ratou pa ka haere ka ahu ki te taua o Nga-puhi, a i te po ano ka tu a Nga-puhi ka haere ka ahu atu ki te pa a Te-whiti, a tutaki pu aua iwi nei ki a raua i te raorao, a ka tu ka papatu, ko te patu a Te-whiti he tao, ko te patu a Wai-tohi he waha-ika, a ka tu te tao a Te-whiti i te kaki a Wai-tohi, a ka whiua te waha-ika a Wai-tohi ki a Te-whiti, a ka hinga a Te-whiti ki te whenua, a ka tu ka

(45)

papatu aua iwi katoa, a i maia a Nga-ti-awa, i maia, a ka raru, a ka riro te papa i a Nga-puhi.

A huaina iho taua wahi i te parekura ra ko Rangi-mangu, a kihai a Wai-tohi i mate i te tao a tana hoa o Nga-ti-awa, he mea hoki kahore kau he moteatea o te Maori ki te mate.

A ia aua ra, i mea te Maori ko te pa o te wairua e noho ai kei te Reinga, kei reira hoki te Maori kite ai i taua wahine atahua, a kai ai i te kumara, me te ika, a e kore he whawhai o reira, i te mea he wahi pai taua wahi ra. Na Tara-ru aua korero nei i tatau.

UPOKO IV

KO KAHU-NGUNU I NGA-PUHI ME TANA HEKE KI TAURANGA (NGA-PUHI)

I nga ra o Kahu-ngunu, i te wa i noho ai ratou ko tana iwi i Nga-puhi, a i kapi ai i a ratou te wahi e nohoia nei e Nga-puhi, e te Rarawa, e te Au-pouri, i noho a Kahu-ngunu me tana hapu i Whanga-roa, a i noho ano hoki etahi hapu iwi ke i reira ano i Whanga-roa, a he noho kino tonu ta aua iwi ra me te hapu a Kahu-ngunu, ara he whawhai tonu, a hoha noa ake a Kahu-ngunu ma, a ka mea a Kahu-ngunu kia heke ratou a Nga-ti-awa ki runga, a kia heke atu ratou i te takiwa o Whanga-roa, a ka heke atu ratou ka ahu te haere ma te takiwa ki te pukaki o Kaipara a Manuka atu ana, a Wai-kato atu ana, a ka mau a Kahu-ngunu i te kaweau i roto i te ipu hei whakawehi i nga iwi tukino mai i taua ara, he mea hoki he nui te wehi o matou o te Maori i tera mea i te tuatara, a he mea whakaatu taua kaweau ki te iwi tukino mai i te ara, a ka whati ratou ka puta a Kahu-ngunu ma, a ka haere tonu te ope e heke ra, ka ahu ki te marangai, he mea hoki na te ra i kitea ai te ara ki te marangai he mea hoki i haere te iwi ra i roto i te wao nui a Tane, kia whai kai ai i te ara, he roa te wa o ratou i haere ai i te ngahere ka puta ai ki te raorao, mai reira kua roa nga makawe o Kahu-ngunu, a tau tau ai ki tana hope, nae te mea nei he remu no te kakahu nei mo te ngare, a kihai aia i kino ki aia e parangia ra e ana mahunga, i te mea, koia te upoko o tana heke, a ka haere tonu atu ratou a whiti noa i Whaingaroa, Ao-tea, Mokau, Mairi a

tae noa ki Taranaki, a ka tau te noho o te heke nei ki raro, ka okioki, a ka mea atu a Kahu-ngunu ki ta ratou tohunga kia taraia tana

(47)

mahunga, a kia whiria ki te whiri hoko-whitu, a herea ana aua whiri e whitu ra hei koukou ki runga ki te tumuaki o tana upoko a ka mau a Kahu-ngunu ki ana mako e rua, e mau haere ra i aia i roto i te putea, ka hoatu ki tana taringa katau mau ai, a ka hoatu te kurukuru ki tana taringa mau ai, a ka hoatu ano ki tana taringa matau te turuki ara te kope he kiri aute aua mea nei mau ai, a ka tukua aua whiri o tana mahunga kia tautau noa iho a ka herea ano aua whiri ra hei putiki ki runga ano ki tona mahunga tu ai, a kia repara ke te pito o aua whiri ra, repara ki te tahi i te tahi, a ko te kaki o aua whiri ra he mea here ki te kiri aute, a he nui no tana mahunga, koia te aute kotahi te puta ai a porowhawe noa te kaki o aua whiri ra. Ko te kiri aute he mea tihore mai i te rakau, a paoia ai ki te paoui, a e hara i te mea nui taua wahi aute e paoia ra, i te mea, ko te aute pai he kiri no te rakau aute penei te rahi me te ringa tamaiti a he mea ko te tahi wahi aute kotahi, kihai noa ake i kapi te here o te parekoukou a Kahu-ngunu koia i herea ai tana putiki ki te kota, kihai mea ko te kota, he mahunga tangata whiria ai hei whakaheke, he mahunga tane me te wahine patu i te parekura, a kihai noa ake heke te mahunga, ara te parekoukou a Kahu-ngunu i oti te pare ki te kota, a ka mau te tohunga ki te korari wharariki, ka herea eia, a na taua muka ra i here te parekoukou a Kahu-ngunu i mau ai tana mahunga te pare ki te upoko o tana mahunga mau ai.

He tangata tino kaha rawa atu a Kahu-ngunu, a ki te mea ka keria te roi e te hunga kotahi tahi te kau topu, i te wa e maoa ai te kai i te hangi, ka taea eia te pikau. A e taea mana ano hoki eia te pikau nga

(48)

paua ki te toitoi o te pa ka tatari ai ki nga wahi katoa o te pa, kia whiwhi ai nga tangata katoa o te pa ki te paua takoto ai i te tatau o a ratou whare katoa.

Ano ka whati mai a Kahu-ngunu me tana ope heke mai i Whanga-roa, a i ma te puke-kitenga o Kaipara, a i heke ano hoki te tahi wahanga ano o taua iwi ra ano o Nga-ti-awa ma te tai tokerau, i hoe atu, ara i heke atu i nga takiwa o Mango-nui a i Kai-taia ano hoki. Ka heke tenei taanga o Nga-ti-awa, a ka hoe ki waho, ka karanga atu te iwi e ahua pai atu ana ki a Nga-ti-awa, a ko Kauri te ingoa o te rangatira o tenei heke, e karanga atu nei te iwi tupu ake o te whenua kia ratou ka mea “Kauri e, Kauri hoki mai.”

Ka o mai a Kauri ka mea “Ranga Maomao ka taka ki runga o Nuku-tau-rua e Kere, a muri e hokia” a hoe tonu atu ratou i te tai rawhiti, ka puta i Toke-rau, hoe tonu a Hau-raki, hoe tonu a u noa atu ki Tauranga, a ko te iwi i eke nei i a Kahu-ngunu raua ko Kauri e kiia ana he ingoa mo ratou ko Nga-ti-kahu”.

A ko nga kotiro tokorua i moea nei e Ue-oneone, he uri aua kotiro no Nga-ti-kahu, i heke nei ki Taranaki a koia ra te take i tupuna kotahi ai a Nga-puhi ki a Wai-kato, ki a te Rarawa, a ki a Nga-ti-awa, a i nohoia hoki te takiwa e Nga-ti-awa e nohoia nei e Nga-puhi i nga paparanga maha noa atu, a tae noa ki a Kahu-ngunu raua ko Kauri, a he nui no taua iwi i nga ra a ratou e noho tahi ana i taua takiwa me nga iwi o Nga-puhi me o Nga-ti-whatua, a he kore kai ano ratou katoa, koia a Nga-ti-awa i heke ai ano ki te rapu kainga mo ratou e ora ai i te kai, a he hemo mo te whaiwhai a ratou ko Nga-ti-whatua me Nga-puhi, koia ra

(49)

te take i heke ai a Nga-ti-kahu, a Nga-ti-awa tia ana to ratou ingoa i Taranaki.

I te wa i nohia ai te takiwa ki a Nga-puhi e Nga-ti-kahu, he mea ngaki nga wahi pai katoa o taua takiwa e ratou, a ko nga rua kui a ratou e puare nei ano i enei ra, i nga toitoi a nga puke puke katoa o taua takiwa, a ko nga nehunga tupapaku e tohungia ana ano e Nga-puhi i enei ra, a ko nga koiwi e puehu kau ana.

Ko te wahi tapu i te tata ki te maui i te ara e kake atu ai i te tuauru ana ahu atu ki Whanga-pe, kihai taua wahi ra i whaona e Nga-puhi ki a ratou tupapaku i nga ra o mua, ka tahi nei ano

i te tau 1849 ka nehua o Nga-puhi tupapaku ki reira, a e kiia ana taua wahi ra e Nga-puhi he tapu na te iwi nei na Nga-ti-awa o Tara-naki.

Ko te whenua o Nga-ti-awa i Tara-naki te takiwa mai ano ki te take a raro o Whanga-pe, a tae noa te rohe o uta ki Maungataniwha, a tae noa ki te wahapu o Whanga-roa a Whanga-rei atu ana, a ka haere te rohe o uta atu ano i reira a puta rawa atu ki te tuauru i te Muri-wai i te takiwa o Kai-para o Manuka, a tae noa ki Whanga-pe, ka hono te rohe.

(50)

KO TAMA-TIA RAUA KO NGA-TI-WHATUA
(NGA-PUHI)

Koia nei nga kii-tao ara nga reo-tao o te iwi tawhito nei o Nga-i-tama-tea.

I noho hoki taua iwi nei i te takiwa e nohoia nei e Nga-puhi, a he uri taua iwi nei na Tama-tia-pokai-whenua.

A i te wa o ratou e noho ana i te whenua e nohoia nei e Nga-puhi, he whawhai tonu ta ratou mahi ko Nga-ti-whatua, te iwi tupu ake o te whenua i raro i Muri-whenua, a i Te-reinga. Koia nei te tahi o a ratou kii tao:

Kohukohu te rangi ka kohukohu
Rangona ki raro ra, tangi ana te kiwikiwi
Rangona ki raro ra, tangi ana te aweawe
Titoko mapuna, huaki rere
Te mango taha rua
I rere ai te tapuwae
I nguha ai te tapuwai
I taha toto ai te tapuwae
Tenei hoki te tapuwae ka rumaki
Ko tapuwae oo Tu
Hikoia te Whetu
Hikoia te Marama
Ka rere, ka rere
Ko te Atawhaia

Tetahi kii tao ano a taua iwi:

Ka eke au ki runga o Huka-tere
Ka titiro au ki te koku o Raro-tonga
Ko hau maringiringi, me aua toto me aua mea

Ko Huka-tere he ota, kei raro iti atu o Wharo, e kore e po te ra ana haere atu i Hokianga ka tae ki reira, Raro-tonga, he moutere kei waho ake o te wahapu o te awa o Here-kino, i te tai tuauru i te taha rano o te awa o Hokianga.

(Book 8)(51)(1)

HE NITI TE TAKE O TE TAHI WHAWHAI O MUA
(NGA-PUHI)

Ko te timatanga o te whainga me te kohuru i namata he miti, a ka tekau ma toru nga whakapaparanga, he niti te timatanga. Ko tera mea ko te niti, he kakau rarauhe maroke nei, e takaia ana a mua o taua mea ki te korari, he poike te ingoa o taua takai, a ka tu nga kai niti i te tahi wahi papa maro, ka tu tahi ratou, aia me tana niti aia me tana niti. He mea tahi tahi te whenua e miti ai kia kore rara he taru taru, he mea mahi kia pera te pai me te ara whanui noatu e haerea nei e te tangata, a he mea whiri whiri he wahi e tu ai he puke puke whenua, a hei muri o taua puke puke tu ai nga kai niti, ka mau te kai niti i te kakau rarauhe ra, ka rere atu aia ki taua puke puke, ka tu a Koropiko aia, ka kokiritia te niti i taua ringa kia pa ki runga o taua puke a ka pa kau te niti ki taua puke i te wa e ure ra taua niti te kokiri e te kai niti, a ka rere te niti whakarunga, ka rere noa atu a ka tau ki tawhiti ma te poike i te niti e kawe te niti e rere tika ai, a ma te mohio ki te kokiri i te niti kia miri tika ki runga o taua puke ka kaha ai te rere o te niti. Ka rere ta te tahi ka rere ta tetahi, a ka rere katoa, ka tahi nga kai niti ka haere ki te titiro i a ratou niti, a ko te tangata nana te niti i rere rawa atu ki tawhiti i aia te piro. He mea tuhi nga niti ki te tuhi e matauria ai te tangata nana te niti, he mea poke poke ki te kokowai, he mea tuhi tu a whakairo, kia mohiotia ai.

He takaro whakatetete te tikanga o taua mea, kia kitea ai te kaha me te maia o te iwi.

I haere atu a Patito i Ahipara ratou ko ana

(Book 8)(52)(2)

hoa e whitu te kau me nga niti, ka anga te haere ki Matapia he moutere a Matapia e tu ana i te moana i te akau o te wa e haere

atu ai i Taura-roa ki Muri-whenua, i reira te paenga kainga o Nga-ti-miru me nga rua kai, a ka niti taua hunga i taua kainga, a ka nitia te niti a Patito titi ana ki te whatitoka o te rua kumara o taua kainga, i roto i te rua kumara te wahine nana taua rua kumara, a ka kite taua wahine i te niti e titi ana i te whakitoka o te rua kumara, whati whatia ana taua niti a Patito e taua wahine, no te mea he mea tapu te rua kumara, ka haere atu a Patito tuki tukia ana taua wahine mate rawa, ano ka kite nga tangata o taua pa, ka tangi te aru i a Patito ma a e rua mano te iwi nana i aru te whitu te kau o Patito ma ka mau te ope a Patito i taua aru, ka tu ka whawhai, a ka mate a Patito i reira me ana hoa e whitu te kau ora ako te mea kotahi ko Toa-akai ko te tama a Patito, ka noho nei taua tama a Patito. A ka roa, ka whakaaro ki te tahi whainga mo tana matua; ka taia te tahi kupenga hei hao ngohi mo te tahi ope whawhai mo tona matua, ka tukua te kupenga ki te moana, a mano tini nga tawatawa i mate i taua kupenga, a ko te rakau i tarawatia ai taua kupenga, haua ana e Toa-akai hei tao mana, a huaina iho te ingoa o taua tao ko “Tarawa tewetewe”, ko Te Rarawa nga uri o Toa-akai a ka tu te whawhai a Toa-akai ki “Nga-ti-miru,” he iwi a Ngatimira kua kore i enei ra, a he hoa whawhai a Toa-akai na ratou, e kore hoki e ata matauria nga morehu o taua iwi i tenei wahi kua ngaro katoa.

Ka tu te pakanga a Toa-akai ki taua iwi a ka hinga nga rangatira o taua iwi i aia ko nga ingoa enei o aua rangatira i mate ia Toa-akai:

“Rangi-mitimiti, Rangi-hakena, Rangi-tahuna”

(Book 8)(53)(3)

na Toa-akai anake i wero ki tana tao ki a “Tarawa tewetewe” a he tini nga parekura i hinga i a Toa-akai.

A muri iho ka mate a Toa-akai i te parekura ki Te-tahua, ka tu aia i te tao, a ka oma atu aia i taua whawhai ka piki ki runga ki te rakau, a ka aru atu te kai rapu i aia, ka kitea ki nga toto e tuturu iho ana i runga i taua rakau, ka pikitia taua rakau e aua kai rapu i aia ka toia iho a Toa-akai ki raro ki te whenua ka tuki tukia, ka mea atu a Toa-akai ki a ratou “Kaua ahau e patua waiho ahau, waiho ahau hei whakahauhau riri ma taua.”

Ka mea atu te kai patu “E kore koe e ora mo nga rangi e toru.”

Ora ako ko te iramutu o Toa-akai ko Tama-ariki a ka houhia te rongo eia, ka haere atu a Tama-ariki ki te hohou i te rongo, ka tae atu aia ki Roto-kakahi, ka whakatika atu te rangatira o te hoa riri, ka haere ki te tata wahie hei tahu kai, ko Tama-ru te ingoa o taua rangatira, ka hokimai taua rangatira i te tata wahie, ka mau ki te rakau hei tata i te wai o tana mahunga ka whakatauki ake aia i te wa e ta ra aia i te wai o tana matenga ka mea:

“E kia ana ko te tama
e takoto ki te tahua
ai taenga o te kanga”

na e penei ana te tikanga o enei kupu i kiia nei e Tama-ru:

“Kaitoa kia mate a Toa-akai
e hua i toa ai aia e kore e mate”

ano ka rongo te tahi o te iwi o Tama-ariki ara o te ope manuwiri ki te kainga o Tama-ru ki aua kupu a Tama-ru, haere ana aia ka korero i aua kupu a Tama-ru ki nga tangata o tona ope i te tahi whare e noho ana, a i reira a Tama-ariki i taua whare, ka mea

(Book 8)(54)(4)

atu taua tangata i rongo ra ki nga kupu a Tama-ru. Tenei te kupu a Tama-ru i tana hokinga mai i te tata wahi, ka mau aia ki te rakau hei ta i te wai o tana matenga ka mea aia:

“E ki ana ko te tama
E takoto ki te tahua
Ai taenga o te kanga”

ano ka rongo a Tama ariki ki aua kupu e mea ana ano kia Toa-a-kai ka whaka mate mate a Tama-ariki ka mea:

“Aue ka mate ahau
Aue ka hoki tatou
Aue kauhoatia ahau
Kia mate atu ahau
Ki te kainga”

Ka hanga he kauhoa e ana tangata, a ka mea atu te tangata whenua, taihoa e haere kia kai.

Ka mea atu te manuwiri “E kore e noho ka marere te tangata nei.”

Ka mea ake a Tama-ariki “Meinga atu a te Ngahuru ka haere ake kia 340 tangata kia kai i nga tamure o ‘Koropua-hinahina’.”

Ka kauhoatia a Tama ariki ano ka tae ki te ara ka mahue te kauhoa ka marere a Tama-ariki ki raro, ka haere aia, ka pukana kana aia, ka whatoro tana arero, ka hoki ratou a tae noa ki Ahipara, ka hanga e ratou te whare nui huaina ana te ingoa o taua whare “Ko Mori-rau-ngaehē” hei whare mo te ope o Tamaru i meinga iho ra kia haere ake ki te kai i nga tamure o te whenua a Tama-ariki.

I hanga ai taua whare ra, he mea kia patua ai te iwi o Tamaru, e te iwi o Tama Ariki.

Ano ka tae ki te ngahuru ki te wa i kiia ra e Tama-ariki, ka haere ake te iwi o Tamaru ki te whenua o Tama-ariki ma, ka tae ake a Tamaru ma ki reira ka whakanohokia taua iwi ki taua whare nui, ka hemo taua iwi ki roto ki taua whare, ka hui te iwi o Tama-ariki a

(Book 8)(55)(5)

ka whakatakotoria nga matua o taua iwi nei ki te hiku o te whare, ka takoto tena matua tena matua, a e toru nga taiepa o taua whare i hanga ai, he mea hoki kia kaha ai a waho o te whare, a he mea mahi aua taiepa kia tike tike, a tawhawhe noa taua whare i aua taiepa e toru ra, ano ka hemo te 340 ki roto ki te whare ra, ka whakatarawatia nga mahi o te tamure ki nga whata i waho ake o te kuwaha o taua whare hei titiro ma te ope o Tamaru, a ka hutihutia nga huru huru o te kararehe ka tahuna ki te ahi, kia mea ai te manuwiri, hei kai ma ratou aua kararehe, ka one ko nga huru huru kau ano i tahuna ki te ahi e te iwi o Tama-ariki, kia puta atu ai te piro ki te manuwiri.

Ano ka oti nga mea katoa te whakarite e Tama-ariki mo tana patu i taua iwi ra, ka kake aia ki runga ki te karupe o te whare i nohoia nei e te manuwiri a Tamaru, ka karanga atu aia ki te tino rangatira o te ope o Tamaru ki a “Te ao-iti” ka mea atu “E mara puta mai ki waho nei, tirohia iho e koe te tui o taku huru

i he pea” a ka puta atu a Te ao iti ki waho o te whatitoka o te whare, ka werohia iho e Tama-ariki te tao i runga i te whare, ka tu ki te porokaki o Te ao iti, i haere iho ano taua tao i te porokaki o Te ao iti, a puta tonu iho ki te whenua, titi ana i reira, ka mate tenei, ka tahi ra ano ka huaki te mano a Tama-ariki ka patua tana 340, pau katoa hore he morehu i rere, hore te mea kotahi nei i ora, i mate katoa, ano ka rongo te iwi o Te ao iti raua ko Tama-ru, i te mate o era o ratou ia Tama-ariki, ka whakatika atu ratou i ta ratou kainga i Mata-pia, ka heke ki te rapu kainga mo ratou noho rawa atu i Whangaroa.

Ano ka rongo a Toronge kua maru te kohuru a Tama Ariki ka haere atu aia i Waimamaku, a tae noa atu aia ki Ahipara, i haere ai ki te rapu tikanga mo taua matua mo Pu iti i whana e Tutaki ki te huarahi a hinga ana a Puiti keringa ki te kohatu koara katoa nga papa

(Book 8)(56)(6)

o Puiti, a i rapu noa aia a Toronge i te tahi tikanga e ea ai te tahi utu mo Puiti a te kitea eia, koia a Toronge i haere ai kia korerotia mai ai e Tama Ariki te tikanga o te kohuru.

A tae atu aia ka mea mai a Tama-ariki, “Haere mai ra ki te kai.”

Ka mea atu a Toronge “E kore ahau e kai.”

Ka mea atu a Tama-ariki “I te aha koe te kai ai?”

Ka mea atu a Toronge “He matua mate.”

Ka mea atu a Tama-ariki “Ka mea rapea ahau he aha haere mai ra taua ki te kai.”

Ka whakatika a Tama Ariki ki te patu i te kararehe hei kinaki ma raua, ka maru te kararehe, ka kohia nga toto, a ka tipakona nga roro o taua kararehe, ka maua aua mea ki a Toronge, ka noho raua ko Tama ariki, ka kainga atatia aua mea e raua, hei tohu taua kainga i aua mea mo ta raua maia ki te kohuru, mo ta raua ngakau manawanuitanga ki te kohuru.

Ka maoa te kai ka kai raua, a ka ahi ahi, ka haere raua ki te whare korero ai, ka mea atu a Tama-ariki ki a Toronge, “Haere mai haere e hoki ki to kainga, e tae koe, hanga ki te whare, ka oti ka tuku atu ai i te tahi karere ki Ngatiwhatua, ka mea atu ‘tenei te ope ki au, haere mai te tahi tangata hei wai taua mo

taku pa,' a e nui me whakahoki atu te nuinga, me mea atu kia iti kia huaki mai ai te taua, ka nui e kore e huaki mai te taua, me mea atu tenei kei Hokianga te ope a Tama-ariki e whakawhiti whiti mai ana.”

Ka mahia aua mahi e Toronge, ka oti te whare ka tukua te karere ki Kaipara, maranga mai e 800 rau ka tae mai te Patupatu ka turia te ngarahu turia ake e 400 rau ka mea atu te karere, “Me hoki te nuinga, e rangi kia kotahi rau kia whitu te kau, ara kia 340, kia huaki mai ai te taua,” hoki ana i reira 230, haere mai 170 topu.

Ko te ingoa o te whare i hanga nei e Toronge ko “Ko-nga-rakau-a-tu-ka-tangi-maomao”.

(Book 8)(57)(7)

Ka whakatika mai a Nga-ti-whatua i tana kainga i Kaipara, ka haere mai i te akau a Maunga-nui, ka haere tonu ka tae ki Wai-mamaku, ka tae te ope ra ki reira ka kite te tangata whenua i a ratou, ka mea atu te tahi o nga rangatira o te tangata whenua, a Tama-tea ki ana hoa ki te iwi o Toronge “Wahia mai kia 70 te kau topu o te ope a Ngatiwhatua ki au, hei wero i taku pa, noku hoki pea te pa e tauria wawetia.” Ka wahia te ope o Ngatiwhatua 100 topu ki te tahi pa, e 70 topu ki te tahi pa o te tangata whenua, ka haere te 70 ki te pa o Tama-tea, tae kau atu ano, tangi ana te patu a Tama-tea ki taua 70, he rakau te patu, kihai te mea kotahi i rere, kihai i aha, tangi ana te patu, ka oti ra era te patu, ka whakatika atu a Tama-tea ka haere ki te tahi o nga pa, i mamao aua pa, he wahi ano i tu ai te tahi o aua pa, he wahi ano i tu ai tetahi, ka tae a Tama-tea ki te tahi o aua pa, rokohina atu ki ano i patua te rau o Ngatiwhatua i noho i reira, ka mea atu a Tama-tea ki te tangata whenua o taua pa “Kahore ano i patua noatia te kararehe mo ta koutou nei manuwahiri, kua maru ke te kararehe ma taku ope.”

Ka mea atu nga tangata o taua pa, “Kauaka ra e whakakakaina.”

Ka mea atu a Tama-tea “E kore koe e kite mai i te toto e mau atu nei i taku toki nei.” He toki kapara tana toki, ka whakatika atu ano a Tama-tea ka patu, a ka whakatika katoa

ano hoki nga tangata whenua o te pa ka tangi te rakau 100 topu pau katoa te patu. Huaina iho te ingoa o tenei kohuru “Ko-te-rore-piko-wawe a Tama-tea” ka whakaaro a Toronge ka mate a Tutaki ka ea te utu mo tana matua, ka whakatauki ka mea “Tutaki ki runga te kete toheroa, te wehe Toronge ki raro, te kahawai te whatiia.”

Na ka utua mai tenei kohuru e Ngati whatua ka maranga mai te ope i Kaipara, he mea haere po mai i te ara, a he mea huaki te pa i te po, tomokia

(Book 8)(58)(8)

ana te pa i taua po ano, taka katoa, ko Kuku-taiepa te ingoa o taua pa, a na taua pa ra ano i kohuru te ope a Ngati-whatua i te tua tahi, ko te Whare-umu te ingoa o te rangatira o taua pa, no Ngatipou hoki te iwi i kohuru nei i Ngati whatua.

A ko te pa i kohurutia ra te 70 e Tamatea, ko Tarahape te ingoa o te rangatira o tera pa, he teina aia no Te Whare-umu. I te po i huakina ai te pa o Te Whare-umu ka rongo te iwi o te pa o Tara-hape i te aue o te patu o tera pa, ka mohio iho aia he taua, a kua taea te pa o tana tuakana, ka whakatika a Tara hape ka tu ki te taha o te taiepa o tona pa ka karanga iho kia Te Whare-umu he mea hoki kua pawera aia, kua mohio kua taea te pa o tana tuakana a kua mate a Te Whare-umu, ka karanga iho a Tarahape i te pa “Haere atu ra e tamara, ko koe i te po, ko ahau apopo.” Ao ake i te ata, ka tu ano te riri a Ngati-whatua ki Nga-ti-pou, ka whakaekina te pa o Tarahape, ka taea, a ka mate a Tarahape i taua ra ano, ka poro tana poroaki ki tana tuakana.

He kotahi ano te tangata o Ngatiwhatua nana i hopu enei tangata, a Te Whare-umu raua ko Tarahape, na Te ahua-mua raua i patua ka mutu i konei tenei whainga.

KO TE TAKE O TE TIMATANGA O TE WHAINGA KI RUNGA (NGA-PUHI)

I haere te taua: ki Tauranga
ki Hauraki
ki Waikato
ki Rotorua
ki Ngati Kahu nunu
Ki Ngati Porou

Ki nga iwi katoa o runga, ko te take no taua whawhai koia nei: I haere mai a Tawaputa i runga i te kaipuke a u noa mai ki Tokerau, ka eke atu te tahi wahine ki runga ki te kaipuke, ka moe i te pakeha, ko te wa tenei o te orokotanga mai o te pakeha ki enei motu, a riro atu taua wahine i taua kaipuke ki runga ki Tauranga, tae atu taua wahine ki reira, ka haere atu aia ki uta, a he mea

(Book 8)(59)(9)

kohuru taua wahine e o reira Maori, roa noa ka tae ake te rongo o te kohuru o taua wahine ki Ngapuhi, ka tukutukua nga karere, ka mene te iwi, ka oti nga waka te tui ka hoe te ope taua a Ngapuhi, ka hoe haere i te takutai o te moana a u noa ki Tauranga, ka tauria te pa ko Mata-rehua te ingoa, ka hinga i reira a Te tawhio te rangatira o taua pa, na Te Rarauhe te taua, na te tahi o nga rangatira o Ngapuhi.

Ka whakaaro a Te waru te rangatira o Tauranga, ka tikina mai a Hongi-hika eia hei hoa mona e patu tangata ai, ka hoe a Hongi me te ope ka tae ki a Te waru, ka tauria e raua te pa ko "Te Whaka Tangaroa", taka katoa taua pa i a raua, ka oti tenei ka ahu te ope o Hongi ki runga, a ka patua haeretia nga iwi o runga eia, a ko nga mea i ora he mea oma ki te ngahere.

A ka whakaaro a Te Popo te tino rangatira o Hauraki, ki te tahi utu mo taua iwi kua pau nei i a Hongi, a na te waru te tikanga o Hongi i haere ai ki te patu tangata i reira, i mate ai tona iwi, ka tukua mai e Te Popo tana tamaiti ki te tiki mai i Ngapuhi hei hoa haumi mona mo Te Popo ki te rapu utu mo tana iwi, a na taua tonu a Te Popo ka rewa te ope taua a Tareha raua ko Te Morenga, e rua rau topu mahia e 400, ko enei i haere, i aua ra, ka tahi ano te pa ka whiwhi i te ranga a te Maori.

Ka tae atu te ope o Ngapuhi ki a Te Popo, ka hoe a tae atu ki Tauranga, ka tauria ko te pa i Maunga-nui, he mano tini te tangata i roto i taua pa, a ka taea taua pa ka patua te tini, ka ora te tini, he tangata ano e 30 aua pononga he tangata e 40 pononga, he tangata ano 100 aua pononga i hopu ai ka mutu te kai i te tupapaku ka hoki mai taua taua a Ngapuhi ki tona kainga.

(194)(1)

UPOKO V

“Te kotete a te ngutu
He aroha e huri
Rehua iho e Te-ta
Taku iti whaka o
Te-uira
Me aha e pa
Me taka kau
Koe huna e au
Whakina e te hoa
E pai taku rongu
Rongu mawhera noa
Mokai ngakau
Hirangi i au
Tu mai e Tiki
Kawe ake ai
Nga mo ao koe
Wai roa i roto
Whakama tangi noa
Ngaru ka ma wai
Tiripa ki Tokerau
Hei aku kiri kamo
Ko te tahu whanaunga
Naku i aro koe
I huri rau rangi
Hara mai nei e
E he tara ma te ngutu”

He tangi aroha.

(60)

NGA URI O MAWETE, I PUTA AI A NGA-TI-KAHU-UNUUNU, ME NGA-PUHI (TE RARAWA)

Koia nei nga tupuna o mua, ara nga ingoa o te hunga na ratou i noho mataiti a Nga-puhi nei, me te Ao pouri katoa, ko Po, ko Tiki, ko Mawete, a nga ingoa o nga waka i rere mai i tawahi i Hawa-iki. Ko Tai-nui, ko Te-arawa, ko Kura-hau-po,

ko Moe-kakara, ko Mahuhu, a ko Mamari. He nui ano ia nga waka, kihai i kauhautia mai e nga kahika aua waka me nga whakapapa, koia nga ingoa o te tiri o aua waka nei i kore ai e mohiotia e tenei paparanga tangata.

Te waka nei a Tai-nui i u ki te Whanga-paraoa, a noho rawa atu ona tangata i Kawhia. Koia a Wai-kato me nga iwi katoa o te akau atu ano i Wai-kato a tae noa ki Wai-tara, a i moe etahi o nga wahine o Tai-nui i a Nga-ti-awa, koia nga iwi o runga i whanaunga ai ki Wai-kato.

Ko Te-arawa i u ki Tauranga. Koia a Te-arawa i Roto-rua, me te tiri o nga iwi i Tau-po me o Te-wai-pounamu, me o Whanganui.

Ko Kura-hau-po i u ki Ahu-riri ara ki te akau ki runga atu o te matau o Maui. Koia nga iwi i noho i Here-taunga i mua, a i patua e Nga-ti-kahu-ngunu, a moti ana taua iwi i tona kainga i noho ai a ngaro tonu atu ki Te-wai-pounamu nga oranga. Koia a Nga-ti-ma-moe i taua motu ra.

Ko Moe-kakara, i u ki te akau atu ano i Te Kawau a Whangarei atu ara koia a Nga-ti-rango nga uri a Tau-hia i noho i

(61)

Te Kawau, a i Mata-kura, i Wai-iti, a i Kai-para ano hoki, a na Hau-raki ratou ko Nga-ti-whatua, i patu taua iwi a na te mate tuwhenua hoki te tahi i patu taua iwi a he ouou nei nga morehu ki te ao nei, ko Pomare raua ko Tawhia e noho i Mahu-rangi.

Ko Mahuhu i u ki te wahapu o Kai-para, a noho ai ona toa i te tuawhenua i te wahapu o taua awa, i Tahorahora, a kua moanatia taua wahi i enei ra, he wahi papatupu taua wahi i mua, i te wahapu o O-rua-wharo, o Orua-wharo, a tu ana te whare kura i taua wahi i Tahorahora, a tau tiri noa taua iwi i reira e noho ana, me te karakia ano i a ratou karakia whakapapa o mua, a taroia noatia taua wahi e te moana, a riro whenua a riro whare-kura, me nga atua, me nga tiki ki te moana, a na Nga-ti-whatua i patu nga morehu o taua iwi ra, a ko nga wahine i moea e Nga-ti-whatua, a ko ona uri enei ko Te Otene Kikokiko, e mohio nei hoki aia ki o mua mea tapu katoa, me nga atua, me nga karakia, me nga whakapapa katoa.

Ko Mamari i u ki O-mapere i te wahapu o Hokianga, ko Puhi-moana-ariki raua ko tana taokete nga tino tangata o runga, i

noho raua ki O-mapere, a ko te tuahu i tu ki te Rangi i tawahi ake o Koutu mangaro, a i noho nga atua ki reira me nga karakia i karakiatia ki reira.

He hui ano ia etahi waka i u mai ki nga motu nei, kua kore e maharatia i te tini o te korero, a i te mea he iwi ke

(62)

ma ratou aua waka i korero, no te mea ko aua iwi nga iwi o nga tangata i eke mai i aua waka ra.

I u etahi o aua waka nei ki Whanga-paraoa i Hau-raki, a i u etahi o aua waka ki Whai-apu, a i marara haere nga uri o aua waka ki te tini o te kainga, i rere ano ia etahi o aua waka ki tawahi ki tera motu ki Te-wai-pounamu. Nga kai i utaina mai ki aua waka i kainga haeretia mai e ona tangata, a ko Tai-nui te waka tino pai nga korero o aua kai, me te hua ano hoki o aua kai i te wa i tiria ai ki Kawhia.

Nga iwi e noho ana i Te au pouri me nga uri o era i haere atu i Te au pouri ki Whai-apu, i puta i a Whatu tahae, i te tamahine a Pa i eke mai i a Mahuhu, a u ai a Mahuhu ki Whanga-roa, a ka hoe ano a ka u ki Ahi-para, a ka hoe ano ka u ki te takiwa ki Te reinga, a ka noho a Mawete ki reira, a ka moe aia i a Whatu-tahae, a ka puta ko Whatu-kai-marie, he teina no tana tuakana wahine ariki, a ko Toroa, ko Taiko, a kia puta a Nga-puhi i a Taiko, ko Nga-ti-whatua i puta i a Whatu-kai-marie a ka heke a Toroa ki Whai-apu kia puta ko Nga-i-porou i aia, me Nga-ti-kahu-ngunu, no te mea i puta a Kahu-ngunu i aua tupuna nei i whanau hoki a Kahu-ngunu ki te takiwa ki a Nga-puhi i Kai-taia, a no taua tupuna a Nga-puhi nei ano i puta ai a Te Rarawa, me etahi o Tai-nui i a Reitu, raua ko Rei-pae, a i puta ai ano hoki nga iwi tawhito

(63)

o Kai-para i noho i Maunga-nui, a i noho ano hoki i Tokatoka, a koia a Taoho no ratou te korero mo te riri i mua, i eke mai hoki a Rongo-mai i te waka nei i a Mahuhu, a tahuri ai taua tangata ki te wai, i te wa ona i hoe ai ki te hi ika, a kainga ana aia e te araara, koia a Nga-puhi te kai ai i taua ika ra, i te araara, a e kore ano hoki a Te-rarawa e kai i taua ika ra ano mo taua take ra ano i kai taua ika i a Rongo-mai, he tupuna kotahi hoki a

Rongo-mai na Nga-puhi raua ko Te-rarawa, ko te ingoa tawhito ia o Te-rarawa ko Te-aewa.

Tetahi korero ano o mua, i rongo ai ahau ki o matou kaumatua, koia nei he korero mo Tu-moana, i rere mai aia i runga i tana waka i Hawa-iki, a u ana aia i Te-tau-roa i te takiwa ki Ahi para, a waihotia ana tana waka ki reira wharau ai, a ka haere ratou ko tana hapu ki te nuku o te whenua noho haere ai, a noho rawa atu aia i Hokianga, a ko tana hapu i noho i reira, ko Tu-moana i hoki ano aia ki Hawa-iki, a ko tana hapu i noho i Hokianga, i patua e Nga-ti-whatua raua ko Nga-ti-awa, a ngaro ana a Nga-ti-tu-moana i roto i te uri ra i a Nga-ti-whatua, i a Nga-ti-awa, a i nga uri o Puhi moana-ariki.

Ka noho ra a Tu-moana i Hokianga a ka aroha ki te kainga i Hawa-iki, a ka hoki ano aia me etahi o tana hapu ki Ahi-para, a ki Te-tau-roa, kia toia ta ratou waka ki te moana ka rere hoki aia ka hoki ki Hawa-iki i te aroha ona ki tera whenua. Ka aru atu a Rua, tana tamahine i aia, a ka tangi a Rua ki tana papa, ka mea mai a Tu-moana “Kati

(64)

te tangi, e noho i tenei whenua, me enei o taku hapu, ko koe hei ariki tapairu mo ratou, ko au e hoki ki Hawa-iki ki era o a tatou kainga, me era o a tatou huanga, kati te tangi, e u au ki rawahi maku e karakia nga atua kia papa ai te whatitiri kia mohio ai koutou kua u pai au ki rawahi, e noho, kia pai, kaua e ngongo, kati te tutara i a koutou, noho pai i tenei whenua a tatou.”

Ka hoe te waka ra, ko Tu-moana me ana hoa, he tini ano ia ratou, ara i tae pea ki te rua te kau topu, a ka rere te waka ra, a ka noho a Rua ma i reira, a roa noa, ka ahua ratou ka ma te Reinga te ara hoki mai ki Hokianga, ka tae ratou ki Kai-taia, ka haere a ka tae ki Mango-nui, a ka haere ki roto ki Taka-hue, a ka piki ka haere ka ahua ki runga ki Maunga-taniwha, ka tae ki Oruru, ka mau te wahine ra a Rua ki te ipu, a ka whakatutua ki te hinu kuri, a ka mahia ki te raukawa kia kakara ai taua hinu, a ka haere ano ratou ka ahua ki runga ki Maunga-taniwha, a ka tae ratou ki te awaawa i raro iho o Maunga-taniwha ka taka te ipu ra i te ringa o Rua a ka pakaru te ipu ra, a ka rere te hinu, koia taua awa ra i tapa ai “Ko te ipu a Rua”, ka haere ano ratou a ka tae ki “O-whata”, a “Te-atua-karere”, a Ropa-pukatea, te

ingoa nei Ropa-pukatea mo te ropa mo te waka a Tama-hotu i mahia ki reira, koia taua ingoa ra, ka haere tonu a Rua ma ka piki i Maunga-taniwha, a ka heke ki roto ki Manga-muka, a ka hoe i te waka ka tae ki Te-rangi, a O-mapere atu ana, ki era o tona hapu i waiho iho nei e tana papa ki aia.

(65)

TE TAUA KI MOTU-TAWA, I WAHO AKE O WHANGA-REI
(NGA-PUHI)

Ka hoe te taua nei, atu ano i te tuawhenua ka ahū ki waho ki te tau i te iwi e noho ana i te moutere i Motu-tawa, a ka tonu taua hake ra kia eke hoki aia i te waka, hei haumi i te taua ra, a ka mea etahi o te taua ra, ka tawai ki taua haua ra ka mea “He haere aha ta te ngarara nei, ka toimaha huhua kore ta tatou waka i aia,” a ka rongu te hake ra i aua kupu, ka reke aia ki te tino o te ihu o te waka ra kuhu ai i aia, a ka noho hangai i te tauihu o te waka ra, ka hoe te waka ra, a ka u ki taua motu ra, a ka turia te parekura, a na taua hake ra te mataika i patu. A ka tauria ano te tahi pa ano e te taua nei ki taua moutere ra, na taua hake nei ano te mataika o taua pa nei a no reria te whakatauki nei i take ai “Ka tahi na ra te hope a Taranga, e tangi te kinikini o Motu-tawa.” (First, and foremost was the descendant of Taranga, and the at Motu-tawa was heard to speak.)

(66)

TE WAHINE, TE TANE, ME TE KAI TAPU
(NGA-PUHI)

I nga ra onamata noa atu ka haere aua kotiro nei a Rau tangi he uri rangatira raua ko tana hoa, he kotiro uri tohunga, atu ano i Hokianga, ka haere ki Taka-hue e haere ana raua ki a raua tane o reira, he mea hoki i haere mai aua tangata tokorua ra ki Hokianga ki te hahunga, ki te hakari, a ki te teretere ano hoki.

I haere ko raua anake ko aua kotiro nei, kahore kau a raua hoa haere, ka hoe atu raua i runga i te waka, ka ahū atu i Ra-

wene, ka hoe ki roto ki Motu-karaka, a ka u raua ki te kuinga o Motu-karaka, tae atu raua ki reira, ka herea ta raua waka ki reira, ka mau te uri tohunga o raua ki te manga karamu, me te manga kawakawa, a ka tu tahanga aia, ko te maro anake ki te hope mau ai, ka tu aia ka powhiri i aua manga ra, i te karamu me te kawakawa, he mea mau aua mea ki tana ringa katau powhiri ai, a ka powhiri aia i aua manga ra ka pa ka karakia i tana karakia, kia mana ai ta raua haere ki Taka-hue, a kia tika ai raua, kia kore ai raua e kotiti ke, ma nga atua raua e arahi tika i te ara, kia puta ai raua ki Taka-hue, koia nei te karakia:

Puna, puna, puna mai mua na
Puna mai roto na
Ko Mau-tikitiki-o-te-rangi (o Taranga)
Ko koe, kia turia e koe
Turia te hume (huru) o te maro
Te tope o te maro
Peperu te maro
Hotu taiki mua te maro
Hotu taiki roto te maro
Hine taiki e - Hui e

(67)

He puna kapokapo pouri uri
Te po i a Po-tanga-roa
Te po i a Tauranga te ataia
He whakatu ki runga
Ki te ngaru tai mua na
Ki te ngaru tai roto na
Tena te po ka whiwhi (uhi uhi)
Tena te po ka tatu (tatau)
Tena te po hira atu na
Aua te ngaro
He ngaro taki tupua
Aua te ngaro
He ngaro taki tawhito
Aua te ngaro
Kia anuanu
Aua te ngaro
Kia anuheia
Heke i te uru
O te ngaro
He pana

Kua u a raua ki roto ki te kiunga o Motu-karaka, a ka haere raua ki Te toro miro, a Maunga-nui-o-wae, a Rata tomo, a ka noho raua i reira okioki ai, a kua mau kai atu a Rau-tangi i te kai mana o Hokianga mai ra ano a ka hore kau a te uri tohunga

ra ana kai i mau atu ai ki te ringa, a ka kai a Rau-tangi i ana kai, ka mea atu aia ki tana hoa ki te kotiro uri tohunga ra “E kore koe e tukua e au kia kai i taku whakarawenga, i te mea he tapu tohunga tau tapu, ko taku tapu he tapu rangatira,” a ka haere ano raua a ka tae raua ki Taka-hue, a i tae po atu raua ki reira, na reira o reira tangata te mohio mai ai ki a raua, a ka ui

(68)

raua ki a raua tangata i haere nei raua ki te rapu, a ka kiia mai e te tangata whenua te whare i noho ai aua tangata, a haere ana raua ki nga whare o raua tane e rapu nei i noho ai, a ka noho raua i te whariki moenga o aua tangata, a ka riro aua kotiri nei i aua tane a raua i haerea nei e raua, ka moe a Rau-tangi i a Waioua, a koia ra te take o te hapu o Te-rarawa e kiia nei ko Nga-ti-rautangi, he uri hoki na Rau-tangi. A ko te wahine uri ariki i moe i te rangatira nei i a Wahi-roa, a no muri rawa iho, i te mea ka koroheke a Wahi-roa, ka mate ia i ana hoa riri, a i te wa ona e akina ana ki te mere, a te mate aia i te patu matati, i te wa ona e oke ana i te mate, ka ki ake aia ki ana hoa riri ka mea, “Whakaruru whakawawe, ko ahu ko Te wahi-roa,” a kua kiia aua kupu nei i enei ra hei whakatauki.

Ko te tungane o Rau-tangi ko Hotu, he tino toa aia, a nana te ki nei mo te mere me te puapua “Nga tino o Hotu, ko te mere, ko te puapua” a kua kiia ano hoki aua kupu nei hei whakatauki.

Nga kupu nei “Whakaruru” me “Whakawawe” i tapaa hei ingoa tangata, kia maharatia ai te kii a Hotu hei ngakau riri ma ana uri, kia kiia ai hei take rapu uto mo Wahi-roa.

(69)

NGA WAKA O MUA

(AKI-TAI, WAI-KATO)

Ko te waka nei ko Mamari i u aia ki Hokianga, a kia puta i ona tangata ko Nga-puhi, he uri no Tuhi-moana ariki, koia ra te tino iwi o taua waka nei, kia puta i a Nga-puhi ko Nga-ti-rangi, i noho ki te takiwa ki Te wai mate, kia puta ia Nga-ti-rangi ko Te para whau i noho i Te wai mate, a i Kai para i Te wae-roa i Kai-para, kia puta i Te para whau ko Nga-ti-porou i noho i Wairua i Kai para.

Te tahi waka ko Mahuha i u ki Kai para, kia puta i ona tangata ko Nga-ti-whatua, i Kai para, kia puta i Nga-ti-whatua ko Te uri-o-hau, i Kai-para, kia puta i a Te uri-o-hau ko Nga-ti-mauku i Kai para.

Te tahi waka ko Tai-nui i u ki Kawhia kia puta i ona tangata ko Tai-nui i Kawhia, kia puta i a Tai-nui ko Te wai-o-hua i Wai-te-mata, kia puta i Te wai-o-hua ko Te Kawe rau, i Piha, kia puta i Te Kawe-rau ko Nga ti rangi i Mata kana.

Te tahi waka ko Te waka-tuwhenua i u ki Te-waka-tu-whenua i te taha ki runga mai o Te arai, kia puta i ona tangata ko Nga-i-tahuhu, kia puta i a Nga i tahuhu ko nga hapu i noho i Te-arai a kua ngaro ki te mate i te kainga e te mate kino nei e te tuwhenua, kia puta ake ona uri koia a Te Kawe-rau me Te-wai-o-hua.

Me ata whakahaere nga hapu i puta i aua waka nei, i puta i a Tai-nui ko te iwi o Wai-kato, a kia puta i a Wai-kato ko Nga-iwi, i noho i Kawhia, a i heke ki Wai-te-mata, kia puta

(70)

ia Nga iwi ko Nga ti rangi o te waka ra o Mamari, a kia puta i a Te wai-o-hua o Tai-nui ko Nga i tutaki, a kia puta i a Nga i tutaki ko Te uri-o-hau, kia puta i Te-uri-o-hau ko Te para-whau, kia puta i a Nga i tahuhu ko Te-kawe-rau, kia puta i Te Kawe-rau ko Te uri ngutu, a kia puta ano i Te Kawe-rau ko Te aki tai.

Nga ingoa nei a Te para whau, he kupenga no mua i mahia a topea ai he whau hei poito mo taua kupenga, poke ai nga kai mahi o aua poito i te para o aua whau koia ra te take mai o taua ingoa nei o Te para whau.

Te aki tai: Koia nei tona take mai i hoe te tupuna o taua hapu nei ki te hii ika, a paremo ai ki te wai, a ka akina te tupapaku ki te parenga o te awa e te tai, koia ra te take o te ingoa nei o te Aki-tai.

Kawe-rau: Te take mai o tenei ingoa koia nei: Ko Maki te tupuna o taua hapu nei, a e mate aia i te hiakai, ka haere ki te tahae kumara i te rua o te tahi hapu, a ka mau aia ki te kete kumara, a he mea rohi he kawe ki te rau nikau, a koia ra te take o te ingoa nei o Te-kawe-rau.

Waka tuwhenua: I u mai taua waka ra ki te kurae i te takiwa ki te tuawhenua i te Kawau, a he iwi mate ona tangata i te mate

tuwhenua. Koia ra te ingoa o te wahi i tapa ai ki te kurae i u ai taua waka, no to ratou mate Tu-whenua, he ingoa ano ia to taua waka ra, ko Te-riu-kakara. He uri a Te Kawe-rau no taua iwi, a i mate ano etahi o Te Kawe-rau i taua mate, a kei te one i te wahapu o Wai-takere aua tupapaku e nehu ana e kore aua tupapaku e taea atu e te tangata, kei pa taua mate ki te tangata tango tango i aua whenua.

(71)

NGA URI A TAPUA ME KAPENE KUKI

(NGA-PUHI)

Me hoki tenei ki te take mai i Nene raua ko Patu one.

Ta Rangi-mitimiti ko Tu tahua, tana ko Meto raua ko tana tuahine ko Whare tonu, ta Whare tonu ko Te Kuta, ka moe a Te Kuta i a Ngawa kia puta ko Patu, tana ko Tua, tana ko Kawa hau he wahine, ka moe i a Tapua ka puta ko Tari he wahine, i moe i a Te-whare-rahi o Toke-rau, i muri i a Tari ko nga tamariki tokowha he tane, a tokorua o raua i mate i te parekura, ko Te anga raua ko Te-rua-nui, a nga tama i ora ko Patu one, ko Nene, i noho te whanau a Tapua i Toke-rau no te mea no reira a Tapua, a ki ano i mau patu noa a Patu one raua ko Nene ka hoe te iwi o Tapua ki te hae ika i te takutai o te moana i Matauri, a kua nui he ika ki nga waka ka puta te kai-puke i waho o Motu-kokako, a ka mahue nga kupenga a Tapua ma ka hoe a ratou waka a Te-tumuaki te waka a Tapua me tona wha te kau topu, me Haro-tu te waka a Tu whare, me tana rua te kau topu, me Te homai te waka a Te-taha-pirau me tana rua te kau topu, me Te-tikitiki te waka a Nene me tana toru te kau kia kite i taua kai puke, te mea i hoe atu ai ki taua pahi, he mea tauhou taua tu waka ki taua moana, a ka tae nga waka nei ka tata atu ki te puke ra, ka powhiria e ona tangata kia tata atu aua waka nei, a ka korero aua tini Maori a Tapua ma

(72)

a ka rite nga korero, ka tata atu te waka a Tapua, a ka whiua nga ika o te waka ra ma nga mai tai tupua ra, a ka pai aua tupua ki nga ika, ara ka huro te reo a ka kohia aua ika e ratou, a ka eke a Tapua ki te puke ra, a ka homai e te rangatira o aua

tupua ra te kahu kura ki a Te-tapua, me te tahi kiko kuri mataitai, he mea maoa taua kikokiko me te mata ano e mau tahi ana, a ka mau a Tapua ka hoatu ma Patu-one raua ko te tuahine ma Tari, a ka tahi ra ano taua tu kai ka kitea e te Maori, reka ai koa taua kai, a ka tohungia te puke ra e Te tapua ma a ka tau ki Te puna, a ka tukua he whenua ma aua tupua ra e noho ai i Te puna, a ka noho a Nga puhi ki uta, a ka hoe te Mai-tai ki uta ano hoki, a ka ahua tupato a Nga puhi ki aua tupua kei raru te Maori i a mai tai, a ka tikina aua tupua ra ka titiro makutu atu nga tohunga kia kitea ai te he ranei, te pai ranei o aua tupua ki te wawai o a ratou mata, a kahore kau he kino o ratou i kitea e aua tohunga a ka whangainga e te Maori ki a ratou kai Maori ara ki te roi, ki te kumara, a ki te ika, me te manu o te wao nui o Tane, a kihai i too te marama ka rere ano te puke ra ki waho ki te moana, a ka hoki ano a Nga puhi ki ona kainga noho ai, mahi ai i ana mahi Maori, me te ngaki kai.

Ko Nga-ti-pou te iwi i noho i nga motu i waho ake o Toke-rau, ara i Motu-arohia, i Te-wai-iti, i etahi ano hoki o aua moutere.

(73)

No nga uri o Rahiri taua hapu, a no Te wai mate ratou, noho ai ki aua motu mahi mataitai ai i nga tau kai ika, a ka puta ano e tahi kai-puke ki taua moana, a u ai ki Motu-arohia tau ai, aka u aua tupua ra ki uta, ko te tino rangatira o aua pakeha mai tai ra ko Mariaio, he tangata nui aia, a ka mahi ka hokohoko aua Mariaio i nga kai a te Maori i te kumara i te ika i te manu, a tautini noa ki reira tau ai me te pai atu te Maori ki aua mai tai, a kai tahi ai ki aua tupua, a moe ai aua tupua i i o te Maori whare, a moe ai te Maori i aua kai-puke, a ka tae ki aua ra ka hoe aua mai tai ki te hao ika i te one i Manawa-ora, a ka riria e te Maori, he mea hoki kua tapu taua one ra i te tupapaku o te iwi a Te-kauri te iwi i noho i Whanga-mumu, a no ratou nga tangata i paremo ki te moana o Toke-rau a paea ai ki taua one, ahakoa riria e aua Maori o Nga ti pou, kei huakina ratou e te iwi o Te Kauri, hei utu mo ta ratou tapu i takahia, kihai aua mai tai ra i rongo i tohe tonu ano ki te hao i a ratou kupenga ki

taua one, a ka pouri a Nga-ti-pou, a ka mutu te hoki hoki o ratou ki aua kai puke, ki te hokohoko i etahi paraharaha, penei te roa me te ringa tangata hei utu mo a ratou, kai me nga ika, me nga manu, a mo te ra kotahi e mahi tota wahie ai i te ata a ahiahi noa, a ka hoe aua mai tai ra ki uta horoi ai i a ratou kakahu, a ka tae ki te wa e kai ai aua maitai i te ra tikaka, ka noho ka kai aua

(74)

tupua ra, a ka mahue te titiro ki a ratou kahu e tare ra i nga uru rakau i iri ai ka tikina etahi o aua kahu ra ka tahaetia e te Maori, hei utu mo te tapu o Manawa-ora i takahia ra e aua tupua ki te kupenga hao ika a kainga ai aua ika ra, koia te tino kino o taua tapu ra i takahia nei.

Ka tae te iwi Mariaio ra ka korero i a ratou kahu kua pau te tahae, mei reira e rua nga rangatira o te iwi o Nga-ti-pou ra i runga i te tahi o aua kai-puke, a ka tae a Mariaio ka herea aua tangata ki te hukahuka whakaheke, a kia hokimai ra ano nga kahu i tahaetia e te Maori ka tukua ai aua rangatira e Mariaio, a i te po ka mawheto te herea o aua tangata ra i a raua ano te wewete, a ka pahure raua ki uta, u kau ano raua ki uta ka kii nga tohunga Maori na a ratou atua i momotu aua whakaheke i ora ai aua tangata i herea ra. A kihai te Maori i mohio ki te take i herea ai raua, no to raua taenga ki uta ka rongu raua ki nga kahu i tahaetia ra e Nga-ti-pou, hei hapainga ma ratou ki Te-hi kutu ki te iwi o Te-kauri no te tapu i takahia ra i Manawa-ora.

Ka tae ki te tahi ra, ka hoe nga mai-tai ki uta ki te hao ano i ta ratou kupenga, a kua mohio a Nga-ti-pou no Mariaio i herea ai etahi o a ratou tangata, a ka hao a Mariaio ma i te ika, a ka pae te ika ki a ratou poti, a ka tae aua kuhua ra ka utaina te kupenga ki te poti ka huakina ratou e te Maori, a ka patua aua mai-tai kia mate, a mate katoa, kahore te mea kotahi

(75)

i rere, a ka maua nga tupapaku ka taona a i a Te-kauri raua ko Tohi-tapu o Te-ko-roa i kai a Mariaio, a i a Te Kauri te kahu a Mariaio, a ko nga wheua o te hunga mai-tai i patua nei, he mea mahi hei torino kai, a ko nga wheua o nga huha, he mea mahi

hei torino ara hei rehu. Ao ake ka u nga poti o nga kai puke ra, a ka tauria nga pa e rua i Motu-arohia, a i pupuhi ano aua kai-puke i a **raua** pu nui, kotahi pu i pakaru, a i mea te tahi o nga tangata o Nga-ti-pou i herea ra i runga i aua kai-puke i mea nana taua pu-repo i makutu koia i pakaru ai.

Nga pa i taea nei e aua tupua nei: Ko Te Tara-nui te rangatira o te hapu i noho i te pa i Te-wai-iti a ko nga kai e kawea nei e nga Maori hoko ai ki aua tupua ra, no Oro-kawa. Ko te tahi pa ano i taea e aua pa i taea nei e aua tupua i te tahi pito o te one i Manawa-ora.

Nga tangata i kite i aua mahi nei ko Tohi tapu o te Ko-roa o Nga-puhi, a ko Tarewarewa o Te-patu o Nga-puhi, a ko Takurua o Te Mahurehure o Nga-puhi a ko aua tangata i kite i te oroko whiwhinga o te Maori i te poaka i Toke-rau he mea utu ki te kai aua poaka, he uwaha te tahi, he toa te tahi, a he kuwao aua poaka maua mai ana ki roto ki Waima e nga matua a Te-takurua, ka tae aua poaka ki Wai-ma, ka kiiia e te iwi he atua, e tukua ana aua kuri kia haere noa atu, nei koa e tupu ana ano te kumara, ki ano i hauhakea

(76)

a e tapu ana ano nga maara, a ka haere aua poaka ki roto ki aua maara haere ai, a he tapu te taea atu ai e nga kai tiaki o aua poaka, ko te ngunguru anake e rangona atu, i mea pu ai te iwi koia ano he atua aua kuri nei, a ka tae ki te wa i hauhakea ai aua maara, kua nui noa atu te ketunga a aua kuri ra i te kumara hei kai ma raua, a na nga tohunga i karakia aua maara i kore ai e he te iwi mo nga mahi ketu a aua poaka i nga maara i te wa e tapu ana nga maara.

Ka noho ra aua poaka, i **atua** ra ki te kai, a ka whanau, a ka pokaia e ona tangata mohio ki te poka kuri Maori, a ka tini te poaka, ka rangona a Nga-puhi ka patua nga poaka, a ka kai te iwi i te poaka tao ki te hangi, a ka taki ka korero, ka mea te iwi “Nei te kai pai o te ao, me mate te tangata ano, mate mo tenei tu kai,” a ka tini haere te poaka.

Ko te toa o aua poaka nei i tapaa ki te ingoa nei ko “Hani Kura” a ko te uwaha i tapaa ki te ingoa ko “Te-mar-o te kohu”.

Ka mate nei a Mariaio i Nga-ti-pou, ka turia ratou e Te hikutu mo te tapu i Manawa-ora i takahia nei e Mariaio, a ka mate a Nga-ti-pou, a ka whati nga morehu ki Whanga-roa, a na ratou i patu a i kai nga pakeha i te kai puke i patua ki reira e Tara, o Nga-ti-uru, a na Hongi-hika taua iwi ra i patu, i te wa i wera ai te kainga o nga Weteriana, a i tu ra a Hongi i Hunuhunua i te pu, a kei reira ano nga uri o Hongi e noho ana kei Whanga-roa.

(193)(10)

UPOKO VI

Upoko 1 Tena te marama
 Ka mahuta i te pae
 Tu mai e te hoa
 Ka tu taua
 Ki te turu a Maui
 Waiho ki a wai
 To toki tangi mai
 E pao i te wao
 Nga mangemange
 O te wao
Upoko 2 Nana i homai
 Ki roto i O-rua
 Ki te hau kainga
 I te nui a Ti-whana
Upoko 3 Ka pa te makau
 I te hau korero
 E hine nahaku
 Kei hea te matua
 Kia whakarongo koe
 Nga tai e wawara
 I raro te karaka
Upoko 4 Taku waka hoehoe
 Taku waka whakarewa
 Ki waho o nga rae
 Ka tae ki raro ra
 Huri mai to mata
 Ka huri ki te Ra
 Ki te nui a Timaru

He tangi.

(111)(76A)

UPOKO VI

NGA TUPUNA A NENE RAUA KO WI-HAU (NGA-PUHI)

Ka noho a Rangi te tupuna a Te Waka Nene i Te mairi, te pa i te wahapu o te awa i Wairere, i runga ake o Te Rua Korora.

A ko Korohue ko te tupuna a Wi Hau i noho i Ohau iti, ka haere atu a Korohue i Ohau-iti, ka ahu ki Te Maire, a kohurutia ana a Korohue e Rangi.

Ka puritia taua kohuru nei e te iwi o Korohue, a i te wa i haere ai a Rangi ki Utakura, ka tae aia ki te wehenga o te ara e ahu ai ki Uta-kura, ki Waihou ka rokohanga aia e nga uri o Korohue, patua ana aia ka mate. He taua te mea i huakina ai a Rangi i taua wa, a na te taua aia i patu mo Korohue.

(78)

TE KAI-PUKE TUATAHI KI MANGO-NUI (TE PATU, NGA-PUHI)

I nga ra o mua noa atu, i u te tahi kai-puke ki Mango-nui, he korero aua korero i kiia mai e a matou koroheke i kite i aua tupua, ki a matou, ka u te kai-puke ra ki Mango-nui, a ka puta te awa, ka noho te hunga turoro o au mai-tai ki uta, a na te iwi o Te-patu aua turoro ra i whangai, he aroha atu hoki ki aua pakeha, a mao noa te ra ka hoe te rangatira o Te-patu kia kite i te iwi mai-tai ra i tona kai-puke, a herea ana taua rangatira o Te-patu a Rangi nui e te upoko o aua mai tai, a here atu ana taua kai-puke me te Rangi-nui, a ngaro atu ana ki te rere noa

atu i te moana, kahore kau he take a aua mai-tai i herehere
kau ai i a te Rangi-nui a i maua noatia ai aia ki waho ki te
moana, na aua mahi nei te Maori i mahi raweke ai i te mai-tai u
noa mai ki enei motu, kia taea ai te utu, mo aua mate mo a te
Maori i te mai-tai.

(192)

U P O K O X

Taku puke puke ra
Ko te Aroha Auta (*Te Aroha mountain*)
Kia manawa au te titiro ki tawhiti
Nga matarae o Wharekawa ra e
Te whare o Toka-tapu
Kei a te Haupa
Kia huna iho taku mate
Piaunga

*This is a song from the south of Kaipara, Haupa,
a chief of Ngatimaru. He tangi aroha.*

(79)

NGA KORERO A TE-HII-KUTU MO MARIAO (NGA-PUHI)

Ka noho te iwi nei a Te hii kutu i ona kainga atu ano i Whangamumu, a tae noa ki Whanga-rei, a ka puta taua kai puke ki waho ake o Motu-kokako, a ka hoe atu nga waka a Te hii-kutu ki taua kai puke a ka eke atu etahi o Te-hii-kutu ki taua Puke ra, a ka riro mai i a Te Kauri etahi kahu mai-tai, a ka rere te Puke ra ki Toke-rau tu ai ara ki nga motu i Motu-arohia a ka mahi he te mai-tai i reira, ka hao ika i te takutai o te one i Manawa-ora, i te wahi i takoto ai nga tupapaku paremo i te moana a Te hii kutu a ka patua aua pakeha e te iwi o te whenua e Nga-ti-uru raua ko Nga-ti-pou, kei he raua i a Te hii-kutu, a ka kainga te rangatira o taua ope mai-tai ra a Mariaio e Te Kauri raua ko Tohi tapu, he tohunga hoki raua, a ma raua e kai taua mai-tai kia kore ai he aitua ki a raua iwi mo te tapu o a raua tupapaku i takahia e te iwi o Mariaio.

(80)

TE MATE NEI TE UPOKO-REWAREWA
(NGA-PUHI)

I nga ra o mua noa atu, ka pa te mate kino rawa ki nga iwi Maori, ki ta etahi Maori i kiiia taua mate ko Te-upoko-rewarewa, ki ta etahi ko Te-upoko-rewha-rewha, he mate kirika, a pa ai te kino ki te pito o te kopu ngau ake ai ki te uma, a ka tino ngau ki reira, ka kutia te kopu me te uma, a ka ahua mangu te tinana o te tangata, a ka hemo, a ki te mea ka ora te turoro i te mate nei, ka hihore te kiri a ka mate, a ka koroputaputa te kiri.

I te oroko panga o te mate nei e kore e roa ka mate te turoro, e kore e po te ra, ana pa taua mate i te ata, kua hemo te turoro, a he mea ano e kore te mea kotahi o te hapu e ora, a kahore kau he mea ora hei nehu i nga mea mate, no nga ra taua mate nei i te pakeha ka tata te u mai ki nga motu nei he nui a te taua aua patunga, otira a te mate nei tupapaku i nui ke ake o a te taua patunga i te tau kotahi i te mea hoki, he hapu ano i ngaro i te ngaro a te mea i taua mate. I nga wa o matou i haere ai ki te patu tangata i runga, i rongo matou ki a matou parau i hopu ai ki te tahi mate kino i pa ki nga tangata o runga, i te takiwa o ratou i patu ai, a i kai ai i te kai-puke o Rongo tute, i paea ki Wai-rarapa, i patua hoki nga iwi o Wai-rarapa e matou.

(81)

TUKI RAUA KO HURU
(TE-PATUU, NGA-PUHI)

E rua o matou i riro i te pakeha ki te kai-puke, he mea kia akona te pakeha ki te haro muka.

Ka hoe te tokorua nei a Tuki raua ko Huru, - Kokati, ara a Toha mahue, ko te tohunga me tana hoa he toa ki te aruaru kahawai i waho i te moana, a ka hii raua; a ka puta te kai-puke, a ka eke atu raua ki taua puke, a ka utaina hoki ta raua waka ki taua puke, a ka rere te puke ra i te moana, po maha ka u te puke ra ki te tahi moutere, he tini te pakeha o taua motu ra, a ka tikina he korari hei mahi ma taua tokorua hei muka, i kihai

raua i pai ki te haro muka, i te mea he noho tapu ta raua i ta raua ariki tohunga i a te Tuki, a roa noa e tohe ana te pakeha ki a raua ka ako a Huru i aua pakeha ki te huru muka, a ako noa te pakeha kihai noa ake i matau pai ki te haro, i te mea e motumotu ana te hukahuka o te korari i a ratou, e hara hoki te korari o taua motu ra i te Tihore, ara i te Takiri-kau, koia i motumotu ai te hukahuka. A ka noho raua i taua motu a roa noa, ka eke mai ano raua i te kai-puke a ka u mai raua ki Toke-rau, a ka noho raua i uta ka homai ki a raua e nga pakeha na raua i mau ki taua motu, nga taonga pai a te pakeha, me nga poaka, nga toa me nga uwaha, me te kaanga, me te riwai a ka tupu aua mea ra, a ka rawea ki te tini o nga hapu o Nga-puhi.

(82)

MOHANGA O NGA-PUHI (NGA-TI-URU, NGA-PUHI)

He tini nga kai-puke i u mai ki Toke-rau i nga ra o o matou maatua e ora ana, i u mai ki te rapu kai mai ma o ratou kai mahi, i te kumara, a ka pai atu etahi o o matou taitamariki ki te eke kai-puke a ka eke i aua puke ka rere ki te nuku o te moana, a i hokimai etahi o aua tangata, i ngaro atu etahi i te patu atu pea e te pakeha, a i te mate turoro pea, kotahi o nga ropa o Nga-puhi ko Mohanga i eke atu i te kai-puke a ki taua kii i tae rawa aia ki nga whenua o rawahi (tawahi) a i kite aia i te Kingi o Ingarangi, me o reira mea tini miharo, a i riro mai i aia nga kaheru a te pakeha, me te tini mea a te pakeha e mahi ai i aua mahi whare. Nei koa he pononga a Mohanga na Nga-ti-uru i noho i nga motu i Toke-rau, i Motu-arohia, a i Whangamumu, a ka u mai te tahi kai-puke ki Toke-rau, ka tahaetia te tahi toki e Mohanga i taua kai-puke, a whakapaea ana te rangatira o Mohanga [mana](#) i tahae taua toki, a he wehi na Mohanga kei patua ai oma ana aia ki Whanga-rei ki tera iwi e noho ana i reira ki a Te-para-whau noho ai, a i mate atu aia ki reira, a na o reira tangata aia i hua ko Kingi Hare.

(83)

KO RUA-TARAME ANA HAERE
(NGA-PUHI)

He tangata haere a Rua-tara, a he tamaiti na Hongi-hika, ara e hara i a Hongi ake otira na tana tuakana, i te wa ano e tino tama iti ana a Rua-tara ka eke aia i te kai-puke wero tohora a ka rere i te moana, i aua rere noa atu ki te tini o te moutere o te moana, a roa rawa ka hoki mai aia i te pakeha te whakahoki mai a ka rere ano aia a ka tae ki Poihakina ka noho i a Te Matenga, a ka tae raua ko tana matua ko Hongi-hika ki a Te Matenga noho ai ratou ko a raua hoa, a ka hoki mai ratou ki enei motu, a na Rua-tara te karakia i timata ki Rangi-houa, a i mate aia ki reira. He tangata pai a Rua-tara ki te pakeha, nana i tiaki i noho ai i Rangi-houa a totoro noa te mahi karakia ki nga wahi katoa.

(84)

KO MAUI
(NGA-PUHI)

Ko tenei tangata ko Maui he whanaunga na Tara, a i aia ano e iti ana ka eke aia i te kai-puke wero tohora, a ka rere ki te nuku o te moana, a na te maua aia i kawe mai ano ki Toke-rau, a roa noa e noho ana i reira, ka eke ano aia ka rere ki Ingarangi, a mate atu aia ki reira.

(85)

KO TARA O NGA-TI-URU
(TE-PATU-PO, NGA-PUHI)

E korerotia ana he tangata haere a Tara ki nga motu o te moana o Hawa-iki, no Nga-ti-uru a Tara, no te iwi na ratou i patu a Mariaio i Toke-rau, a whati ai ratou ki Whanga-roa noho ai i te wehi o te patu, a kohuru noa iho i nga pakeha o te kai-puke.

Na Tara nga korero nei ki a matou i muri iho o te patunga o nga pakeha e ratou, i mea aia i rere atu aia i Whanga-roa i te

kai-puke wero tohora, a roa noa te mahi ona i taua kai-puke a kahore kau he utu ki aia mo tana mahi. Ka noho aia i Poihakena, a ko Hori (George) tana ingoa ki nga pakeha, ka eke mai aia i te kai-puke a ka rere mai ki Whanga-roa, a i te moana ka whakapaea aia i tahaetia eia etahi o nga mea o te kai tahu kai o te kai-puke, a whiua ana aia ki te whakaheke, a ka u mai ratou ki Whanga-roa, ka whakaaturia e Tara tona tuara i whiua ra ki tana iwi, a ka taka te ngakau o te iwi ra, ka tonoa nga pakeha o te kai-puke ra kia hoe ratou kia kite i te wao kauri i roto i Whanga-roa, a ka tae aua pakeha ki taua ngahere patua ana ratou e Nga-ti-uru, a ka mau aua Maori ki nga kakahu o nga pakeha i patua ra ka hoe ano ki te kai-puke ra tae atu ka patua era i te kai-puke, a ko te wahine me te kotiro iti me nga tamariki tane tokorua i whakaengia e nga wahine o Nga-ti-uru, a ko te kai-puke i wera i te ahi.

(86)

TE-MORENGA
(NGA-PUHI)

Ka noho a Te-morenga i Toke-rau, a ka u mai te kai-puke ki Whanga-rei, a ka eke atu te tamahine, ara te kotiro a te tuahine a Te-morenga ki taua kai-puke, a ka rere te kai-puke ra ka u ki Tauranga, a ka noho te wahine ra i reira, a ka riro i a Te-hukori hei ropa mana, a ka kite a Te-waruru i te wahine ra ka patua eia, a kainga ana, a ka tae ake te rongo o te mate a te wahine ra, a kia a Te-morenga me takitaki eia taua kohuru, a ka hui te ope a Te-morenga ka hoe ki Tauranga, a ka u ki reira ka hoea atu e Te-waruru ki te taua ra, ka mea atu aia kia Te-morenga “He aha te take i hoe mai ai korua ko to taua?”

Ka mea atu a Te-morenga “Kia tiki utu mai taku i a koe mo taku kotiro i patua nei e koe, a i kainga e koe.”

Ka mea atu a Te-waruru “Koia na to take?” Heoi ra ko te utu ki to ringa, ko koe ka mate i au, a ka pau koe i au te kai.”

Ao ake te ra ka tu ka papatu te taua raua ko te tangata whenua. He pu a te taua, he rakau a te tangata whenua, a ka

mea atu a Te-morenga ki taua taua, “Kaua e pupuhi kia kiia atu ra ano e au ka pupuhi ai.” E toru pea te kau takitahi nga pu a te taua nei. A ka wero te tangata whenua, kotahi o te taua i mate i te tao, ka mea atu a Te-morenga “Tena puhia.” Ka paku nga pu, ka papa te iwi o Te-warū, e rua te kau takitahi i mate, a ka whati a Te-warū ma, ka kiia atu e Te-morenga

(87)

“Kaua e arumia.”

E rua rangatira o Te-warū ma i mate, a ka mea a Te-morenga “Kati he utu mo taua tamahine,” a ka mea atu etahi o te taua, “E pai ana tau, ko te utu ka riro mai mo te tamahine, tena ko te tupereru mai o Te-warū ki te taua nei ki ano i ea, i kanga mai hoki aua kupu ki a koe.”

A ka mea a Te-morenga “Tikina aia a Te-warū mahara kua ngata tenei puku, a e pai ana aia kia houhia te rongō.”

Ka kiia mai e Te-warū “Hore kau.”

Ao ake te ra ka tu ano te ope a Te-warū, a ka turia e Nga-puhi a ka mate ano a Te-warū ma, he mano ki te mate, he nui ki te noho parau, a he nui i aia ki te moana mate atu ai, a ka whati a Te-warū ki te ngahere.

Ka tae ki taua ra, ka haere noa a Te-warū, a ka kite aia i te tahi o te iwi o Nga-puhi, a ka korihia e Te-warū, a ka tata taua tangata ki te wahi i noho ai a Te-warū ka pekea e Te-warū a ka mau, ka uia e Te-warū “Kowai koe?” a ka kia hingatia e taua tangata, a ka uia ano e Te-warū ka mea “Ano ra ko wai koe, e hara taku i te patu i a koe, ko Te-warū ahau a e mea ana ahau kia houhia te rongō” a ka mea atu te tangata i hopukia nei e Te-warū “Ko Te-whare-umu ahau.” A ka hoatu te kahu a Te-warū ki aia, kia arahina aia kia Te-morenga. A ka arahina a Te-warū e Te-whare-umu ki a Te-morenga, a ka kite a Nga-puhi i a Te-warū e arahina atu ana ki te taua, ka

(88)

pa te kanga ka mea, “Patua, patua hei kai.” Ka rere ratou kia patua, a ka mea atu a Te-whare-umu “Kati, tenei te kupu kei au” a ka kiia eia tana mahi i mahi ai kia Te-warū, a ka pai te iwi ki a Te-warū, a ka houhia te rongō ki a Te-warū.

Ka mea atu a Te-warū ki te taua ra “Hei nati au te raru i o pu” a ka ui a Te-warū ki tana wahine me tana whanau, a ka tukua ratou ki a Te-warū, a ka mea atu a Te-warū kia Te-morenga “He nui taku pouri ki te mate o taku papa i to taua” a ka tae a Te-morenga ka hoatu te pu ki a Te-warū, a ka na tona pouri, a haere ana a Te-warū ratou ko tana whanau, me tana pu, a ka noho a Nga-puhi ka kainga nga tupapaku a roa noa ka eke mai ratou ko a ratou ropa, me te waka a Te-warū ka hoea mai ki Nga-puhi a ka ea te mate o te kotiro a Te-morenga.

(89)

KO TE-MORENGA RAUA KO TE-WARU (NGA-PUHI)

Ko te tamahine a Te-morenga ara ki te tamahine a tana tuahine i riro i te kai-puke (i te tau 1799) i Whanga-rei, a maua ai e te rangatira o te kai-puke ki Whitianga, a ka riro i te tahi rangatira o taua whenua hei pononga taua kotiro ra mana, ko [Hukeri](#) te ingoa o taua rangatira Maori ra, a no muri iho ka riro taua wahine ra i te rangatira o Tauranga i a Te-warū a patua ana taua wahine ra e Te-warū a kainga ana eia, a i kiia ma Te-morenga e takitaki te kohuru o taua wahine, no muri iho (no te tau 1816) ka whiwhi a Te-morenga i te pu ka tuturia eia tana taua ope ki Tauranga, a e toru rau topu tana taua ope ki Tauranga, a e toru rau topu tana taua, ka tae te taua ra ki Tauranga, ki te wahapu o te awa, ka tikina ka tuteia a Te-warū, a ka mea atu a Te-warū ki a Te-morenga “He aha koe i tae mai ai ki konei?”

Ka mea atu a Te-morenga “I haere mai au ki te tiki utu mai mo taku tamahine i patua ra hoki e koe, a kainga ana e koe.”

Ka mea atu a Te-warū “Koia na to take i haere mai ai, kati ko te utu ki a koe, ko koe ka mate i au, a ka kainga koe e au.”

Ao ake te ra, ka turia te whawhai e Te-morenga, a he nui nga pu a te taua nei ara e rua pea, e toru ranei te kau nga pu a ka mea atu a Te-morenga ki tana taua “Kaua e pupuhi, maku ra ano te kupu ki pupuhi, ka pupuhi ai koutou.” A, ko nga patu a Te-warū ma he patu Maori, a ko nga patu a Te-morenga ma he

pu etahi, ka whakaekea a Nga-puhi i a Te-morenga ma e Te-waruru ma, a ka tata no ano a Te-waruru ma ki te taua, ka kii a Te-morenga ki tana taua

(90)

“Puhia” a he nui o Te-waruru ma i hinga, a e rua o aua tupapaku he rangatira na Te-waruru, a ka whati a Te-waruru ma, a ka kiiia e Te-morenga kia kua e arumia e Nga-puhi, i te mea kua ea te mate o tana kotiro i nga rangatira tokorua kua hinga ra.

A ka mea atu etahi i tana ope taua “Ae kua ea te mate, a kua na to puku riri mo te mate o te kotiro, i nga rangatira tokorua kua mate nei, mo tatou tahi te kanga a Te-waruru i kanga mai nei ki a koe, i ki ra hoki aia mana tatou katoa e kai, me takitaki ano taua kanga ana ki a tatou.” A ka tukua te karere a Te-morenga kia Te-waruru, he mea atu ki aia “He pai ranei taua kia mau te rongo?” Ka kiiia mai e Te-waruru “Kahore.”

A ao ake ka tu ano te ope a Te-waruru, a ka kokiritia mai ki a Te-morenga, a ka turia e Nga-puhi, a ka patua i Nga-puhi, a he nui o Te-waruru ma i mate, he nui ano hoki i riro herehere, a he nui i aia ki te moana e Nga-puhi mate atu ai, a ka whati a Te-waruru ki te ngahere.

A ka tae ki taua ra, ka kaewa noa a Te-waruru, a ka tata aia ki te puni o Nga-puhi, a ka kite atu aia i te tangata e haere atu ana ki aia, a ka noho konihi a Te-waruru, a ka tata taua tangata ki aia, ka pekea eia a ka mau taua tangata i aia, a ka ui atu a Te-waruru ki aia ka mea “Kowai koe?” a ka kiiia hiangatia atu e taua tangata aua kupu utu mo te ui a Te-waruru, a ka mea atu ano a Te-waruru “Ano ra, e ui ana ahau ki a koe, e kore koe e patua e au, ko au a Te-waruru, a e mea ana ahau kia houhia te rongo.”

(91)

Ka mea atu taua tangata ki a Te-waruru “Ko au a Te-whare-umu” a he tino rangatira aia mo te ope taua a Nga-puhi.

A ka hoatu te kakahu a Te-waruru ki aia, a ka mea atu a Te-waruru “Arahina ahau ki a Te-morenga.” A ka arahina a parautia e Te-whare-umu ki te puni a Te-morenga, a ka kite te taua a Nga-puhi i a Te-waruru, a ka tu te taua ka hani, a ka mea kia patua a Te-waruru a ka tu a Te-whare-umu, ka powhiri ki te taua kia tu noa mai ratou i tahaki, a ka korerotia eia a Te-waruru ki a

ratou, me a raua mahi, me a raua korero i korero ai a ka pai atu te taua ki a Te-waru, mo tana toa, a houhia ana ki te rongo.

Ka mea atu a Te-waru i hewa aia ki te kaha o te pu, a ka ui atu aia ki a Te-morenga ki tana wahine me tana whanau, a ka kiia atu e Te-morenga kei te puni nei ano, a me tuku ki a koe, a i pouri a Te-waru no te mate o tana papa i taua parekura a ka tono aia ki a Te-morenga ki te utu mo tana mate, a ka hoatu e pu ki aia, a ka na tana ngakau, a ka haere ratou ko tana whanau ki ta ratou haere noa atu, a ka noho a Nga-puhi ki te kai i aua tupapaku, a ka rere ratou i a ratou waka, me te waka taua ano hoki a Te-waru, me a ratou herehere, a ka hoki ki Toke-rau.

A ka koa a Nga-puhi ki ta ratou toa i te whawhai nei, koia a Hongi-hika i mea ai (i te tau 1820) i haere ai ki Ingarangi ki te tiki pu mana, kia patua ai ano nga iwi o runga eia.

(92)

WAR AT HAU-RAKI AND IN THE SOUTH

(NGA-PUHI)

E hoa tena koe. E hoa utaina atu e koe kia TE WANANGA, te matenga o to matou whanaunga o Paora Te Mangai. I mate ki Ohaeawai i te 23 o Hepetema. Ko tona mate he mate pa whakarere, inahoki, no waenganui o te 10, me te 11 o nga haora o te po, ka pa tona mate, i te ata kua hemo, heoi ano kua tino moe. Kanui to matou pouri ki tona matenga, ko tetahi tenei o nga rangatira kau-matua o tenei hapu, ara, o Ngatirangi. He tangata tawhito a Paora, i tata pea ona tau ki te iwa tekau, inahoki, i te haerenga o Hongi Hika ki Ingarangi i te tau 1820, kua nui atu pea ona tau i te toru tekau, inahoki, kua uru ia ki nga whawhai o taua takiwa, he tini nga whawhai i uru ai a Paora, a ko tona ahua, me tona maia i roto i aua riri, pera tonu me te ahua o nga tangata tino toa o Ngapuhi. I uru ia i te whawhaitanga o Maunganui, Tauranga. I tae ia ki Mauinaina, ki te Totara, Hauraki. I tae ia ki Mokoia, Rotorua, a ko Paora te rangatira o te haere i arahina ai a Te Rangimauawe ki te rapu haere i tona whanaunga i a Te Rangimatemoana, me to raua iwi, kia hoki mai ki te kaainga, na te mea kua oma noa atu i Ngapuhi ki te

ngahere, a ko te Rangimauawe i riro herehere mai i te matua o Paora, ara, i a Te Kohiti, koia tenei i arahina nei kia hoki mai tana iwi, na te mea kua kiia kia houhia te rongō.

I tae ano a Paora ki Whakapuuake, ki te patu i a Tuakiaki ratou ko tona iwi, mo tana kohurutanga i a Te Mautaranui raua ko Muriwai, i patua nei e ia ki te Wairoa.

Ko tenei pa ko Whakapuuake, he pari kei waenganui pu o te pa, e rua ona ara whakaheke, kei runga, kei raro, ko te taumata o runga he mea mahanga ki te whakaheke. No te taenga o Ngapuhi ki reira, katahi kua mahanga ka kuumea, anana haere kau aua ko nga whakaheke anake : kahore he tangata i mau, ka tangi te umere a Ngapuhi i konei, ko taua pa i taea, mate iho a Tuakiaki.

Kahore etahi atu hapu o Ngapuhi i tae ki te tau i tenei pa, heoi ano ko Ngatirangi anake, e ono tekau, heoi tona hoa ko Ngatiwai, e ono tekau ano hoki, ko Pomare, kihai i tae, i riri ia mo te whakakino i te maunga-rongō, ko te take tera i tukua ai a Ngatirangi ko ia anake, mana e mate atu, e ora atu ranei, heoi ra, hoki ora mai ana a Paora ratou ko aua matua, a na te patu kua rite mai i te Atua me nga iwi o tenei ao. Katahi a Paora ka mate, e taea koa te a a, ka rite ki ta Hopa i ki ai, “na Ihowa i homai, na Ihowa i tango atu, kia whakapaingia ano te ingoa o Ihowa.” Nga tamariki a Paora toko-rua tonu, he wahine anake. Ka mutu, naku i tuku atu.

Na Renata Paraire Kawatupu
Ohaeawai, Oketopa 2, 1877

(192B)

UPOKO VII

Hara mai Hi-rangi
Whakahiwa i au
Nou te korotu
Kia tae rawa mai
E he ana au
Rau mai tiama
Ma whea e kawē
Te pae ki Kawa-nui
Kai hi ano na
Ka tu i te tohu
Te rumakina iho te pua
Ki te reinga
Taku matua ra
Ka tau wete atu

He tangi.

(1818)(93)

KO TUI RAUA KO TI-TORO (NGA-PUHI)

Ka eke a Tui raua ko Ti-toro i te kai-puke a ka rere ki tawahi, a he tini a raua whenua i kite ai, a i akona raua e te pakeha o Ingarangi ki te tuhituhi a ki te korero pukapuka a hokimai ano raua ki konei, a i uru ano raua ki nga parekura ki Hau-raki a ki Te-mahia ki nga whawhai a Nga-puhi ki Nga-i-porou, me Nga-ti-kahu-ngunu. Taihoa ano e korero aua whawhai nei.

(1820)(94)

KO HONGI-HIKA I TAWAHI
(NGA-PUHI)

I a Hongi-hika raua ko Wai-kato e ahua taitamariki ana ano ka rere raua ki tawahi ki Ingarangi, he tiki pu ta raua hei takitaki mo nga mate o Nga-puhi, a kotahi pea tau o raua ki reira ka hoki mai raua, a i kite raua i o Hau-raki tangata i Poihakena, a no muri iho ka turia te parekura ki Mokoia. Taihoa ano e korero enei whawhai.

(1821)(95)

KO TETE RAUA KO TE-APU
(NGA-PUHI)

I moe a Tete i te tamahine a Hongi-hika a ko Te-apu te teina o Tete, a i haere raua ki te whawhai ki tera ki a Nga-i-porou a i mate atu raua ki Nga-i-porou. Nei ake ano hoki te korero mo taua taua.

(96)

NGA TAU A KI TE-AU-POURI A KI RUNGA
(NGA-PUHI)

I au ki ano i haere noa, ka pikaua ahau e aku maatua, a ka haere matou ki te patu tangata, a i haere atu matou i Hokianga, ka ahua ki Ahi-para, ki te taua, ko te iwi i haere ai matou ki te patu ko Te-rarawa, ko te iwi a Papa-hia, a ko te papa o Papa-hia te upoko o taua iwi i aua ra, a i mate taua matua a Papa-hia i ta matou taua, he mea huaki to ratou kainga e matou i te ata tu, a ka mate katoa o reira tangata ka haere ano matou, ka ahua ki Te-au-pouri, ki te iwi i tauria tonuhia e to matou iwi e Nga-puhi i nga tau katoa, a kihai taua iwi i mate i o matou toa, a he mea huaki taua iwi e matou i te ata tu a kihai te mea kotahi i rere, he mea patu katoa taua iwi e matou kia moti katoa, ko te hunga i whakaraua e matou i te wa i mate ai te papa o Papa-hia kihai era i patua e matou kia mate, otira he mea arahi mai era e matou hei pononga ki Hokianga, a ka mate te iwi i patua nei e

matou kia mate katoa, ka haere tonu matou ki te takiwa o Te-au-pouri, a ka tutaki matou ki o matou tangata o Nga-puhi, ki te wahi i kiia ai e matou hei tutakinga ki a matou i Te-au-pouri, a ka hoki katoa mai matou ki Hokianga, i ma Maunga-taniwha mai to matou ara, a ka hoe matou i roto i Manga-muka, a ka u mai ano ki te kainga, a ka noho matou i reira a hauhake noa te kumara, a ki ano te kumara i takoto ki te rua, ka puta te taua a Te-rarawa, kotahi topu, a ka noho te taua ra i Oroke, i haere mai i Whanga-pe, he takitaki to ratou i te mate o era i patua ra e matou, a ka

(97)

haere te taua ra atu ano i Oroke, ka haere ki te wahapu o te awa o Wai-ma, a ka huakina e ratou ki reira, a ka mate etahi o o matou tangata i te taua, a rongu rawa ake matou ki te taua a Te-rarawa kua noho i roto i Hokianga, kua maru ta ratou patunga, mahia rawatia ake, aua mahi nei kua kaha noa ake ahau, kua kaha ki te haere roa, kua kore e pikaua e aku maatua, ka rongu matou ki aua tangata kua maru nei i Te-rarawa i te wahapu o te awa o Wai-ma, ka oho te taua o o matou toa, toa anake, a haere ake ko tahi ma rima takitahi, a ka hoe ki Oroke a ka tae o matou ki Oroke, e whakawhiti atu ana Te-rarawa i Koutu mangaro ki Te-rangi, he moki nga waka a te taua ra, a ka arumia e te tahi o a matou waka, he mea hoki kia raru ai aua moki ra kia kore ai e pahure, a kia tu ai kia papatu ai i te moana. He waka tere te waka i arumia ai nga moki ra, a he mea kia pare ai aua moki e hoe tonu, kia raru i taua waka tere ra kia tae atu ai te nuinga o nga waka ki aua moki, kia patua moanatia ai te taua o Te-rarawa e Nga-puhi otira kihai rawa te taua i nga moki ra i pai kia whawhai a moana, a kotahi te waka o te taua ra, he ngahuru nga tangata ki runga, a ka arumia e ta matou waka, a ka mau te waka o te taua ra, a ka mau aua tangata, a maua oratia mai ane e matou ki Te-ra-wene, a ka patua aua tekau ra, ka topatia a kainga ana e matou he whakaraua taua hunga i kainga ai e matou te kai, ka tahi ano matou ka haere ka arumia te taua a Te-rarawa i rere ra, ka u matou ki Te-mata, a ka haere i te one, a whiti noa ki te tu auru, a

(98)

haere tonu matou a Whanga-pe, a ka rokohanga te taua ra i roto i te pa e noho ana, a ka tauria taua pa ra e matou, a ka taea, ka patua etahi o ratou, ko etahi i whakaraua mai e matou hei pononga, a ko era i patua ra i kainga e matou, a motia ana te iwi nei, i ngaro katoa i te patu, i te whakarau, a ka hoki mai matou ki Hokianga, a ka noho noa iho a tae noa ki te raumati.

Ko aku kua korero nei, e hara i te taua kotahi, e rua parekura o matou i patu ai, i te mea hoki patu rawa atu matou i te Rarawa, a ka hoki mai matou ki te kainga, a ka patu ano matou i Whanga-pe, koia au i mea ai e rua enei o a matou whawhai, kei kii koe he korero noa te korero nei, e hara he korero tapu aku e korero nei, i te mea kua korero nei ahau i te papa o Papa-hia i patua nei e matou. Mehemea he Maori koe penei e kore e taro i a koe te tu ai he kino, i te mea hoki, ka korero koe ki te iwi o Papa-hia aku i korero nei ki a koe, ka tu te kino i a ratou, mo ta ratou mate ki ano i ea noa. Kahore kau he take o matou i patu noa ai matou i nga iwi i patua nei e matou, te take i haere ai matou ki te taua, he hiahia ahuareka na matou, a te tahi he hiakai tangata, a kihai noa ake i na ta matou hiahia takaro me te hiakai tangata i na i taua mahi taua a matou ki aua iwi ra, a ka noho matou i te kainga ka hiahia ano matou ki te mahi ahuareka, me te hiakai tangata, a ka pu te whakaaro haere ki te patu tangata i runga, a ka huihui matou ko Hongi-hika ki te taua ki runga, ki te takitaki i te mate o matou whanaunga i patua e nga iwi o runga, i te wa i haere ai o matou ki te hoko kakahu Maori mo a matou patu Maori.

(99)

A ka huihui a Nga-puhi i te wahapu o Hokianga i te one i O-mapere a ka mahia nga mahi karakia ki a Niua, ki a Pou-ahi, a ki a Arai-te-uru.

Koia nei taua karakia me ona mahi, i te wa e kiia ai no taua patu ma Nga-puhi, ka tu te rangatira o te hapu i tona kainga, a ka tapahia te tahi makawe o te tumuaki o tona mahunga, a ka tu maaro aia, ka mau ki taua makawe ki tana ringa katau, a ka aro tana titiro ki nga maunga hirihiri o tona whenua, a ka karakia aia ki aua maunga ka mea:

Kotahi ki reira
Kotahi ki Pou-ahi
Kotahi ki Niua
Kotahi ki Arai-te-uru

A ka whakahua aia i taua karakia nei, a ka tae ki te ingoa o taua puke o Pou-ahi, ka whiua te tahi wahi o taua makawe ki taua puke, a he mea pera ano hoki nga maunga katoa e kiia ana i taua karakia.

Te take i karakiatia ai eia taua karakia, a i whakahuatia ai taua karakia ki aua puke, he mea kia aro mai ai nga wairua o te hunga mate, hei hoa haumi mana ki te pakaua kia maia ai aia ki te patu tangata.

A ko nga tupapaku o mua i nehua ki aua puke e kiia nei i taua karakia.

(99A)

I te taha ki te tonga o te wahapu o te awa o Hokianga te ara i runga i te pari titi tonu, ko te wahi tapu ia o nga iwi i hokianga, e nehua ai a ratou tupapaku, i nga ra i mua, a ko te tahi wahi hoki taua pari nei, e hirihiria e te wa e haere ai te taua ki te patu tangata, a e taumahatia atu ai he kai ki reira, a ko Rama-roa te ingoa o taua ana.

I te wa i hokona ai taua pukepuke e Motiri mo tana nohoanga Paerata, he mea mau ke nga wheua tangata o taua ana e nga iwi o Hokianga, a he roa noa atu te mahi ka tapeke aua koiwi ki te wahi ke.

Taua ana nei, he mea tukutuku iho te tangata haere ki taua ana, ma te pari, a he mea tuku iho i te whakaheke, ma te tangata e pupuri iho i te taumata o te pari.

(99)

A ka oti a aua karakia me aua mahi ra ka whakatika te taua ka haere i te one o te tuauru ka ahu ki Maunga-nui, a Kai-para atu ana, ka whiti matou i te awa o Kai-para ka haere a Kume-u, a Te-whare, a Wai-te-mata atu ana, ki te wahi o Akarana e tu nei

(100)

a rokohanga atu etahi ope o Wai-kato e matou e noho ana i Mata-horehore, i Puke-kawa, a i Wai-ariki, a huakina ana aua

ope ra e matou, a patua katoatia ana e matou, kihai te mea kotahi i rere, a i te wahi ano i patua ai aua hunga, i taona, a i kainga ano e matou ki reira, he mea hoki kihai to matou ope taua i haere topu toru, i wehewehe, he hapu ano ki taua ara, he hapu ano ki taua ara, a katahi ano te wa i huakina ai, ara kotahi ano ra i huaki katoa ai o matou hapu, a na aua hapu i patu a i tao a ratou i patu ai i te wahi ano i patua ai a ratou e ratou, a he mea penei tonu ta matou patu haere tonu kahore he turituri o to matou haere, haere konihi ai matou a he mea patu, he mea topa, he mea kai e matou a matou tangata katoa i hopu ai.

Te take i haere ai matou ki tenei taua, he mea i patua etahi o Nga-puhi e Wai-kato i Motu-tapu, ko ahau i te taua i Hau-raki. Koia ahau te uru ai ki taua mate, otira i ui ahau ki a Te-tao-nui, a nana i korero taua papatu ki au, a ka rongu a Hongi-hika ki taua mate o Nga-puhi ka riri aia, a i muri tata iho ka rongu aia ki te ope a Wai-kato raua ko Nga-ti-whatua kua noho i Wai-te-mata i te papa raorao i te taha ki te marangai o Maunga-whau, a i kiia e toru rau o taua ope, ko Rewharewha te rangatira, a ka mea a Hongi-hika raua ko Te-uru-te ara a Kingi hori, kia tauatia taua ope e raua mo te mate o Nga-puhi, a ka maranga to ratou ope i te wahapu o Hokianga, otira kua rongu a Rewharewha ki ta matou haere atu ki aia, a

(101)

kua whakatika aia kua whati ki roto ki Wai-kato a kua toia a ratou waka ki roto ki Manukau a kua riro ma Wai-uku, ko matou i haere ma te tuauru i Kai-para, a ko Hongi-hika ma i hoe ma te tai marangai ki Wai-te-mata, a tae rawa atu aia ki reira, kua riro noa atu a Wai-kato i a Rewharewha ma, a ka tukua e Hongi ana tutei hei toro i a Wai-kato, a ka rongu a Hongi ki te hiahia a Rewharewha kia haere aia me tana ope ki te pa o Te-rau-roha noho ai, i te mea ka rokohanga aia e Hongi-hika ki te ara, ka patua aia me tana ope e Hongi a ka kainga ratou e Nga-puhi, a ka rere a Rewharewha a ka u ki Nga-rua-wahia, a ka haere ratou ko tana ope ki te pa o Te-rau-roha noho ai, a ka tae a Hongi-hika ki ko i te iwi o Wai-kato i a Nga-ti-te-ata, ka haere taua iwi hei haumi mo Hongi-hika ma, ki te aru i a Rewharewha ma, a ka tae te ope a Hongi ki te pa o Te-rau-roha, ka turia te

hari taua e matou e Nga-puhi i waho o taua pa, a ka mea atu matou ki te tangata whenua o te pa kia tukua mai a Rewharewha ma ki waho o te pa i te mea hoki no Nga-ti-whatua ratou, a ka rere mai ko Rewharewha ki waho o te pa, ka anga mai ki te taua, he mea pea he whakamomori nana kia mate rawa ake aia te patu e matou e te taua o Nga-puhi kua mate he utu mona i aia ano te patu, ka pa tana mangai ka karanga ki a Hongi-hika he mea pea nana, ma Hongi-hika aia e ora ai, ki te mea ia, ka karanga atu ki a Hongi kia ora aia i a Hongi, otira tae rawa atu a Hongi ki mua o te pa kua mate ke atu a Rewharewha, i

(102)

papatu ano aia ki a Nga-puhi, a kihai aia i mate noa, kia rima tao i puta i aia, ka tahi ra ano aia ka hinga, a ka huakina te pa ra e Nga-puhi, a aia ana a Nga-ti-whatua ki waho o te pa, a he nui o ratou i patua, a i kainga, a na te tamahine o Po-mare te tahi tamaiti o Nga-ti-whatua i whakaora, a ko etahi o taua iwi i whakaraua hei pononga ma Nga-puhi.

A ka hoki a Hongi-hika, ka too i ana waka i te ara ano ona i hoe atu ai ki Wai-kato, a hoki ana aia ki Nga-puhi, ko Te-ruru-ti i hoki ma te ara ki Marama-rua, a i roa aia ki te ara, i te mea roa ke noho haere aia i nga hapu o Hau-raki, a i patu i nga tangata o Wai-kato i tutaki i aia i te ara.

A ko ta matou puni i tuku [tatou](#) hei titiro i te iwi whenua, a i a ratou e ngaro atu ana, ka kite au i taua tohunga o matou e mahi ana i te niu, a ka haere tata ata au ki aia, i te mea e ako ana aia i te iwi ki nga tikanga o taua niu, ara e korero ana aia i nga tohutohu o nga nui, a ka kite au i nga haenga o te one e aua nui rarauhe, a ka rongohau i te tikanga o aua haehae i te one, a ka rongohau i te hapu e mate i te parekura i muri ake o taua niu, a ka mutu tenei, ka korero kehua aia, a ka ako aia i te iwi ki nga mahi hei mahi ma te iwi, a ki nga whenua hei haerenga ma te iwi, otira no te po aia i tino korero reo kehua ai, otira he korero ahua tapepa te korero reo kehua a taua tohunga, koia ahau te tino mohio ai ki te tikanga o aua korero, a kihai roa ake au i mohio ki

(103)

te tikanga o aua korero mo te mate ranei mo te ora ranei o matou a nga parekura a muri atu o aua korero.

Kua roa matou i Wai-te-mata, a kua pau i a matou te kai a matou tangata o reira i patu ai, a ka haere atu matou ka ahua ki Tamaki, ara ka haere ma te ara ki Wai-kato, otira me korero e au ta matou haere mai i haere mai ai i Ao-tea i Kai-para i ma Kahu-topuni mai ai matou, a haere mai ai ki Te-whau.

Kua po rua matou e haere mai ana i Ao-tea a tae mai ai ki Te-whau, a i a matou e haere mai ana i taua wahi he mea tao po a matou kai, kai katoa te paoa ranei te ahi ranei o a matou kapura, a he mea tahu a matou ahi ki nga kokoru, he mea hoki, he tupato na matou kei kitea matou e te hoa riri kei noho tutei te iwi o Wai-kato ki a matou a kei kitea mai matou i nga pukepuke o te kainga.

He mea tuku mai etahi o matou i Te-whau kia haere ki Onehunga, a toko [ono](#) i tukua mai i mua, a pahure kau ano taua toko [ono](#) nei ka haere mai taku pononga tamaiti i hopu ai au i Kai-para, ka mea mai ki au “Kua mau te wahine i a tatou tutei, a kua patua e ratou, a e taona ana, e kainga ana.”

Ka tata atu matou ki nga ngakinga o te ope a Wai-kato, ka kitea te tahi kotiro i etahi o matou i te tahi o aua ngakinga, e takoto huna ana taua kotiro ra i raro i te ropu kakahu, a ka toia tahangata e matou, a ka patua, kihai taua kotiro ra i pa i nga patu mona ki ana ringaringa.

(104)

Otira i paia eia ana ringaringa hei maro mo mua ona hei arai i tana aro kei kitea, ka mea au, nei ra te iwi whakana nui, ko te mate a mua i te ko te whakama te mea nui, ina hoki kihai te kotiro nei i pare i te patu mona ki ana ringa, anga ki ai ana ringa hei maro mo mua ona, he uri ariki te kotiro nei he kotiro atua aia. Ano ka mate te kotiro nei, ka mau a Turau o Wai-hou ki te huha me te waewae katoa o te kotiro nei, a he mea mau ko te raparapa o te waewae ki tana ringa ko te wheua o te huha hei tokotoko haere mana, ki te hangi tahu ai hei kai.

Kahore kau a matou rangatira i tahu kai i a matou i te taua nei, a e kore hoki ratou e tata atu, a e kore hoki ratou e noho i

te taha ruru o te kai e mahia ana, a ko te umu tao tangata ka waiho kia poki ana a ao noa te ra kia mohunga ai te maoa o taua kai, a ko te tinana o te kotiro i patua ra, i maua mai ki ta matou puni tahu ai, he mea tamoe ano hoki te tahu o tenei kia maoa pai ai.

I au e noho titiro makutu ai ki nga tangata i to matou puri, ka puta taku ropa ki au ka mea “Kua mau te tangata i whati o tatou, a kei te mahia mo te hangi” a ka rere au kia kite i taua tangata, kia mohio ai au ki to Wai-kato tangata tu, a e korero ana au ki te tahi kotiro uru kehu i mau i e tahi o matou i te koraha, a i te takiwa matou ki te taha ki te marangai o Maunga-whau, a i hopukia taua kotiro i roto i te wai awa o te Rua-reoreo, a ka noho aku hoa

(105)

me taua kotiro, a ka haere au kia kite i taua tangata o Wai-kato kua patua ra, a rokohanga atu e au e mahia ana ko nga kiko kiko anake. Ko nga wheua o taua tangata e mahia ana he mahi ke mo era, a ko te tahi o taua hunga e mahi ra i nga wheua o taua tupapaku e mahi ana i te turipona a ka ui au “He mahi aha ta te tangata na?” Ka mea mai aia “Ko te turipona hei paipa, a he uto te tangata i patua nei, koia ana wheua i kohia ai hei mahi i a te uto wheua e mahia ai, a ko nga wheua o ana waewae hei rehu.”

A i roto i nga whare, i kite matou i nga ringaringa o o matou i patua ra e Wai-kato i Motu-tapu, e here ana i roto i aua whare, he mea here aua ringa ki nga patu o aua whare, anga ai te tumu o te ringa ki runga, a ko nga ringa ahu ai whakarunga, hei tau iringa mo nga koro a te Maori, ko aua ringa ra he mea tao ki te ahi, a pahore ai te kiri waho ko roto i tea tonu.

Ko Tahua o Wai-hou, ko te tama a Muri-wai i haere ko te aami kai, a i aia e hoki mai ana i One-hunga, a e ahua ana ki ta matou puni i Mata-harehare, i te ara e haere atu ai i te taha ki te marangai i Maunga-kiekie ka kite aia i nga maara o te iwi o Wai-kato, me nga wahine o Nga-puhi e hauhake ana i nga kai o aua maara, a ka parare te waha o Tahua, i mea hoki aia no Wai-kato aua wahine, a ka whati aua wahine, ka rere, a ka haere tonu mai matou, a roa kau ano ka kite au i te upoko o te kotiro

po whero i roto i nga rarauhe i te taha o te ara e takoto ana, a haere tonu matou

(106)

a ka kite au i te tahi o nga tangata o Wai-hou e pikau haere ana i te tinana o taua kotiro ra ki te puri tahu ai hei kai, he mea awahi nga ringa o te tupapaku ra ki tana kaki, a pikau haere ai te tinana e ia.

A he mea tonu e tetahi o a matou rangatira etahi o matou i te waka kia hoe ki te Kawau ki te tiki waka i a ratou, he mea hoki no matou taua hanga i Te Kawau, hei waka mo matou e eke ai ki Wai-kato, a hoki waka kore mai-ana taua hanga, koia matou i haere ai ma te takutai o te tuauru, a i haere matou ma te wahapu o Wai-kato, a kua hoki a Hongi-hika me tana ope ki Nga-puhi, a kahore kau he take e patu tangata ai matou, ko te ahua eka anake o te patu tangata, koia ra te take i kore ai matou e whakaeke i nga hapu i noho i te ara i haerea nei e matou, a ko nga hapu i whakatuma mai ki a matou, i arai i to matou ara, ko era i patua e matou, na reira matou i tae wawe ai ki nga whenua o runga, he kore hoki no te rorerore o matou i te ara.

(107)

Ka mea etahi i ta matou taua, kia haere ratou he ara ke i te nui o te iwi, a ka hoko kaitaka matou ma matou, a e rima topu o matou i taua whakaaro, he mea hoki i penei ai matou, he iwi mohio a Tara-naki ki te whatu kaitata, a he pai no ta ratou muka o te tihore, ara o te takiri kau, ano ka haere matou ki te hoko i aua kakahu nei ka amuamu matou kia matou a totohe noa iho a riri rawa nei etahi o matou, ki etahi ano o matou, te take o taua totohe, he mea na etahi o matou, ma ratou nga kakahu papai, a na taua totohe ta matou kotahi rau takitahi i wehewehe ai ano, a e rima takitahi i haere he ara, a e rima i haere he ara, a ko tahi ropu o matou i haere i te tahi kaumatua i a Pangari, a i mea taua kaumatua kia mahi aia i te mahi e rangona ai tona ingoa ki te tini o te whenua, a ka haere te ope a Pangari a ka tutaki i te kuia nei e whawhaki tupakihi ana, hei mahi tutu mana, a patua ana taua kuia ra e ratou a taona ana kainga ana. Ano ka kaa te umu, a ka tae te iwi ra ka hoatu te

ika ra ki roto ki te umu ka mura te ahi o te umu, ka kiiia he aitua taua mura mo ratou, ara he tikanga mo ratou, ana kite hou ratou i te pa i a ratou e haere nei, a ki te whakaekea taua pa e ratou ka taea taua pa e ratou, Te mura o te umu ra, ko te tara ara ko te maia o te kuia ra e puke ake ana i aia, a e rere ke atu ana i te tinana o taua kuia ra, a ko te maia o te iwi o te kuia ra kua kore, kua memeha noa iho, he tohunga taua kuia ra, a kua kore ra

(108)

te tara o te kuia ra, ki te mea ka turia ki te riri, ka mate taua iwi i ta ratou hoa whawhai.

Kua poki te umu ra, a kua maoa te ika ra, a e hukea ana te umu ra e te hoko rima takitahi nei, ka puta te hunga tutei a te hoko rima ra, he tutei i tukua e ratou ki te titiro i te iwi o te whenua a ka mea aua tutei ra “Kua rongu te iwi no ratou te kuia ra i ta ratou kohuru, a kua maranga mai te hiku toto, ki te patu i a ratou.” A ka mau te hokorima nei i a ratou tatua, ka whitiki a ka tu a kapa ki te patu, a ka puta te taua ka noho i te toitoi o te pukepuke, a he nui te taua ra, a ka whati te hokorima takitahi ra ka oma, a i a ratou e whati ana, ka tu te waewae o Pangari i te kotaha, ara i te kopere o te taua ra, a ka whati haere te iwi o Nga-puhi ra, a tawhiti noa atu, ka konihi ratou ki roto ki te repo, a ka noho ratou i te wahi pakeke i taua ngairi, a ka noho ropu te iwi nei a Nga-puhi, e toru matua o ta ratou noho, a ka haere te tahi taanga ki te rapu kai, i te mea i mahue atu te tinana o te kuia ra i te umu, kihai i hukea, a ka tutaki taua haere nei i te iwi o te kuia ra, a ka mau ratou i nga kakaho, ka takaia te iwi ra, a ka papatu ratou i te taha o te repo ra, a ka mate te iwi o Tara-naki, a kainga ana aua tupapaku e Nga-puhi, a ka mea a Pangari, i kore kau he para o taua arero i te hiakai me te mate wai, me te wehi a hoki ana te hokorima ra ki te iwi nui tonu o Nga-puhi haere ai, a ka mahue ta ratou haere ki te hoko kaitaka.

(109)

I a matou i Kare-kawa ka kite matou i te kai-puke e rere ana i waho i te moana, i te takiwa matou o Te-whanga-nui-a-tara, ara i Poneke, a ka mea a Pangari, na taua kai-puke aia i mahara ai ki nga korero o mua i aia e tai tamaiti ana ano i korerotia e

nga kaumatua o Nga-puhi. I mea aua koroheke ra “I nga ra o mua i a Maoi ano e ora ana, ka korero taua Maoi i ana korero. He tohunga a Maoi, a ka tata a Maoi ki te mate ka ki ake aia ki a Nga-puhi ‘E kore au e roa ka mate, a e kore e wheau i muri i au, ka puta te atua i te kare o te tai, a ka eke mai nga kehua i tana tuara, a e pera taua atua me te ahua o te waka, otira e nui ke ake taua atua i te waka, a ka rere noa atu taua atua ra i te moana, rere noa atu, a e kore rawa aia e pohehe, ki te ara mona i te moana, a ka rere noa atu aia, i aia e kore e kitea e te iwi, a ka roa te ngaronga ona, ka puta ano te tahi atua ano, a e pera ano te ahua o taua atua nei, ki te ahua o to mua, a ko te atua i mua e rere komaru ara momori mai aia, ko to muri iho e rere ahi mai,’” a ka mea a Pangari, koia ra te atua o te timatanga e rere i waho ra.

(110)

A ka mea ano a Pangari “I taku roko kitenga i te mai-tai, i mua ahau he atua kehua taua iwi, a i haere mai ratou i te whenua pai atu i to tatou e noho nei, a ka kite ahau i te pu, a ka puhia te pu, i mea ahau he whatitiri, a he uira i kohia ki roto ki te ngongo, a ma aua atua ra, e piki ai te whatitiri i te wa e whakaahua ai te ngongo ki te tangata, ranei ki a te kehua mea e pai ai kia whakahuatia atu eia. A ka whakaraua aia e aua tupua ra te ngongo ki te parera, a ka kiki taua ngongo, a ka mate aua parera. A ka kite au i te pihikete. I mea ahau he pangapanga no te whenua o aua mai-tai. A ka kai au i te huka, i mea ahu he onepu no taua whenua ra ano.

E mahara ana ahau, i a matou i te taua ki Nga-i-porou, i puhia e tahi o Nga-i-porou e etahi o matou, a ka whakaekea te tahi pa ano e matou, ka puta mai nga toa o taua pa, a ka haere mai ki o matou toa i nga pu, he ngongo i nga ringa o aua toa o taua pa, he mea mahi i te tupakihi, a he mea ore te uho o roto kia kore, a puore kau ai a roto o te tupakihi, a whakaahua mai ana aua ngongo e aua toa ra ki o matou toa, i mea hoki aua toa o te pa ra, ma a ratou karakia e tangi mai ai aua ngongo a e mate matou i a ratou, a ka puhia atu aua toa e matou, a ka mate etahi o aua toa ra, a ka panga nga ngongo e etahi, a ka whati ki te pa.

(111)

A ka korero ano a Pangari ka mea, “I au e iti ana ano i haere matou ko Nga-puhi ki Tara-naki, ki te muru kai-taka ma matou, i nga iwi o Tara-naki, kotahi rau ma wha takitahi o ta matou ope, i haere atu matou a ka puta i Wai-te-mata, Wai-kato, Kawhia a Wai-tara, a kihai matou i rahurahu ki te iwi whenua, i te ara, muru rawa atu matou i te tangata kainga i rawe iho o Tara-naki maunga, ka tae matou ki te pa i Te-wai-mate, a po tonu matou ki reira, ka kite matou i taua wahine nei a patua ana e matou, i rokohanga e matou e whawhaki tutu ana taua wahine ra, a taona ana, a kainga ana e matou, a ka puta te tahi o taua iwi ki a Nga-puhi ka mea “Apopo ka puta mai ta matou taua ki a koutou mo ta koutou kohuru.” A ao ake te ra ka noho a Nga-puhi i te tahi pa tawhito, a moiri kau ano te ra, ka puta taua iwi i raro i te awaawa i te take o te pa e nohoia ra e Nga-puhi, ko taua pa ra i te koutu o te kurae e toro atu ana ki roto ki te wharua, a he pari titi tonu nga taha katoa o taua pa ra, kotahi te wahi kihai i titi tonu, ko te wahi e ungotu atu ana ki te tuawhenua, a e rongu atu ana a Nga-puhi i nga kupu whakahau a nga toa o te iwi ra ki a ratou ano, kia whakaekea a Nga-puhi e ratou e penei ana aua kupu whakahua a aua rangatira ki a ratou tangata “Au, au, ki toa, ki toa” a mehemea na Nga-puhi aua kupu e penei”Ara, ara, kia toa, kia toa” a ka tu te peruperu ara te pari a taua iwi a ka mea ano nga toa ki a ratou ano “Au, au, ki ka a, ki ka a” a e penei nga kupu

(112)

a Nga-puhi mei kii i aua kupu “Ara, ara, kia kaha, kia kaha.”

Na taua iwi te whakaeke ki a Nga-puhi, na ratou i whakaeke te pa e nohoia ra e Nga-puhi, a ko te taua a te iwi ra i tae ki te kotahi mano ma rima rau takitahi, a ka huaki haere mai i roto i te awaawa, a whati ana te kotahi rau ma wha o Nga-puhi, a ka arumia e te iwi ra, a ka mate nga rangatira toko ono o Nga-puhi, a ko taku hoa, ko te kaumatua nana taua korero nei i korero ki au, i tu i te kotahi i te tapuhau o tana waewae katau a kihai i kore te ahua o taua mate i kore i aia a mate noa aia. A ka whati a Nga-puhi ki tawhiti, ko a ratou tupapaku i mahue ki te iwi ra, a i te pa i nohoia ra e ratou, a he mea kihai te iwi o

Taranaki ra i aru tonu i a Nga-puhi, ka nohoia e Nga-puhi, a ka tukua a ratou matua e wha ki te tatari i te iwi o Tara-naki ra, a ka taria e Nga-puhi i te ara. A ka puta te iwi ra i te toitoi o te pukepuke kaweka, i tawahi ake o te pukepuke i te wahi kua nohoia e Nga-puhi a i waenga o ratou o Nga-puhi me te iwi ra, te tahi awa wai iti nei e rere ana, a i te tuara o Nga-puhi te ngahere, e whati atu ai a Nga-puhi a te wa e raru ai ratou i te iwi o Tara-naki, kua ahiahi te ra, a kihai te iwi ra i whakaeke ki a Nga-puhi, a ka mate ratou i te maioro mo ratou, he mea mahi a roto ki te rarauhe me te kiokio, me nga mea kotau hei whakakaha mo ta ratou ahuriri. A na Nga-puhi i tuku ta ratou tohunga ki te karakia i aua karakia i te awa e rere ra, kia toa ai a Nga-puhi ki te patu i te iwi ra, a i te wa e karakia ra ta ratou tohunga, ka hui a Nga-puhi ka korero i

(113)

a ratou take e mahara ai kia mahia e ratou aua turia te parekura, i te mea hoki ko ratou ko Nga-puhi te iwi i patu take kore i te iwi o Tara-naki, he hiahia ki te kakahu kaitaka, te take i patua ai a Nga-puhi i taua iwi ra.

A he mea, he tokomaha rawa atu te iwi ra i a Nga-puhi, koia a Nga-puhi i mea ai, i te wa ano ki ano i takiri nga toko o te ata, me haere te tahi taanga o Nga-puhi ki te whakaeke i tera, ara me kokiri ki te maioro o te iwi ra, a me wero te iwi ra ki te tao roa, a ko etahi o Nga-puhi, me haere i te taha o te ngahere konihi haere atu ai, a i te wa o te iwi ra e huaki ana ki te patu i te whakaeke a Nga-puhi i te maioro ra, me whakaeke i te hiku o te iwi ra e enei taanga o Nga-puhi, a ko nga huaki e toru a Nga-puhi me huaki he wahi ke, he wahi ke, kia raru ai te iwi ra i te tini o te ara patu i a ratou, a ko te taanga o Nga-puhi i noho, ma ratou e tiaki te puni kei taea e te iwi ra. A mahia ana aua tini whakaaro nei e Nga-puhi, a he mano nga tupapaku o Tara-naki i a Nga-puhi te patu, a tekau ma wha nga rangatira o te iwi ra i patua, e Nga-puhi, a kainga ana era e Nga-puhi, a ko nga mokamokai o era i maua ki Nga-puhi hei taunu ma te iwi i te kainga.

I mea a Pangari, i a ratou i whati uta i te pa i nohoia ra, i patua a Tawhai i tana upoko e te iwi ra, a riha ana te angaanga

a maua ana e aua tangata a mahia ana te upoko ki te hinu mahana, i runga ake o nga taringa te patu, i mea te iwi e mate a Tawhai, a mau tonu te mahi ki te hinu mahana a ora ana aia.

E toru ano nga pu a te iwi o Nga-puhi i

(114)

a ratou i patu nei i nga iwi o Tara-naki, a i te wa i hoki a ratou i Wai-rarapa me te tuauru i kite ratou i te pa hou, a patua ana taua pa, a haere tonu te iwi nei Tara-naki, Wai-kato, a Kai-para, i haere ma te tuauru i Maunga-nui, a Hokianga atu. Na Nga-ti-whatua ratou i whakawhiti i te wahapu o Kai-para.

(192A)(8)

UPOKO VIII

Verse 1: Ka hoana (hoaina) hoki
Ka mutu i mua ra
Te rangi o te manako
E te ure i whakahoro
Ka kite koutou i
Te mano e takoto
Ka tahi te hanga kino
Ko te tara a te ngutu
E kiia mai nei
Naku i whaka ha ha
Nga mahi a te rau
Pae nui ki raro ra
Verse 2: Homai te tara nei
Me hora hora e
Me tauaki rawa
Kia kite te marama
I oku harango
He ika ka kowharatia

He tangi aroha.

UPOKO IX

Tutara e, tutara Ruarangi-mamao
Te tara ki kai whare
Ko te hua tenei hanga
I te wehi o te patu
Me he patunga taua nui
Rere ana mai te tuarehu
Ka pa ki taku kiri
Taku kiri i whakararatia
Ki te anga Tupa
Te kokoti i waiho eia
Te pae ki Tauranga ra
He wahine pono ranei
Te kai whakaturu ki te haere
Ki te pua ki hau o Marama-rua
Kei tua koe i au na i

He rangi koauau.

(114)

WHAWHAI KI TARA-NAKI (NGA-PUHI)

Kia korero ano ahau i ta matou taua ki Tara-naki, ko te toru tenei o aku taua i uru ai, a e wha ano a matou pu, a i a Hongi-hika te tahi o aua pu, i te mea koia te tino kanohi ki te pupuhi i te wa ona e ora ana.

I te wa e tae ai matou ki te pa o te hoa riri, ka haere ta matou tokotoru i nga pu i mua o te taua, a ka kitea mai matou e tera i te pa ka mohiotia matou he taua, a ka kake o ratou maia ki nga puwhara, kia kaha ai te whiu kowhatu mai ki a matou, a kihai aua toa ra i mohio ki tenei mea ki te pu, a kihai i mohio he pu a matou, a kihai i mohio ki te mate o tenei mea o te pu, a ka tae aua toa ra ki aua puwhara, ka pukana ka whatero

mai ki a matou, a ka tupereru mai kia kokiritia atu ai e matou
ki te riri, i hua hoki ratou e mate

(115)

etahi o matou i a ratou kowhatu e epa mai ai, a i a ratou ano e
pukana mai ana, ka puhia atu e o matou i nga pu, me te kuku e
taka iho ana i nga puwhara, a ka rongoa era i te pa i te tangi o te
pu, me te paoa, me te uira, me te mate iho o a ratou toa, ka
mea ratou ko te atua nei ko Maru e haere tahi ana i a matou, a
na te mana ona, me te tapu o a matou tohunga, koia o ratou toa
i mate ai i te whatitiri o taua atua o Maru, a ka wiwi noa iho te
pa katoa, a ka tu korikore noa iho, a he whakaeke kau atu ta
matou ki te pa, a ki te patu whawhai kore mai te iwi o te pa, a
he aue ta te pa, he huro ta te taua, a ko nga mea i patua i
kainga, ko nga mea i ora hei herehere, a ka noho matou i nga
pa i patua peneitia, ki te kai i nga ika a Tu, a na te piro o te
tupapaku matou i haere ke ai, e mahue ai te pa, a ka haere
matou i taua tu haere, me taua tu kai i nga patunga o nga pa, a
tae noa matou ki Te-whanga-nui-a-tara, a tae atu matou ki reira,
he onge te kai o reira, a he tini no nga herehere o nga pa i
patua haeretia mai e matou i te ara i haerea mai e matou i te
tuaauru a tae mai ai ki Te-whanga-nui-a-tara, ka patua aua
herehere e matou hei kai ki taua wahi kai kore nei, a e rua te
kau ma rima o aku ropa i patu ai hei kai kia ora ai te noho i
taua wahi nei. He mea whakaae hoki e matou, me patu e ia
rangatira etahi o aua herehere hei kai ma te iwi katoa o Nga-
puhi, a i noho matou i Te-whanga-nui-a-tara, a tata noa te pau
katoa o matou herehere, to matou puni i noho ai i Pipi-tea, a i
noho tetahi taanga o matou i Te-aro, a ko era i Te-aro i haere ki
te tuaauru ki te rapu kai, a rokohanga atu e ratou ko etahi o te
iwi o te

(116)

whenua, a patua ana e ratou, a ka tae ki aua ra, ka huakina mai
e taua iwi o te whenua, a ka mate o ta matou puni i Te-aro, ko
etahi o Nga-puhi a i mate ano hoki te tamahine a te tahi a o
matou rangatira, a ka oho katoa maua a Nga-puhi, ka haere ki
te taha hauauru a tae noa ki te wahapu o te awa, tae atu ki
reira, ka mahia nga moki, a ka hoe te rima te kau takitahi i aua

moki ki te tau i te pa i tera taha o te wahapu o te awa ki te taha ki te marangai, a kihai taua rima te kau ra i maia, hoki raru mai ana i te iwi o te pa ra, a i mate atu etahi o Nga-puhi, a i kainga e te iwi o te pa ra, a he mea wero mai te tahi o a matou rangatira e taua iwi o te pa ra ki te tao, a tu ai ki te uma, a i mate taua rangatira o matou, a rongorua ake matou ki taua tu, kua mate ke aia, ano ka rongorua matou i te mate o etahi o matou, ka mea matou, me aru taua iwi me patu, a ka kainga o matou i patua e te iwi ra, ka haere ke atu ratou i te pa i tauria ra e o matou, a haere ana taua iwi ki te tua marangai ki roto ki Wai-rarapa, a ka whiti matou i te Wai-o-roto i runga i te moki, a ka whaia taua iwi e matou, a po tonu matou e aru ana ka kitea e matou a ka turia ki te riri, a ka patua e matou ka mate ratou, a he nui nga mea i whakarua e matou, a ka arahina nga ropu e matou ka hoki ki te wahi i takoto ai ta matou rangatira i werohia ra e taua iwi ki te uma ki te tao, a ka patua aua herehere e matou hei o ma te kai tangi mo taua rangatira, ano ka mutu nga tikanga o taua tangi, ka kotia te upoko o te tupapaku ra, a nehua ana te tinana, a kapokapowaitia ana te upoko, hei mau ki te

(117)

kainga i Nga-puhi, a i te wa ano e mahia ana taua upoko ara i te wa e pokipokia ana, a ko ano i pakeke noa te kiko o te upoko i te ngaunga e te ahi me te paoa, ka tae etahi ano o matou, ka tangohia etahi o nga nikau o te wharau o te tohunga e mahi ra i taua upoko, hei whariki moenga mo ratou, a ka pangia matou e te mate, a o to matou rima rau, o te taua nui e rua rau o matou i hemo ki te mate i taua mate aitua, a na reira matou i noho ai i te kongutu o te awa o Te-whanga-nui-a-tara, i te taha ki te marangai, a i taua wa, ka mate o matou tino rangatira i taua mate aitua, ka kotia te upoko, a ka kapokapowaitia e matou te upoko, a ko nga tinana o nga rangatira i tahuna e matou ki te ahi kei riro nga wheua i te hoa riri a ko te hunga i mate, a he whanaunga o ratou i te taua, o te hunga teina, he mea mahi nga upoko o era i mate e aua whanaunga, a ko te hunga teina kahore kau he tangata o ratou i mana te tapahi i te upoko o taua whanaunga, he mea tahu katoa te tinana o tera ki te ahi.

Ano ka ora ake matou i taua mate aitua ka huakina mai matou e te tangata whenua a ka patua e matou, a ka whati tera ma te awa, a ka arumia e matou i taua awa, ko taua awa kei roto atu i nga motu o Matiu, o Makaro, a ka aru tonu matou i te iwi ra, a ka mau i roto i te pa, a ka whakaekea te pa e matou a ka taea, a ka patua te iwi ra, a e rua o matou wiki i noho ai i taua pa, a ka pau era te kai e matou, ka haere ano matou i roto i taua awa, a ka patua ano te tahi pa ano i reira, a ka noho matou i reira ka ka i nga patunga o tera, a ka haere ano matou, he pa ano i kiia e etahi

(118)

o a matou ropa, ko te pa nui rawa tenei o nga pa katoa o nga motu nei, a ka haere matou i roto i te awa nei, ki te rapu i taua pa nui e kiia nei, a ka tae matou ki te kainga kua whakarerea e ona tangata, a ka noho ta matou rua rau takitahi ki reira, a kotahi rau o matou i haere tonu ki roto atu ano o te awa nei, a ka noho matou a pau noa te wiki kotahi, a ka haere mai te tahi hunga o te pa nui e kiia nei, a ka huakina e ratou te rau kotahi o matou, e noho ra ko ratou anake i roto i te awa, a o taua rau kotahi, ngahuru ano nga mea i rere, i mate katoa etahi o taua rau, a ka whakatika to matou matua, ka haere ki te wahi i patua ra te rau kotahi ra, a ka kite matou i te ara o te taua nana i patu to matou rau kotahi ra, a ka hoe tonu matou i o matou waka, a ka po te ra ka tae matou ki taua pa nui, a ka kite matou i te nui o te iwi i roto i taua pa, ka mea a Te-rau-paraha kia kaua e whakaekea te pa, otira me hoe tonu matou i roto i te awa kia arumia ake ai matou e te iwi o te pa, a ka hoe tonu matou i roto i te awa, a ka haere tonu ake te iwi o te pa ra, ka ma te parenga o te awa haere tahi ai i o matou waka e hoe ana i roto i te awa, a ka tae matou ki te awa e peka atu ana i te awa nui ka araia taua iwi ra e taua awa, i te mea he paru oru taua awa, a nui whakawhiti ratou i taua paru, kua patua e matou i a ratou e rarua ana e taua paru oru ra a ka u matou i tarawahi o taua awa peka ra tau ai. I a matou e hoe mai ana i roto i te awa ra, a e haere tahi mai ra te iwi o te pa ra i te parenga o te awa, e tawai haere mai ana taua iwi ra i a matou, i mea mai ratou i to matou

(119)

whakahihi, i te ouou o matou, ki te haere mai ki te patu i te iwi nui he nui hoki ratou, a ka mea mai e pau katoa matou te kai e o ratou tangata tini, a e kore rawa to ratou nuinga e roto i te ouou o matou ana kainga e ratou, ka mea o matou tohunga kia kaua aua kupu a ratou e utua e matou, a ka noho matou i te parenga o te awa peka ra, a ka noho mai te iwi ra i te tahi parenga i tarawahi o taua awa ano, a titiro atu matou ki a ratou, a titiro mai ratou ki a matou, e tawai tonu ana matou, ko matou ia e noho puku ana, a ko a matou haerere i noho puku mai i runga i o matou waka. He haere noa ta matou ta Nga-puhi ki uta tu ai a na o matou ropu i tahu he kai ma matou, a ka hui matou Nga-puhi ka noho ropu, a ka tu te tohunga ka karakia i a matou i te parenga o te awa, a ka oti matou te karakia ka eke ano matou ki o matou waka, na te iwi nui nei aua waka he mea muru haere mai e matou i roto i te awa ra e kuhu ana, a kua nui rawa te tini o te iwi ra i te parenga o te awa matakitaki mai ai ki a matou, a ko te hanga i a ratou nga pu a Nga-puhi kua hoe wawe ki tawahi o te awa, ano ka tata era ki te iwi e tu kiki ra i te parenga o te awa, a ka tu ka pukana ka whatero mai ratou ki o matou tangata i nga pu, a ka karanga mai kia u atu matou ki a ratou, he mea hoki pea, ma to ratou nui ka mate ai matou, a ka paku nga pu, a ka tangi te pu ka mate te tangata, he pu paku, he tangata kotahi e mate, a na te oho whakarere o ratou i te pu, tu ngoi kore noa iho te iwi ra i te wehi, a ka tingia e te aue, ka hamama te waha o te iwi ra, ka rere ka whati, a ka ora ki te parenga o te awa paru ra kia whiti ai ratou i taua awa, otira kua hoe te tahi o o matou waka ki roto

(120)

ki taua awa, ka hoki ano te iwi ra ka whati ano ki te tuawhenua, a ka puhia e etahi ano i taua waka ra, a ka whakaa ta matou iwi ki uta, a kua noho raru te iwi ra i o matou pu, a he nui o ratou i mate, a whati ana ratou ma te ara i haere mai ai ki te aru mai i a matou waka, a ka aru atu hoki matou i te iwi e whati ra, a patua haeretia ana ratou e matou, a he mea whakarau etahi e matou. A ka whati te iwi ra, me te aru atu hoki matou, a ka tae noa ano ki te pa a te iwi ra, a ka tomo ratou ki te pa, me te

tomo tahi atu hoki matou te taua ki te pa, a ka patua te iwi ra e matou i roto i te pa, a hoha noa te mahi patu, a kiki noa te pa ra i te tupapaku, a ka topatia nga ika a Tu, a e toru wiki o matou i noho ai i taua pa, a kainga ana nga mea pai e matou, a ko nga tupapaku kihai i taea te kai e matou, he mea mahi ko nga kiko anake o era, ko nga wheua i panga, a he mea tuku ki te komanga kia maroke ai aua kiko i te ra, a he mea kohi aua kiko ki te kete tuku ai aua kete ki te hinu ano o aua tupapaku, kei kino aua kiko i te maku, a ko nga wheua o era, me o era i kainga e matou, he mea tahu aua wheua e matou ki te ahi, he mea kei tikina mai aua wheua e o ratou huanga, kei kohia, a ka mauria e ratou ki nga wahi tapu, a ko nga upoko o nga rangatira he mea kokoti era e matou i nga tinana, a ka kohi ai hei haupu, a ka mau etahi o matou, ki etahi upoko ka whau atu ai ki aua upoko e haupu ra, ko te upoko o te ahi tini rangatira he mea kohi tera hei tumuaki, ara hei te toitoi o taua haupu tu ai, kia pai ai te epa atu ki etahi upoko ano, he mea hoki, he takaro taua

(121)

taua mahi na o matou tupuna taua mahi i mua, otira he kowhatu nga mea hei epanga atu, a he kowhatu te mea e epaina, a waiho ai aua upoko nei hei rite mo aua kowhatu, a he mea epa aua upoko ra e matou a mohunga noa aua upoko katoa ra, a na matou na nga kaumatua taua mahi epa i aua upoko nei, ano ka pakorekore katoa aua upoko i a matou, ka mau nga taitamariki ki aua upoko pakaru ra, ka tahuna ki te ahi ki pau ai i te kapura, a ka mea aua taitamariki ra, he mahi ahuaureka taua mahi tahu i aua upoko ki te ahi, a ko nga wheua o nga waewae, me o nga ringaringa he mea whawhati te tahi pito o aua wheua e matou, a ka hoatu ai i te rarauhe ki te ahi kia werawera, ka kokono ai ki roto ki te wheua kia rewa ai te mongamonga o te wheua ra, a ka mote ai e matou te hinu mongamonga o te wheua, he mea tuku te rewai ki te mangai o matou ka kinaki ai ki te hinu o te wheua, a he mea tahu e matou aua wheua ki te ahi kia wera ai kei nehua e te hunga na ratou aua tupapaku, kotahi o matou wiki ki taua pa nei, a ka haere ano matou ki uta ki te tau ano i te tahi pa i roto atu o te pa e nohoia nei e matou, ko taua pa nei

he mea korero ki a matou e a matou herehere i hopu ai i nga parekura nei. A ka haere matou, a ka kite matou i taua pa, a ka mea a Te-rau-paraha, kia houhia ki te rongu, otira me hianga te iwi i te pa kia mea ai he rongu taketake, kaore he rongu hianga, a ka hohou matou i te rongu hianga ki te iwi i te pa ra, kia kore ai ratou e matau ki a matou whakaaro, a kia riro ai taua pa i a matou, he pa nui hoki taua pa, a he tini ona tangata, a he pio ratou he ouou matou, a ka tukua a matou

(122)

karere ki taua pa, ki te hohou i te rongu, a ka tukua ta matou karanga i nga toa o taua pa, i te toru rau ma rima topu, kia haere mai ki te kai i ta matou hakari ki a ratou, a i penei hoki te tini o matou i taua wa, a haere mai ana taua toru rau ma rima takitahi ki ta matou hakari a kiia ana e matou, me noho kinakinaki ratou me a matou tangata ki te kai i nga kai o te hakari, a na Te-rau-paraha nga tikanga o te noho o te iwi nei i roto i o matou tangata. Ano ka tae mai nga kai mo te hakari ra, i a matou wahine te mau mai ki te marae, a ka tae mai aua kai ki te aroaro o te iwi nei me tu a matou tangata ki runga tu maro ai, a ka tae ki te wa e totoro ai te ringa o te iwi ra ki te kai, ma Te-rau-paraha te tohutohu ki o matou tangata, ka patu ai o matou tangata i te upoko o te tangata o te iwi ra, i te tangata e noho ana i te taha matou o ta matou tangata. A ka turia te hakari ra, a ka maoa te kai, ka maua e nga wahine ki te marae, a ka kai te iwi ra i taua kai, a ka tohu a Te-rau-paraha, ka wawara te reo o te tangata ki te tangi me te aue, me te upoko o te tangata e rewaha ana i te patu a o matou tangata i penei me te turituri o te ipu e wahia ana, a ka mate taua toru rau ma rima ra i a matou, kahore te mea kotahi i pahure, a ka taupokina te pa ra e o matou i patu i te iwi nei, a na te wehi o te iwi ra i te patunga e matou i o ratou toa, hore he ngoi, hore he aha, a taea ana te pa ra e matou, a patua ana nga mea i pai ai matou, a whakaraua ana nga mea i paingia e matou, a oho rawa ake te iwi o te pa ra, kia mate ratou.

(123)

A no tenei whawhai a Hongi-hika i horo matahi ai i te kanohi tangata, a te tangata i horoa nei ana kanohi e Hongi, he tangata ai i patu i te tupuna. Ka hika a Hongi-hika, a he uto aia, koia ana karu i horongia ai e Hongi, a ko te ingoa o taua tangata ra ko Te-keke-ao.

A he parekura enei i turia i te wa e taitamaiti ana ano a Hongi-hika, a no mua rawa atu ona i haere ai ki Ingarangi.

Ko nga mahi nukarau, me nga mahi konehe me nga kohuru me nga mahi he katoa a te taua nei i mahi ai, he mea ake e Te-raua-paraha aua mea katoa ki te taua a Nga-puhi.

Ko a matou rangatira o taua ope nei ko Nene, ko Hongi-hika, ko Patu-one, ko Te Whare-papa, ko Moe-tara, ko Te-rangi-hae-ata, ko Te Keke-ao, ko Tawhai, me te tini noa atu o te hunga kua mate, a o enei kua kiia nei, ko Te Keke-ao raua ko Moe-tara kua mate.

Kotahi tau o matou ki taua taua, a ko nga wahi katoa o matou i haere ai, he mea muru e matou nga kai katoa o taua wahi, me nga waka katoa, a he mea tahu ki te ahi nga mea katoa, e pau i te ahi.

I te wa i haere atu ai ta matou taua i Nga-puhi, e rima rau topu o maua, a i te wa i hoki ai matou ki te kainga, e toru rau topu ano o maua i tae ki te kainga tupu, a ko a matou rangatira i mate turoro, me nga mea i mate i te patu, i pakipakia o ratou upoko e matou, kia tae mai ai ki te kainga ki nga whanaunga, a ko nga herehere i hoki mai i a matou, i patua era e nga whanaunga o matou i mate i te taua, hei kai ki te kainga, a i patua enei herehere e te

(124)

hunga i te kainga, hei kai ki reira, hei utu mo era i mate i te parekura, a hei kai ano hoki ma te hunga i te kainga i pai a i reka te kikokiko tangata ki a ratou, a he nui nga herehere i tahuti i te ara, i a matou e haere ana i te ara o te taua, a kihai enei i mate i a matou.

U P O K O X

TE TAUA A NGA-PUHI KI RUNGA (NGA-PUHI)

Nga ingoa o nga rangatira o Nga-puhi i haere ki te taua i runga, ko Te Karu, o te Roroa, ko Rori, ko Rangatira-moe-tara, ko Taoho me tana taina, he toa aia ko Tu whare.

I te wa i haere ai matou ki te taua i Whanga-nui, i roto i taua taua a Nene, a na reira na nga mahi a taua taua ra, a Nene i tupato ai ki nga tangata o runga.

Ka tae matou ki O-taki, ka kite matou i te wahi e paea mai ai te tohora, a he nui te whiua tohora i taua wahi, i raro iho o Pae-kaka-riki, a kotahi tohora i a matou o taua wahi.

Ka haere atu matou i Whanga-ehu, a Manawa-tu atu ana, a O-taki, a Pori-rua, a Kapiti. E kitea ana te manu nei te kotuku i Pori-rua, i roto i te awa o Pori-rua, ara i roto i te kokoru e kiia ra ko Pori-rua, a i patu tangata matou i reira i nga kainga o taua wahi, kahore kau ia he pa o reira, a ko aua tangata i patua ra e matou ki reira i patua ki waenga ngakinga.

Te ingoa o tenei motu ko Te-ika-o-Maui a ko te awa o te moana o Poneke ko te Karu-matau o te ika a Maui, a ko Wairarapa, ko te Karu-maui o te ika a Maui, a i te tuauru ki te hauauru o Poneke, nga kowhatu i te taha ki raro o Poneke, e tu rarangi ana, a ko taua rarangi kowhatu e kiia ana tona ingoa ko Te-tangihanga-a-Kupe, a e tu rarangi ana aua kowhatu nei, ano ko te noho rarangi a te tahi hunga e noho tangi ana, a he tangata aua kowhatu ra i mua, he tane etahi, he wahine etahi i noho tangi ki reira i mua, a kowhatutia iho ki reira.

(126)

I Kare-kawa matou, ka kite matou i te kai-puke e rere ana i waho i te moana, a tahu tahuna ana nga ahi e matou i runga i nga toitoi o nga pukepuke, kia ahua mai ai taua kai-puke ki a matou, a kihai taua kai-puke i pai mai ki aua ahi powhiri mona, mei rere mai taua kai-puke ki a matou, e kore rawa te iwi o te kai-puke ra e rahua e matou, a mei ui mai ratou ki ta matou mahi e mahia ana e matou i taua takiwa, penei i kiia atu e matou he patu tangata ta matou mahi i reira.

I u matou i Poneke, i noho matou i te tahi wahi i te one akinga tai i Pipi-tea, a i wehewehe ta matou taua, a e rua puni i noho ai matou, kotahi puni o matou i noho i Pipi-tea, a i haere te tahi puni o matou ki te tuauru ki te moana o Rau-kawa, a ko te puni i haere ki te tuauru, i mate katoa era te patu e te iwi i te whenua, i huakina ratou e te taua i te po, otira ko ratou te iwi taitamariki o ta matou taua, a he hoha no ratou ki te haere tupato o a matou kaumatua, koia ratou i haere ai he puni ke, a kotahi o matou rangatira i haere me taua hapu, ki te aru i te iwi na ratou i patu aua tangata o matou, a i haere tahi atu ano hoki tana tamahine i aia, a e noho puhi ana taua kotiro ki tetahi tangata i Hokianga, a ko taua rangatira me tana tamahine me tana hapu katoa, i patua, a mate katoa ratou i te [henga](#) na ratou i patu a matou taitamariki, a na reira matou i haere atu ai i Poneke ki Wai-rarapa, ki te takitaki i te mate o te kotiro i mate nei me tana papa, a ka hoe matou i runga i o matou waka, a te wahapu o te awa o Wai-rarapa, e kiia ana, ko te wahapu

(127)

o taua awa, e kapi ana i te akinga a te amai a te moana ki te onepu i te raumati, a na te ika ano hoki o te moana i noho i te wahapu i taua awa, a Araia ai taua awa ra, a i te hotoke ka wekua te wahapu o te awa ra e te waipuke a ka puare ano taua wahapu i te hotoke, a ka hoe matou i roto i taua awa ra i runga i o matou waka, a na a matou herehere matou i tohutohu haere, a no Nga-ti-kahu-ngunu aua herehere, i hopukia e matou i nga patunga a matou i patu ai i taua whenua i haerea nei e matou, a he nui te maia o aua herehere, he nui te ngahau riri o ratou ki te patu tangata, te mea i penei ai ratou, he mauahara na ratou,

mo ratou i hopukia nei e matou hei herehere. Ka hoe matou i roto i taua awa ra, a ka tae matou ki te pa, a ko te awa i reira te kau ma rima kumi te whanui, a i roto i taua awa, ara i te takere o te awa taua tahuna raupo, a i raro iho o te pa taua rakau e tu titi ana i roto i te wai me te puapua rarauhe e mau herehere ana i runga i taua toko rakau, a he nui nga tarau e mau herehere ana i runga i taua rakau tokotoko, he rakau makutu taua rakau mo matou, otira kahore kau a matou wehi ki taua rakau, a mei kore te nui o te wahie kua tahuna taua rakau ra me nga puapua hei tahu i ta matou hangi kai. A ka tae matou, a ka u ki te uranga o taua pa, ka puta nga tangata o te pa, ka takina matou ano ka huri te iwi ra ka hoki ki te pa, ka huri koaro ratou, a he aitua tera, a ka u ta matou taua ki te tahuna raupo ra, a ka moe ao noa te ra, a he hotoke, koia ano te matao, tetetete kau ana o matou niho, a hui katoa matou me a matou herehere, i tae matou ki te rima te kau topu. I te ata, ka wehe

(128)

aia hapu, aia hapu o matou, a ka haere aia hapu he wahi ke, a aia hapu he wahi ke, a i reira ano hoki a Te-rau-paraha i taua taua a matou nei, a ka noho rarangi nga tangata o ia hapu, o ia hapu, otira he wahi ke ia rarangi, a ia rarangi, a ka tae te tohunga o ia hapu, o ia hapu, ki te manga karamu, a ka toua taua manga karamu ki te wai, a ka whakahua aia i tenei karakia, kia maia ai te taua:

Tope hinga
Tope takoto
Tope ara
Ka tau te ruhi
Ka tau te ngenge
Te ha meha
Mei o Tu
E Tu, whakaarahia

a ka pakia eia te peke katau o ia tangata o ia tangata o te tira e noho ra, ki te peka karamu i toua ra ki te wai, a ki te mea ka horo te tahi rau o te karamu ra, raru ki te whati te tahi manga o te karamu ra, i te wa o te tohunga e whakapa ra i te peka karamu ra ki aua tangata, penei ko te tangata i tika ra te rau

ranei, i whati ranei te manga o te karamu ra ki aia, koia e mate i te parekura i muri iho o taua tohi taua. I a matou e noho ra, e mahi ra i te tohi taua, e koperea mai ana e te iwi o te pa ra a ratou kopere ki a matou, me nga rakau wero mai ano hoki, a ka mutu te tohi taua a matou, ka eke matou ki a matou waka a ka hoe matou ki roto atu i te awa ra, a ka huakina matou e te iwi ra, ki ano matou i u noa ki uta, ka kokiritia mai matou e taua hunga o te pa ra, nei ra he pu a matou, a he tini o ratou i huaki mai ki a matou, i puhia

(129)

e matou, a ka whakau matou ki uta, a na a matou pu i wehi ai te iwi nei, a whati ana ratou ki te pa, a ka tahuri mai ano ka whawhai ano ki a matou, a ka whati matou a ka mate etahi o matou, a ka tahuri atu ano matou a ka whati te iwi ra, ka oma ki roto ki te pa, me ta matou aru atu ano hoki, a tapoko nga tahi atu ana matou ki te pa, a ko te nuinga i whati ki te ngahere, a ko era i oma ra ki te pa i patua e matou, ko etahi i whakaraua e matou, a na matou i whakahau nga wahine ropa kia haaro muka, a kia whiria ki roto ki a ratou makawe roa, kia ai ai he whakaheke ki ia wahine ki ia wahine i aua taurekareka, a koia ra te whakaheke hei arahi i a ratou i a matou haere i nga whenua e haerea nei e matou, a ko aua tini wahine nei i tahuti, i te mea he mea kokoti aua whakaheke ki te kokota a oma ai, kahore i mohiotia te wahi i kitea ai aua kokota ra e ratou, a ko nga tane, me nga kotiro ropa a matou i hopu ai, he mea mahi e matou he pahiko taipa e matou mo era, he mea mahi pera me nga pahiko mo te kuri Maori e noho ai, a i tahuti ano hoki enei, he mea keri e ratou i te rua i raro i te take o te taepa, a oma ai.

Ka haere atu matou i taua wahi nei, a ka ahu matou ki Wairua, a he mea mahi matou e o matou parau i hopu ai, a na aua pononga matou i arahi ki uta, a puta atu ana matou ki tua o te pa, a he mea kopekope taua pa ra e te hunga o te pa ki te harakeke, a ka mea atu matou ki te iwi i te pa ra, he mau pu mai ta matou ma ratou, a e toru te kau takitahi o matou

(130)

i haere ki taua pa, ki te mau koha atu ma taua iwi ra, a hoki mai ana ratou me etahi ano hoki o te pa ra ki ta matou puni ki te kai i ta matou hakari mo te iwi ra, a na Te-rau-paraha te tohutohu ki a ratou tangata, i te wa e noho kai ana taua iwi ra, i patua ai ratou e o matou tangata, na ta matou e noho tata ana ki te tangata o tena aia i patu, a ka mate nei enei ka huakina te pa ra e matou, a ka patua te iwi nei e matou a moti ana, a ka mea matou, kua ea te mate o te kotiro o matou i patua ra me tana papa, a ka hoki matou ki Whanga-nui, a ka kite matou i te pa hou, i mahia i muri o matou i tae atu ai ki taua kainga, a ka whakaekea tera a ka taea ka mate ona tangata, ka haere tonu matou ki Tara-naki, a Kai-para atu ana, a na Nga-ti-whatua matou i whakawhiti i te wahapu o Kai-para, a ka tae matou ki te kainga.

(131)

TE WHAWHAI A NGA-PUHI
KI A NGA-TI-KAHU-NGUNU, KI A NGA-TI-POROU
(NGA-PUHI)

Ano ka whakaekea te pa i te wahapu o te awa o Wai-ma, a ka taea taua pa e Hongi-hika ka puta te ope karere o Hau-raki ki a Nga-puhi kia haere atu he ope a Nga-puhi hei haumi to te taua o Hau-raki ki te patu i a Nga-i-porou, hei takitaki i te mate o Nga-puhi i patua e taua iwi.

Ko nga tangata upoko o taua karere ko Taka-nini, ko Te-whatu.

Ka mene te taua, a ka hoe ki runga, a e rua tau o Nga-puhi e ngaro atu ana ki taua haere, a ko Nga-ti-maru, ko Nga-ti-awa nga iwi i haere tahi i a Nga-puhi ki te patu i nga iwi o runga.

Nga pa i whakaekea, a i taea e aua iwi nei ko Marae-nui i tua atu ara ki te marangai o O-potiki, ko Awa-tere i Whare-kahika, me nga pa i Wai-apu katoa, a e waru nga pa i taea e taua haere a Nga-puhi.

(152)

TE WHAKAEKE I TE PA I TOKA-KUKU

(NGA-PUHI)

E rua o nga tangata o Te-whakatohea i patua, a i kainga e te iwi i te pa i Toka-kuku, a ka takitakina taua kohuru e Te-whakatohea, ka eke taua iwi i ana waka e rima, a ka hoe i te akau o te moana, a ka hui mai nga waka o etahi iwi ano hei haumi i te taua a Te-whakatohea, a ka hoe tonu te taua ra, a pai katoa nga waka a te taua nei e rua te kau takitahi. He mea hoe po te taua nei, a ka tata ki te ao ka u ki uta, a ka toia nga waka ki uta ki te wahi ngaro huna ai, a ko nga takahanga o ratou i te one, he mea riringi era ki te wai, kia ngaro ai te takahanga waewae tangata i te one.

He taua hiku toto te taua nei, a kahore kau he wahine kotahi e tukua kia haere i taua taua.

He nui noa atu nga wiki o te taua nei e hoe atu ana ka tae ki te pa ka tauria nei a taua pa ko Toka-kuku, kei te akau o te moana e tu ana.

I nga wa e a atu ai te taua ki nga kainga o a ratou huanga, ka noho ratou i reira okioki ai, a ka tae ratou ki te takiwa i tata atu ana ki te pa ra ki Toka-kuku, e kore te taua nei e tahu noa i te kai, he mea kerī kia aua iho ki te whenua te [hohonu](#) o te hangi, he mea hoki kia maoa te kai o te hangi, a ka popoki ai ano taua wahi ka hipoki atu ai ano nga oneone, nga, nga ngotungotu katoa ki te umu kia kore ai e kitea, i tahuna he umu kei reira, a he mea tahu aua umu i te po, kia ngaro ai te paoa me te ahi ka o te umu.

Kahore kau he hoe ranei, he haere ranei o te taua i te ra e whiti ana, otira he mea hoe po te taua nei, a kahore kau he korerorero i nga waka i

(153)

te wa e hoe ana nga waka, ano ka tata ki te pa ka tauria nei e ratou, ka u te taua nei i te kokoru i te po, a ka toia nga waka ki uta, a ka huna ki roto ki te ururua, a he mea tango nga rapa me nga tauihu o nga waka, kia kore ai e kitea, a he mea riringi ano te takahanga waewae o te taua nei ki te wai kei kitea.

A ka kite te taua nei i te pa iti e tu ana i te tahi kumorenga, a ka huakina taua pa e te taua, a ka patua katoatia te hunga i taua pa, nga mea i rokohanga ki roto i taua pa e rua te kau takitahi nga tane me a ratou wahine, me etahi taitamariki ano hoki, ko etahi o te iwi o te pa nei kua riro noa atu ki te pa nui i Toka-kuku. A he mea kai nga tangata katoa i patua ki taua pa nei, ko te Tawera ia i roto i te taua nei kihai i kai i aua ika a Tu, he tapu hoki no aua tangata o Te-tawera i aua ra, te take i kore ai aua tangata o Te-tawera e kai i aua patunga ra, he kii na te atua ki te tohunga o Te-tawera, kia kaua nga tangata o Te-tawera e kai i nga ika a Tu i taua haere taua nei, a na Te-whakatohea me nga iwi katoa i te taua nei i kai aua tangata i patua ki te pa iti ra, otira kihai te taua nei i rato i aua tupapaku, he nui no te taua, a no te po i patua ai taua pa iti ra, a no taua po ano i taona ai, a i kainga ai nga ika a Tu, a no taua po ra ano te taua nei i hoe atu ai ki te taha o te pa ra i Toka-kuku noho konihi ai, ano ka ao te ra, ka neke atu te konihi ra, kia tata atu ai ki te pa ra.

Ko tenei mea ko te taua-hiku toto, ko te taua tuatahi ki te rapu utu mo ta ratou mate, hei ngaki i te mate, a e tapu ana taua tu taua, a e kore taua tu taua e huaki ki te pa ranei, ki te kainga

(154)

ranei, kia kitea mai ra ano e te pa ranei, e nga tangata o te kainga ranei, a he roa noa atu te wa o te taua nei, ka tae atu ki te takiwa o te pa o Toka-kuku, kia kitea mai ai ratou e nga tangata o taua pa, a kua [tikaka](#) te pa, a kua haere etahi o te pa ra ki te ngaki taru i waenga kumara, a i kite te taua e era, a kihai nga toa o te taua nei i tahuri atu ki era, otira i haere tonu ratou ki te pa, a i waiho nga kai ngaki taru i waenga kumara, hei patunga ma nga taitamariki o te taua, ma te hunga ka tahi nei ano ka uru ki te taua patu tangata, a ka patua e ratou te kai ngaki taru ra, a i te wa ano e patua ana, a e aue ana ratou i te mate, a e haruru ana te tioro o a ratou reo ki era e noho ra i te pa, a ka umere nga toa o te taua ra, a ka piki tonu atu ratou ki te pa ra, a wiwi noa iho te mauri o era i te pa otira i tu maia mai ano nga toa o te pa ra, a kihai i nekeneke i te aro piri atu o te

taua ra, a i iho ano te taua ra i te aro maia mai o te iwi o te pa ra, a hoki manu kawhaki ana ratou, a ka whati iho i te puke ra ka ahui iho ki roto ki te awaawa ki te wahi papa, a ka arumia iho e nga toa o te pa ra, me te iwi i wiwi ra, i te mea kua maia taua hunga wawau ra i te mea kua whati te taua ra, ano ka puta mai te iwi o te pa ra ki waho, ka tahuri te taua ra, ka kokiritia ki te iwi o te pa ra, a ka whati ano te iwi ra ka hoki ki to ratou pa, a ka whaia atu e te taua, a tapoko tahi atu ana te taua me te iwi o te pa ra ki te pa ano, a ka patua te iwi ra e te taua, a kihai te mea kotahi i whakaorangia e te taua, he mea tao roroa e te maia ka patu ai, he mea tokitoki tonu ki te mere nga upoko kia riwha.

I te mea ki ano i takiri noa te ata, i te wa

(155)

ki ano te taua ra i kitea e te pa, a i te wa i haere ai te kai ngaki taru o waenga kumara, kua hoe etahi o te iwi o te pa ra ki te moana ki te hii, a he tawhiti no enei ki te moana, a he huaki whakarere na te taua nei i te pa, koia te tahi o te iwi o te pa nei te tahu ahi whakahoki mai mo era e hii ra ki uta.

Ano ka mate te patunga i te pa, a kua whakaraua etahi e te taua, ka mau te taua ra ka mahi i te rama wita, a ka maua taua rama wita ra e te taua ki runga ki te tino toitoi o te puke ikeike rawa o taua wahi i waho o te pa, ka tahuna taua rama kia kaa, a ka hapainga taua rama ki runga a ka tuku iho ai ano, a he mea pera a roa noa, a na te paoa o taua rama ra i aro mai ai te titiro mai o era o te pa o Toka-kuku e hii ra i waho i te moana, a ka hutia a ratou punga ka hoe mai ki uta, a ka noho nga hapu e rua o te taua nei, ka noho kopapa i te taha o te uranga mai o nga waka, kotahi hapu i te tahi taha o te ara, kotahi hapu i te tahi taha o te ara, a ka hoe mai nga waka a u noa a he kore mea no nga tangata i te pa, a he matara no te pa i te uranga waka, i kore ai e kitea te mata tangata i te pa, a haerere tonu ai nga tangata i waho i te pa, a he kore no te mea e oho ai te mauri o aua kai hii nei, koia a ratou waka i toia ai ki uta, a ka mau ratou i a ratou ika i hii ai, he tangata ano e ono, he tangata ano, a he wahine ano maha atu, a ka haere ratou ka piki ki te pa, ano ka puta ratou ki te wahi o te ara i te aronga atu ki te konihi e

takoto ra, ka oho te taua, a ka patua te kai hii ra, a ka pahure
nga tane e rima topu, he waka te mea i rere ai era, he mama no
(156)

te waka ra i pahure ai enei i te raru o te huaki a ka hoe ratou i
roto i te ngaru puapua o te akau, a ka hoe ki roto ki te awa, a
ka noho huna ratou i reira, ko a ratou hoa i patua kotoatia, a he
mea haehae era i te wahi ano i patua ai, a maua ana ki te pa
tahu ai, a kai ai, ko nga upoko me nga whakau i waiho i te akau
takoto ai hei kai ma te karoro.

A i te ahiahi ano o taua ra, he haere titiro haere ra nga
taitamariki o te taua ra kia kite i nga wahi katoa o te whenua
nei, ka kitea te rima topu i rere ra ki roto ki te ana, a patua ana
era ka mate.

Ko nga tamariki i mau ki te pa, he mea taa nga upoko ki te
whenua, a ka mate, ka kotia nga upoko, ka tuakina nga whekau,
a he mea kohi aua tu tamariki ra ki te umu, he mea ano e ono
ki te umu kotahi tahu ai kia maoa.

Ko nga wahine papai i whiria a ratou makawe ki te muka hei
whakaheke, a hei pononga, a hei wahine ma te taua, ko aua
whakaheke, herea ai ki nga ringa o te kai hopu o aua wahine
ona moe aua kai hopu ra, kei oma aua wahine ra, ko nga matau
o era i hii ra i te ika, he wheua tangata, a kihai i kainga nga ika
i hii e taua hunga i patua nei, he mea hoki, ko aua wheua ra no
nga tangata tokorua mo raua te taua nei, i aua matau, kei mate
nga huanga o raua i roto i te taua nei.

Ano ka taea te pa ra e te taua, a he mea i tu taua pa i te pari
titi tonu, a he wehi no etahi o te iwi i te pa ra rere ai i te pari a
mate tonu atu, i te mea i kopuru noa iho i te takunga i te pari.

Ano ka mutu te patu tangata a te taua nei, a i te wa au ki ano
i topatia noatia te tahi

(157)

ika a Tu, ka tae te tohunga o te taua ka tuakina te ngakau o
nga tino ariki o te pa nei o te tahi tane, o te tahi wahine, a he
mea topa aua ngakau e etahi o nga tohunga teina, hei kai na te
tino tohunga tuakana, hei hau ki a Tu ano ka maoa aua manawa,
a ka mau te tohunga ariki tuakana, e aua manawa, ko to te
tane ki tana ringa katau, ko to te wahine ki tana ringa mau, a

ka powhiri aua ringa ki runga, a ki raro i mua pu ona, a ka parare tona reo ka mea:

Te umu na Rua-te-po na Rua-te-ao
Na Rua te whatongatonga, te umu tapoupou Nuku
Tupoupou rangi, rorohuri rorotea
Tuku tonu heke tonu te ika ki te po
Tuku tonu heke tonu te ika ki te reinga
He ika ka ripi ripi
He ika ka toetoe
He ika ka haehae
He ika ka wawahia
Tukua mai te ika a Hu-pawa
Tukua mai te ika a Hanga-roa
Tukua mai te ika a Rongo-mai
He ika ka ripi ripi
He ika ka toetoe
He ika ka wawahia
He ika ka haehae
Ko te ika na nga atua
Ko te ika na nga pu
Ko te ika na nga tohunga
Na te kahui tupua
Na te kahui tohunga
Ma tenei tama
Ma tenei taurira

(158)

Ano ka oti i aia te karakia nei, ka toro ana ringa ki runga rawa, me aua manawa ra ano i ana ringa a ka karanga aia:

“O, i, e, taumaha, atu na e”

a ka noho aia ki raro, me te mau aua manawa ra ki tana ringa maui, a ka kainga aua ngakau ra eia, a ka oti tenei, ka tahi ra ano, ka topatia te nuinga o nga tupapaku hei kai ma te taua.

A e toru wiki i noho ai te taua nei i taua pa, a he wehi kei huakina ratou e etahi iwi huanga ki te iwi i patua nei e ratou, koia ratou i noho ai i te pa, a i noho ratou i roto i nga whare o taua pa, a i kainga e ratou nga kumara, me nga taro, me nga ika pawhera i mahia e te iwi kua patua nei e ratou, a he mea kinaki aua mea nei ki nga tinana o taua hunga i patua nei.

A ko nga tangata i roto i te pa o Toka-kuku, a he whanaunga ratou no etahi o te hunga i te taua i patua ai taua pa, he mea kohikohi nga tupapaku o aua whanaunga a ratou e taua hunga o te taua, a he mea mau ke atu aua tupapaku e ratou i te pa, a ka huihui aua huanga ra ki aua tupapaku ka noho ka tangi, a

roa noa e tangi ana te hunga ra ki aua tupapaku, ka tahuna aua tupapaku e ratou ki te ahi. He mea i tahuna ai aua tupapaku e ratou, kei riro nga wheua o aua huanga o ratou hei mea matau hii ika, a hei tirou kai, a hei koikoi wero manu ma te hoa riri.

(159)

TE WHAWHAI A NGA-PUHI ME HAU-RAKI
ME TAUPO KI TE-ROTO-A-TARA
(KAHU-NGUNU)

Ka haere a Tangi-te-ruru o Hau-raki ki a Nga-puhi, ki te tatu ope taua ki te patu i a Kahu-ngunu, a ka tae te ope o Nga-puhi ki Hau-raki, ka maranga te ope ra ka haere ma Tau-po, a Pa-tea, te take i haere ai he mate no Hau-raki i aia ano, a he kawenga tenei i te puku riri kia puta koia tenei taua. A i uru ano hoki etahi o Nga-ti-whatua, me etahi o Nga-ti-pehi, me Nga-ti-upoko-iri ki te takitaki i te mate o ta ratou tangata i a Nahu i te matua o Hine-i-pakiha i patua, a i te rahui a Wani-kau, i nga roto katoa o Ahuriri kia tapu ai nga tuna me nga manu katoa o aua roto, a i takahia nga rahui a Wani-kau e Mau-tahi i aua roto, a i tahuna ra hoki aua rahui, a kiia ai eia ko nga wheua a Wani-kau aua rahui, a ka riri a Wani-kau ki te kanga mona, a ka turia a Mau-tahi eia ki te parekura, a kihai a Mau-tahi i mate a ka tukua nga tutei e Wani-kau, a ka kitea te taua i Manga-wharau i Wai-marama, a ka mate i aua tutei ra a Manuwhiri te teina a Te-heuheu o Tau-po, a ka mate ano hoki e te patu a Tawake, o Tau-po, me Rangi-mama te teina o Turoa o Whanga-nui.

Ano ka rongu te taua e whakapae i te pa i Te-roto-a-tara ki enei kua patua nei e te tangata whenua, ka maunu ka hoki o Tau-po hapu ki ona kainga, a ka kite nga tangata o te pa, ka karanga mai ratou ki a Te-heuheu “O ho tena hoki to upoko hina te tau haere na.” A ka maranga ake te upoko o Te-heuheu, ka powhiri ana

(160)

ringa, a ka haere te taua ki Manga-whara, a ka mate i a ratou te iwi na ratou i patu taua hunga tokotoru ra, a he nui nga rangatira o Nga-ti-kahu-ngunu i mate i taua parekura, a ka

whati etahi o taua iwi ra ki te pa i Te-roto-a-tara, a ka hoki te ope o Tau-po ki tona kainga, tae atu ka tukua a ratou karere ki a Nga-ti-maru, kia Nga-ti-raukawa, kia Nga-ti-maniapoto, kia Wai-kato, kia Nga-ti-whatua, kia Nga-puhi, kia Nga-ti-pehi, kia Nga-ti-tu-rumakina, o Tau-po, kia Nga-ti-te-rangi-ita, kia Nga-ti-rau-roto, kia Nga-ti-rau-ponga-wheowhe o Tau-po, a ka turia mai e aua iwi nei, ka hoki mai ano ki te tau i te pa ra i te Roto-a-tara, ka haere mai te taua ra ma te ara i waenga wao kei kitea e te tangata tutei haere, a ka puta te taua nei i Rau-kawa, me te patu haere mai i nga tangata katoa, a kotahi pa i whakaekea e ratou, a ka mate i te pa ra te patu a Te-ara-wi, te [tama](#) a Tu-korehu, i mate aia i te kowhatu i epaina mai e te pa i runga i te puwhara, a i haere atu hoki aia i te kahupapa a te taua i mahi ai kia taea atu ai te pa ra.

A i haere i hoki te taua a Te-heuheu ma te ara atu i Ahuriri, a na Kahu-ngunu aia i whakawhiti i Ahuriri, ka hoki aia ki Tau-po.

A ka tae te taua a nga tini iwi i haere mai nei i te karanga a Te-heuheu ki Tau-po, ka hokia mai ano e Nga-puhi ki te tau o te pa i Te-pakake i Ahuriri, mo te mate a Te-ara-wai, i mate ra hoki i te Roto-a-tara.

A i te wa i ngaro atu ai te taua a Te-heuheu, ka haere a Te-pereiha ki te pa i Te-pakake, ka tonoa eia nga tangata o Ahuriri kia haere ke atu i taua pa ra,

(161)

a me haere ratou ki Nuku-tau-rua, a kihai taua iwi i haere, a koia ko Pareiha i haere ki Nuku-tau-rua, a ka taupokina te pa i Pakake e Nga-puhi me nga iwi katoa i haere mai i taua taua, ko Pareiha te tino rangatira o te pa i Te-roto-a-tara i huakina ra e Tau-po i a kihai ra i mate i a ratou i te taua tuatahi.

Te ingoa o te moana o Ahuriri ko Te-whanga-nui-a-rotu, a ko Ahuriri te ingoa o te tino puwaha o taua roto e puha ai te wai o taua roto ki te moana nui, a ko Here-taunga te ingoa o te tua whenua o taua roto ra.

Nei ano kia korerotia te tikanga o te ingoa nei o Te-roto-a-tara, no te mea i u mataati a Tara ki Te-whanga-nui-a-tara, ara ki Poneke, a he nui noa atu nga korero o mua mo taua maia nei mo Tara.

I nga ra o mua, i te wa ki ano a Kahu-ngunu i haere mai i Nga-puhi ki Ahu-riri, a he tangata haere mai a Kahu-ngunu i te Au-pouri, i whanau mai hoki aia i reira, a moe mai ai aia i o konei wahine, ara i o Taki-tumu wahine, kia puta ona uri ko Kahu-ngunu te ingoa o tana whanau. Te take o tana ingoa o Kahu-ngunu, ara ki a Nga-puhi ko Kahu-unuunu, he tangata riri tata hoki a Kahu-ngunu, a ka riri aia, kihai aia i weweto marere i te tau o tana kuhu, he mea putoi tonu ake i tona upoko ka whiu ai i tana kakahu ki te whenua takoto ai, a ka tu tahanga aia ki te riri, a ki te whawhai.

Kia hokia ano ki te korero whakapapa, ka noho a Tara i Te Aute i Here-taunga, a he tangata tino tapu aia, a he tangata kakai aia, he nui tana kai i nga

(162)

ika, me nga tuna, me nga manu hei kinaki mo ana kumara, i nga roto ara i Te-roto-a-tara, i te roto i Pou-kawa, me Te-roto-a-Kiwa.

Ko nga roto nei ko Te-roto-a-tara, me Pou-kawa, he roto era i nohoia e te parera, a e whanau taua manu ki reira, a ka nunui ka momona ka patua e te iwi hei kai ma Tara, a he nui te tuna o aua roto e hiia ana ki te punga hei kai ma Tara. A ko te roto i te Roto-a-Kiwa, te wai i kaukau ai a Tara a i horoi ai aia i a ia, i te mea he tapu hoki aia, a kahore i pai kia kaukau ranei, a kia horoi ranei a ia i te wai e nohoia ana e te tuna ranei e te ika ranei e te parera ranei, he mea hoki he kai aua mea na te tangata, a e kore e tika kia noho aua mea i te wai e kaukau ai e horoi ai a Tara, a na nga karakia a Tara koia taua roto nei a Te-roto-a-Kiwa i kore e nohoia e te tuna, e te ika, a e te parera, a i kore e nohoia taua roto e aua mea nei a moroki noa nei, otira e kiia ana kua nohoia e te ika i enei ra i te mea na te Pakeha i mahi i whakanoho taua roto ki te tuna, a na te ngaki a te Pakeha i nga whenua, kua noho aua hoki te parera ki taua roto, a kua noho te pakura (pukeko) ki te tahataha o taua roto i enei ra.

Kia hokia ano te korero ki a Tara: I nga ra o Tara e noho ana i Here-taunga, kei te noho mai taua taniwha nei a Awa-rua-a-pori-rua i te takiwa i te Whanga-nui-a-tara, a ka oke taua taniwha me te hoa taniwha ano ki a raua haere, a ka mauta mai

raua i Wai-rarapa, a ka kai tangata raua i to raua ara i haere mai ai, a noho rawa mai a Awa-nui-a-pori-rua i te Roto-o-tara, a ka

(163)

kai aia i nga ika me nga tuna me nga manu o taua roto, a i pau etahi o nga kinaki a Tara i mea ai, ma Tara anake aua kai, a ka pouri a Tara ki te mahi muru a taua taniwha ra i ana kinaki, a ka tupu te ngakau a Tara kia patua te mana o tana hoa riri, kia kore ai taua taniwha e mea tonu nana etahi o nga mau o taua roto, a ka turia a Tara ki te riri, a ka patua te taniwha ra eia, a i a raua e kekeri ana, ka okea e te hiku o te taniwha ra, a ka wekua te one me te kirikiri o te roto ra, a ka tu hei tahuna, a moutere noa iho taua tahuna ra, a ko te rua i noho ai taua taniwha i te roto ra i kii puru, koia te tahuna a moutere ra i tapa ai he ingoa ko Te-awa-a-pori-rua, a hoki ana ano te taniwha nei ki tona kainga i haere mai ai, a noho rawa atu i Pori-rua, i te takiwa ki Pae-kaka-riki i O-taki.

I te takiwa o Awa-nui-a-pori-rua raua ko tana hoa taniwha i haere atu ai i Pori-rua, a ka haere raua ma Wai-rarapa, ka tae raua ki Poranga-hau, ka kite raua i o reira iwi, i te iwi tupu ake o te whenua, o te iwi no ratou nga motu nei i te wa o te Maori ki ano i u mai ki konei, ara ki a Te-rae-moiri, ara o te upoko iri a ka tu ka riri taua iwi ra ki aua taniwha, a ka mate te hoa o Awa-a-pori-rua i taua iwi a ka whati a Awa-a-pori-rua, ka rere, a noho rawa atu i te Roto-a-tara, a taona ana taua taniwha e te iwi ra e Te-rae-moriri a kainga ana.

(164)

TE PARA-RI I ROTO-A-TARA

(NGA-TI-HAU)

Te ariki o Nga-ti-kahu-ngunu ko Tanguru, a nana etahi o nga uri ariki o enei ra, a koia etahi o te iwi e noho i Te-aute i Here-taunga.

Ka noho nga hapu o Te-para-ri i te whenua i Roto-a-tara, a ka noho hoki nga uri a Kahu-ngunu i taua takiwa ano, a ka kari aua iwi i te roi, i te panahi, a ka hii i te ika, a ka tuku punga

tuna i taua roto, a ka mahanga i te parera o reira ano, a ka riri noa iho a Kahu-ngunu ki te iwi o Para-ri, a ko te iwi tupu ake o te whenua ko Te-rae-moiri ka haumi atu ki te Para-ri, a ka whawhai ki a Kahu-ngunu, a ko te whenua te take o taua parekura, he pana ta Kahu-ngunu, i te iwi ra i a Te-para-ri me te iwi tawhito o te whenua, i a Te-rae-moiri, a kia mana anake te whenua ma Kahu-ngunu, a ka tauria te pa i taua roto a ka taea taua pa, ka rere a Tanguru te upoko o te iwi i te pa, o Kahu-ngunu, a ka eke aia i te moki, a tena e taimaha aia i ana kakahu pai i te parawai, i te kaitaka, i te topuni, ka tahuri te moki, a ka totohu aia i te pehanga o ana kakahu e mau ra i aia, a ka kite tana iwi a Kahu-ngunu i tana paremotanga, ka tikina ki te marau tuna ka maraua aia kia riro ake ai, a ka mau taua marau ki ana kakahu, a ka riro ake aia, a nehua ana aia ki nga ana tapu o mua, a to te hapu nana i marau a Tanguru i tapa ko Nga-ti-marau a e mau tonu ana taua ingoa i aia i tenei ra.

A ka rere aua hapu ra a Te-rae-moiri me Para-ri, a ka riro te kainga i a Kahu-ngunu, otira ko etahi wahi ano o taua takiwa i mau ano ki aua hapu, a kei te ora ano nga uri putanga o aua hapu i enei ra.

(165)

TANGURU
(KAHU-NGUNU)

He whawhai i Roto aira a te Para-ri kai Kahu-ngunu, he whenua te take otiia ko te putake o taua whenua, na raua tahi ka tae ki reira te Roto-a-tara ka riri a Ngati Kahungunu ka whawhai ka horo te pa o Roto atara ka hoe i runga i nga waka ka tahuri ka totohu a Tanguru ka kite a Kahungunu kua paremo a Tanguru, i te taimaha o nga kakahu o te parawai, o te ihupuni, ka maraua e Kahungunu ki te marau ika, ka mau ake nga kakahu o Tanguru i te marau, ka riro ake aia me ana kakahu, ka hutia ki te waka, ka haehaea a Tanguru ka topatia a ka kainga, huaina tonutia iho tona iwi ko Ngatimarau, no te marau i roua ai a Tanguru.

Ko etahi taanga o Te Parari a Nga-ti-marau.

Hoani Wiremu Hipango

TE WHAWHAI I ROTO-A-TARA
(KAHU-NGUNU)

Te parekura tuatahi a Kawa tini i uru ai ko te whawhai i Roto-a-tara. He roto a Te-roto-a-tara kei Te-aute, a e tata ana ki te kura i te Aute, a he whenua toropuke te Aute, a kotahi tino puke e tata ana ki te Roto-a-tara, a rere atu ai te wai o taua roto ra ma rari iti atu i taua puke ki te awa i Wai-pawa, a he nui taua roto kei te taha ki te hau raro i taua roto ko te moutere ko Te-awa-a-pori-rua, a i tu te pa ra a te Roto-a-tara ki taua moutere, a i nohoia taua pa ra e nga hapu a Kahu-ngunu, he tini nga taua i huaki ki taua pa, a he tini nga parekura i turia ki uta o taua pa, a i nga ra o Kawakawa e ora ana, koia hoki te tino upoko o taua pa, i turia taua pa e Nga-ti-paoa o Hau-raki o te takiwa ki raro ki a Nga-puhi, a i haere tahi mai ano hoki a Nga-puhi i a Nga-ti-paoa ki te tau i taua pa, a he takitaki ta taua taua a Nga-ti-paoa i ona mate huanga i tona kainga he mea hoki e kore aia e pai kia patua ona huanga hei takitaki i ona mate i tona kainga ake, koia ratou i haere ai ki te whenua tawhiti patu ai, kia na ai te riri o ta ratou puku riri.

I haere mai te taua a Nga-ti-paoa raua ko Nga-puhi ma Patetere, a ma Tau-po, a ma Rua-hine, a ma Manawa-tu ki te maunga, a ka puta i te Rua-taniwha, me te patu haere, me te kai haere i a ratou tangata i patu ai, a ka huakina e ratou ko te pa i te Roto-a-tara, nei ra i aua ra, kua potu atu nga tane o taua pa ki Wai-marama ki te hii ika ma ratou, a ka whakaekea taua pa ra a ka mate a Kawakawa te tino rangatira o taua pa,

(167)

me nga koroheke, me nga turoro tane o taua pa, me nga wahine, me nga kotiro katoa.

E hara i te mea huaki mohio te pa ra, i noho ware noa iho te iwi o te pa, a he mea hoe e te taua a Nga-ti-paoa raua ko Nga-puhi i te moki i whiti atu ai ki te pa, a ka whiti ratou i te roto ra ka tae ki te pa, ka patua te iwi i te pa ra i te po, a kihai te mea kotahi i puta a ka hoki te taua ra, ka ma Ahuriri, me Petone te

ara hoki ki o ratou kainga me te patu haere i a ratou tangata e tutuki ai.

A he mea takitaki taua mate nei e etahi o te iwi o Ahuriri, he mea tiki, he mea patu e ratou nga iwi noho i te takiwa o Hau-raki a puta noa ki te tuawhenua o taua takiwa.

A roa kau iho ano i murunga iho o taua taua nei, ka mate a Nahu, he tino koroheke aia a mate a rakau ai tana mate, ara i tae ano ki te wa e ruhi ai te tinana a ka mate aia, a he matua tane aia na Hine-i-pokitia, a ka kiia e Wani-kau, te tangata nana e whakanui te tikanga tangi ki te tupapaku ra, kia topu nga tuna, nga ika, nga manu katoa o nga roto o te Roto-a-tara, o te roto o te Roto-a-kiwa, me o te roto i Pou-kawa, a ka tu i a Wani-kau nga pou i te taha o aua roto hei rahui i aua roto, a whakawahi ai aua pou ki te kokowai, a kihai rawa te tangata o Kahu-ngunu o te tangata kakai nei a Mau-tahi, he mea hoki ka kore he kai mana i te wa o te rahui e tu ra, koia aia i wawahi ai i aua pou rahui ra, a ka tahuna ki te ahi, a ka kanga aia ki a Wani-kau ka mea, ko ona pou e tahu nei ko nga koiwi a Wani-kau, a ka riri a Wani-kau mo taua tapatapa ra mo aua koiwi, a ka haere ai ki Tau-po

(168)

ki te tutu ope, a ka pae mai a Nga-ti-tu-whare-toa, Nga-ti-te-pehi, me Nga-ti-te-upoko-iri ki tana tonu, a ka heke mai te taua ra, ka ma te ara mai i te wao-nui o Tane, me te patu haere mai i te tangata a tae noa mai ki Wai-pawa, a ka awhina o pa i te moutere i te Roto-a-tara ano i te pa ra i Te-awa-i-pori-rua, a kihai noa ake te taua ra i whiwhi i te aha, a ka waiho e ratou te tahi matua ano o ratou hei awhina i te pa ra a ka haere te tahi matua ano a ratou ki Maunga-wharau, ki te ngahere i te tuauru i te takiwa i Wai-marama, i te mea he kainga hii ika a reira na te iwi o te pa nei o Te-awa-o-pori-rua ara o te Roto-a-tara, a ka huakina te iwi i taua kainga ra e ratou, a ka tu ka parekura, a tere ana te taua ra i te tangata whenua te patu, a ka mate o te taua ra, ko Manuwhiri te teina o Te-heuheu o Tau-po, me Tawake te upoko rangatira o Taupo, me Rangi-manawa te teina o Pehitu-roa o Whanga-nui, a hoki mai ana te whati o te taua nei, ka hoki mai ki enei e noho awhi nei i te pa i te Roto-a-tara.

Ano ka rongo tera i noho whakapae ra i te pa ra, ki te mate o te taua i haere ki te patu i te iwi i Maunga-wharau, ka mea a Te-heuheu koia hoki te tino tangata o te taua, kia maranga te taua kia hoki ki ona kainga, a i te aonga ake o te ra, ka hari te taua ra, ka hoki ki ona kainga, a kua rongo tena i te pa, ki te mate o te taua i ena i Maunga-wharau te patu, a he upoko hina te uru o Te-heuheu, ano ka ara te taua ra, ka haere, ka tu te iwi i te pa ra, ka karanga atu ki te taua “O ho, tena hoki te upoko hina te tau haere na” a kahore kau he kupu a Te-

(169)

heuheu, ka powhiri ki muri ona, te tikanga o taua mahi ona, he mea, ka mau i aia te kanga nei, a taihoa ano ka patua he utu mo aua kupu, a ka haere te taua katoa nei, ka ahua ki Maunga-wharau, a ka huakina taua kainga ra e ratou, a na te pouri pea o era o ratou rangatira i mate ra ki reira, i maia ai te taua nei na te maia i patu, a ka mate te iwi o taua kainga i te taua a Te-heuheu, a ka mate i reira te iwi o nga toa me nga rangatira o Nga-ti-kahu-ngunu, a ka noho te taua ra ka kai i aua ika a Tu, a hoki ana te taua ra ma Rua-hine, a i ora ano etahi o te kainga i Maunga-wharau, a whati ana era ki te pa i te Roto-a-tara. A ka noho ka mahi te iwi o te pa ra i ta ratou pa, he mea tiki i te rakau i te ngahere o te Aute he rakau hei mahi mo taua pa.

Ano ka tae a Te-heuheu ki Tau-po, ka tukutuku karere aia kia Nga-ti-maru o Hau-raki kia Nga-ti-raukawa o Maungatautari o Wai-kato, o Nga-ti-mania-poto o Wai-kato, no nga ra enei o Te-rau-paraha ki ano i haere mai i Kawhia ki O-taki, a he mea tuku he karere ki a Nga-ti-tu-whare-toa, kia Wai-kato, kia Nga-ti-pehi, kia Nga-ti-uru-makina, o Taupo, kia Nga-ti-te-rangi-ita, kia Nga-ti-rauhoto, kia Te-hau-ponga-wheawhe o Taupo, a ki a Nga-puhi ano hoki i noho manuwhiri i a Hau-raki i aua ra, a ka hui aua iwi ra i Tau-po, a ka haere mai te taua ra ma te ngahere kia ngaro ai, kei kitea e te tutei, a ka puta te taua ra i Wai-pawa, a i Rau-kawa, a ka patua haeretia mai nga tangata o taua wahi e te taua nei.

Ko Pareiha te tino ariki upoko o te pa nei

(170)

o te Roto-o-tara, a he toa aia, he mohio rawa aia ki te whakahaere tikanga pai mo te iwi, a e toru marama o ratou ko

tana iwi i whakapaea ai e te taua nei, a kihai te pa ra i taea, a ka mahia e te taua te whata kaupapa atu ano i te taha o te roto ra, i te taha i te marangai, ka ahu atu ai ki te pa ra, kia tata atu ai te pa e te taua, a ko nga rakau mo taua ara kaupapa ra, he mea tiki e te taua i te ngahere o te Aute, ka kite a Pareiha i te mahi a te taua ra i taua ara whata kaupapa, ka kiia eia kia mahia hoki he puwhara e ratou mo ta ratou pa, a kia moiri rawa taua puwhara ki runga ake o taua ara kauhupapa, kia epaina atu ai te kowhatu a kia whiua atu ai te tao o te puwhara ra kia mate ai te taua.

Ko Te-ara-wai te tama o Tu-koretu o Tauranga i mate i te iwi o te pa ra, he mea epa ki te kowhatu, i te puwhara ra, a rewha ana te upoko o Te-ara-wai a ka mate aia. A ka toa tonu te iwi o te pa ra, a ka tae ki nga ra, i whiua atu ai e te taua te ahi i te ara whata ra, a ka toro nga whare o te pa ra, a ka huia e Pareiha te iwi o te pa ra ki te taha ki te hauauru o te pa ra, a ka wera te tahi taha o te pa ra i te ahi, a ka huakina e te taua ma te ara whata ra ka tahi ra ano ka kokiritia e Pareiha ratou ko ana toa, a ka tu ka kekeri, a ka whati te taua ra ki roto ki te wai, a ka patua e te pa ra a ka hinga to te taua, me to te pa, he tini ki te mate, ano ka po ka whati a Pareiha ma, ka hoe i runga i te moki ka ahu ki te tuauru ki Ponga-hau, a ka noho te taua i te pa ra ki te kai i aua i patu ai, a ki te mahi i aua tupapaku, ko nga uri teina o te taua i mate, kihai era i ahatia, ko nga rangatira o te taua, i pakipakia nga upoko, a ko nga wheua i maua

(171)

ano era e te taua ki o ratou kainga, a ka hoki te iwi taua ra ki o ratou kainga, a ko Te-heuheu i hoki ma Ahu-riri, i ma te ara i a Pakipaki, a na Kahu-ngunu aia i [whakawhiti](#) i Te-whanga-nui-arotu, e te iwi i noho i te pa ra i Te-pakake i Ahuriri, a ka hoki ki Tau-po.

A ka hui ano a Wai-kato, me Hau-raki, me Nga-puhi i Tau-po, a ka hoki mai ai ki Ahuriri ki te takitaki i te mate mo Te-ara-wai, a ka huakina ki te pa i te Pakake. Ka rongo a Pareiha i te korero riri nei te patu a aua iwi mo Kahu-ngunu, ka haere aia ki te pa i te Pakake ka tono aia i te iwi e noho ra i taua pa kia haere ratou i aia ki Nuku-taurua, a kihai te iwi ra i pai, a ka haere ratou ko tana hapu ki Nuku-taurua.

Ano ka haere atu ra a Pareiha i te Pakake, ka tahuri te iwi o te pa ra, ka mahi i te pa kia kaha ai, kia kore ai e taea e te huaki mai mo Te-ara-wai.

Ko taua pa nei ko Te-pakake, he moutere i roto i te wai o Te-whanga-nui-a-rotu, i te wahapu o te awa o Ahuriri, a i te tai u he moutere motuhake, a i te tai pakoa, e tae atu te tangata o te tuawhenua ma te tahuna, atu ano i te pito ki te marangai o te moana ra, a i te tahi taha o te wahapu o te awa o Ahuriri ko te pito tahuna e kohia ana te kuku mo te pa i nga ra o mua, a ka noho te tahi taanga o te taua i reira, a i nga po ka whakamahia e ratou te pa ra kia taea, a i noho a Kawa-tini i roto i taua pa nei, a kihai noa ake te taua i whai wahi ki te pa ra, a ka tae ki taua po, ka eke etahi o nga taitamariki o

(172)

te pa ra ki te waka napi ana hoea, a ka hoe ki te pito hau raro o te Whanga-nui-a-rotu ka ahui ki Petone, a ka noho ratou i reira, a ka rongorongo ratou i te reo tangata o te taua, e korero ana mo te taua puta mai i te ata o te ra apopo, ki te huaki i te pa ra, ko te taua ra e haere mai ana i uta, ma te ara mai i Petone, a ka huaki te taua ra i te pa ra, i te taha ki te hau raro o te pa i te Pakake, ka hoki te hunga i te waka ra ki te pa, a ka mene te tini o te taitamariki ka eke ano i te waka ka hoki ki te wahi i nohoia ra e ratou, a rongorongo ai ratou i te korero mo taua taua, ko Kawa-tini te tahi o taua hunga, ka noho ra ratou ka tatari i te taua ra kia puta mai, a ao kau ano te ra ka puta te taua ra, a ka tu a Kawa-tini i tua i te puia rakau, a ka puta te toa ra he koroheke, a ka kekeri raua ko Kawa-tini, a na te kakama o Kawa-tini ka mate taua hoa riri i aia. Ano ka hoki aua tini taitamariki ki te pa me a ratou mea i hopu ai i te whawhai ra, ka heke te iwi o te taua ra, e noho i te rae Kohi-kuku ra, a ka haere ki roto o te Whanga-nui-a-rotu, a tae noa ki te wahi raupo, ka tahuri ka mahi i te moki, a ka maua aua moki ki te wahapu o te awa o Ngaru-roro, a ka hoea ma te akau, a ka tapoko ki te wahapu o Ahuriri, a ka eke te taua i aua moki, ka whakaekea te pa o Te-pakake.

A no te aonga o te ra te pa ra i whakaekea ai, a ka patua te iwi o te pa ra, he tini ki te mate. Ko te taitamariki [note](#) u i penei

me te tupoupou e patua ana e te ngaru, a ko te tupapaku kaumatua e akina ana e te ngaru ki uta.

(173)

A ko nga mea i rere, i whati ki uta ki te pae maunga i Ruahine, a ka noho te taua ra ka kai i nga ika o te pakanga, a hoki ana ki o ratou kainga.

E rima ingoa o Kawa-tini, ona i iriria ai i te itinga a nui mea nei aia. Tana ingoa tuatahi ko Tu-nui, he atua tohora, ara pakake, he ingoa ia no tana tupuna, a huaina iho ki aia. Ko Kawa-tini tana ingoa tua rua, a ko te ingoa ia o tana tupuna tane, ara o te matua tane o tana whaea. Tana ingoa tua toru ko Kaka (nestor productus) a te take i huaina ai taua ingoa mona, mo te matenga o te rangatira nui nei o Kauru o Ahuriri, i mate a Kauru i te kainga i te manu nei o te kaka, he mea makutu aua kaka e te tohunga nei e Moe-roa, he mea anga a Moe-roa kia makuturia aua kaka e Meke te tino rangatira o Te-wai-roa, ko te tuahine a Meke, he wahine ia na Kauru, a ko Kohia te ingoa o taua wahine ra, a ko te tungane o Kohia i tonoa e Kauru kia noho i aia i te pa ra i te Pakake, a roa kau iho ano te wa o te tamaiti ra i noho ai i reira ka pangia aia e te mate, a i kiia he mea makutu aia e etahi o te iwi o Kauru, a tukua ana te tamaiti ra e Kauru ma etahi o tona iwi e mau ano ki te Wai-roa, a no te hokinga o taua kai mau i te tamaiti ra ki te Pakake, i maua atu ai he kaka i a Meke ma Kauru, a i kiia he mea topa, a he mea makutu e Moe-roa aua kaka, he mea unga e Meke kia makuturia aua manu e tana tohunga e Moe-roa, a ka kai a Kauru i aua manu, a ka mate aia, a no reira te ingoa o Kawa-tini i kiia ai ko Kaka. Te rima o nga ingoa o Kawa-tini ko Taka-wahie, no te takanga o Haropa

(174)

i te huakanga o te taua ki te pa ra ki Te-pakake, a taka ana a Haropa ki te riu o te tahi waka, a takoto ana aia i runga i te wahie i roto i taua waka ra, koia ra taua ingoa i tapa ai.

(See Printers matter page 175 to end of page 185 to follow this Maori with English copy.) J White.

HE KORERO MO NGA WHAKAPAE MO TUKAREAHO

He whakahoki tenei mo nga korero na Tukareaho i kohuru a Te Rataau matua o Ihaka Whaanga.

Na, whakarongo mai e nga iwi Pakeha Maori hoki, e he aha tena korero, tena taua whakaromai, e hara ia Tukareaho tena ope kohuru, na Te Aitanga-a-Mahaki raua ko Te Whakatohea, kia haere mai ki te mahia ki te whawhai kia Te Rataau. Tona putake i karangatia ai taua ope, he kohuru na Te Rakato ia Terekahika, i taona ki Whangawehi waahi o Nukutaurua, na Te Rakato i patu kainga rawatia. He tipuna no Te Rataau, no muri o tena kohuru a Te Rato, a turia mai e Rongoiwaha ki te ngaki i te mate o Terakahi a, ka hinga tana patunga ko te Oropipi, i a mau a Wairangaiho, he tipuna na Ihaka Whaanga raua ko Te Matenga Tukareaho, kainga rawatia atu i Turanga, he patu kai onge, na Rongoiwaho tenei riri, ka ea te mate o Rerekahika.

Muri iho ka ho i mai ano a Rongoiho ki te Mahia ki te hohourongo kia Te Rakato, tona taenga mai patua iho e Te Rakato he kohuru, ka takoto te mate o Rongoiwaho, tae ana kia Te Rataau ki te mokopuna a Te Rakato, ka mate a Akurangi i Toparuparu waahi o Turanga, he rangatira no Te Aitanga-a-Mahaki, me Rongoiwaho he ra ngatira ano no Te Aitanga-a-Mahaki, no mua atu a Rongoiwaho, no muri mai ko Akurangi, na nga tangata ano o Turanga i patu a Akurangi, ka tahuna ki roto i te taha penei i to te poaka nei, ka kawea mai ki Nuhaka nei ma Te Rataau e kai matua o Ihaka Whaanga.

Ka tu kia Te Rataau te tahaa ra, ka kawea kia Tamawehi, ka ki atu a Tamawehi ki te tangata nana i kawea mai, “whakahokia atu te tahaa na, kaore koutou e titiro mai ki te matua o taku mokopua,” mo Hineikoia te matua o tana mokopuna. He wahine ia na Te Matenga Tukareaho. He wahine rangatira no Te Aitanga-a-Mahaki, ko te tangata i roto i te taha ra, he matua ki a ia, ko Akurangi.

I te tunga mai ano o te tahaa ra ki to ratou whare, ka kiia mai, ko Akurangi te tangata i roto te tahaa ra. Ka tangi a Ahineikoia ki tona matua, ka aohia ake te puku aroha ki tona matua ka whakahokia atu te tahaa ra kia Te Rataau matua o Ihaka Whaanga.

Ko te tangata nana i kawe mai kia Tamawheti, ko Takingakai.

Ka hoki a Hineikoia ki Turanga ki tona iwi ki Te Aitang-a-Mahaki. He haere nana he whakataka tana hei ngaki i te mate o Akurangi, ka maranga te mate tuatahi to Rongoiwaho, ka rua ona take i maranga ai tenei ope ki te whawhai kia Te Rataau, e hara ia Tu-kore-aho tena ope kore rawa, na Hineikoia, na Te Aitangara-Mahaki tena taua, ko ona putanga tenei i haere mai, ko Rongoiwaho to mua, na Te Rakato tipuna o Te Rataau. Ko Akurangi to muri mai, ko te kainga a Te Rataau ia Akurangi.

E hoa e te tangata nana tenei korero, ko te hea ture o mua nana i kite te he o a mua o ana mahi, no te mea he penei katoa te mahi o tenei Motu.

No te taenga mai o te Whakapono ka mohiotia te he o a mua o ana mahi. He kohuru, he kaikino, he to whare, he kai tangata. He nui maha noa atu nga kino o tenei Motu o Aotearoa, na te whakapono ka tae mai ki tenei Motu ka mutu nga mahi kino, a tenei iwi a te Maori.

E ta, e hara ia Tu-kare-aho

(184)

tena ope i whakahau kia haere mai, ko te haere mai o taua ope me Tu-kore-aho ano tetahi, kaore a Tu-kore-aho i mohio he patu ia Te Rataau, mehemea i matau a Tu-kore-aho, hei ope patu ia Te Rataau, kaore a ia i haere i taua ope.

Kua ea te mate o Te Rataau, he kohuru ano na tona tuahine na Hineitikina ia Tamawheti ratou ko tona iwi ko Rakaipakaa, me Ngaiteaomate, na Hineitikina i whakataka te ope, hei patu ia Tamawheti matua o Tukareaho. Ko te kainga i mate ai a Tamawheti ratou ko tono iwi ko Rakaipakaa, ko Ngaiteaomate, ko Hautuwhenua waahi o te Mahia. Ka rongopaitia ko Ngaiteaomate, ka whakarakeitia ko Tamawheti me Rakaipakaa, ka mate etahi ka ora etahi, ko nga mea i ora i oma ki te ngahere, ko Tamawheti me etahi atu ko Rakaipakaa i oma ki te ngahere

i ora ai ratou, no te mutunga o te patu ia Rakaipakaa ka patua a Ngaiteaomate, ka mate etahi, ko etahi i oma ki te ngahere i ora ai.

Ka huihuitia e Tamawheti nga morehu, ka noho i te ngahere whakatiputipu ai, ka ora katahi ka hapainga taua ope ki Turanga, ka rongoa Ihaka Whaanga e haere ana ki Turanga te ope a Tamawheti, ka kawea te korero kia Tawheo, he ki atu kia Tamawheti kia patua e Tawheo hei utu mo TeRataau, mo Matuakore, ka whakaatia e Tawheo, no Turanga tenei tangata. Ka haere te ope ra ka tae ki Turanga, haere tonu i te huanui, kaore i mohio te ope ra he whakaariki kei tahaki o te huanui, penei kua haere a matua tonu te ope ra, penei e kore e mate.

Heoi ano, te tino hangaitanga ki nga matua a te iwi ra e noho mai ra i tahaki o te huanui, ka riteritenoa ki ta ratou i mohio ai, kitahi rano ka kokiritia mai, haere ana te waewae raraa ana te waha, me te umere, patu noa ana he matua i taua takiwa i taana takiwa. Ko te iwi e patu ra ia Tamaweti, ko Rongowhakaata, kotahi mano e rua mano ranei, ko te ope ra, kotahi rau ranei e rima te kau ranei. Ka mate a Tamawheti me tona iwi katoa, he maha nga rangatira o taua ope i mate. Ko Tukareaho i ora, he kaha nona ki te oma, ko etahi o taua ope i whakarauoratia hei mokai ma ratou, tae noa ki te takiwa o te whakapono nei e noho ana ia Rongowhakaata. Nga rangatira i mate, ko Tamawheti, ko Hikawera, ko Takapau, ko te maha noa iho i patua haeretia ki te parae taua ope ra, kei te ingoa hapu e mau ana ko Ngatipatuparae, he ingoa no taua Matenga kamutu tena whawhaitanga.

Muri mai ka haere Ngati Kahungunu ki te whawhai ki te Itangamahaki i Turanga ka awhitia te pa te ingoa o te pa ko Kekeparaoa, ko nga iwi i roto o taua pa, ko te Itangamahaki, ara ko nga potiki me nga Whakatohea hoki, ka mate taua iwi i te kai, ka puta ki waho o te pa, ki te rapa kai ma ratou Hopu tou mai te Taua patu rawa kai rawa, ka mau a te Awariki te Rangatira o roto o te pa, ka arahina ora tia mai ki te paahi o te taua, me te titoki haere tonu te iwi ra i ta ratou tangata, me te heke haere tonu nga toto o te Tupapaku ko etahi ki te unu haere i nga toto o te Tupapaku te taenga mai ki te paahi, ka

poroa te Mahunga ka kawea mai ki te Mahia nei i a te Apatu kaumatua e takoto ano tana Mahuna, tae noa mai ki te takiwa whakaponono nei, a he tokomaha nga tangata i kite i taua Mahunga nei, no te Awariki taua Mahunga, i whakamokaikaitia ai, hei utu mo Te Rataau, no Te Rataau enei mate, ko Hauhune to mua, ko Panui me te Mahunga o te Awariki, he mate kohuru anake enei mate.

Na Haami Te Hau

(185)

HE KUPU UTU MO NGA KORERO
MO TE KOHURU A TE RATAAU

He kupu whakahoki tenei mo nga korero a tenei tangate e korero mai nei, naku a Te Rataau i kohuru. E hara i au, kore rawa, na te Whakatohea, na Teitangamahaki, mo ona mate, heoi taku ko taku haerenga mai i roto o taua ope, kahore kau au i mohio i te haerenga mai i te kaainga kaore i korero mai kia au, erangi i pupuri mai aku hunarei kia noho atu au, kaore au i noho atu.

Na Te Matenga Tukareaho : o Mohaka

UPOKO XIII

Taku tu kouru nui
Ka whati i te hau ripo
Ki O-pou ra
E koa ra
E rau tangata
Ka takoto noa
Tau-ranga nui
Kaore te mea
E mau wehi ra
Kia kumea
Te wao kauri
Kia whakatere ai
Ki te tonga
Ki a Te-puia
Na te rangi ra
E manahau ana
Ki te iwi e i

He tangi no mua.

(186A)

(NGA-PUHI)

He whakatapatapa parekura no te Ika-ranga-nui ka
whakatapaina e Hongi-hika koia tena tangi:

“Te Torea i te tahuna
Titi kakukaku
Te mata o te harakeke
Titi kaku kaku
Te kai kaha o te harakeke
Titi kakukaku ha”

U P O K O X I I I

TE TAKE O TE PAREKURA I TE IKA-RANGA-NUI (NGA-PUHI)

Ka tu te ope taua a Hongi, e rua ma rima topu, a ka haere aia ki Kai-para ki te taua ki a Nga-ti-whatua, a i haere ano hoki a Hihi-o-tote te tuakana a Raroa, ki te haere manuwhiri ano hoki ki a Nga-ti-whatua, a ka riro mai i aia te mere pounamu a Matohi o Nga-ti-whatua, a ka kite a Hongi, ka hoki mai aia me tana taua ki te kainga, a ka riri a Te-whare-umu mo taua mahi a Hihi-o-tote, a ka tutu aia i te taua, a ka haere taua taua ma te ara i Manga-whai, a ka toia nga waka o te taua nei i te toanga waka a ka puta aua waka ki Kai-para, a kotahi topu rau te taua a Te-whare-umu, ka ahu atu hoki aia me tana taua ano i te kotahi ma rima topu, a ka mau a Te-whare-umu i aia i Manga-whai, a ka turia te riri a Te-whare-umu raua ko Nga-ti-whatua, i Te-ika-ranga-nui, a ka raru a Nga-puhi o tera ki a Te-whare-umu, a ka huakina mai e te taua a Hongi-hika, a ka mate a Nga-ti-whatua i a Hongi, he nui a mate o Nga-ti-whatua. A ko nga rangatira o Nga-puhi i mate ko Te-ahu, ko Te-pahi, ko Hone Hongi, a ko Moka i tu a kiko i te mata, koia tana ingoa i tapa ai ko Te-kainga-mata, a na Taewhanga aia i ora ai, he mea pikau e Taewhanga ki te awa wai takoto ai, ano ka mutu te riri ka ora ake aia.

Ka whati a Nga-ti-whatua ki roto ki Wai-kato, a ka arumia e Hongi-hika, kia takia te mate o tana tama o Hone-hongi, a ka hoki ano a Hongi ki Nga-puhi, ko ana waka i waiho i Manga-kahia tau ai, i te awa i Te-wai-roa i Kai-para.

A ka huri te tau, ka tu ano te taua a Hongi-hika ka haere ki te aru i a Nga-ti-whatua a kotahi rau ma whitu takitahi te ope, a tae rawa atu a Hongi ki Wai-kato, kua riro a Nga-ti-whatua ki Roto-rua, a ka arumia eia ki reira, a ka kiia mai e o reira iwi kua hoki a Nga-ti-whatua ki Wai-kato, a ka arumia eia ki reira, a rokohanga atu e noho ana ratou i roto i te pa, ka tauria taua pa eia, ka taea ka patua a Nga-ti-whatua eia, he nui ki te mate.

(188)

KA MATE A POMARE I HAU-RAKI
(NGA-PUHI)

Ka tae ake te rongō o te mate a Pomare i Hau-raki ki Tokerau, ka tu te taua a Te-uru-ti ara o Kingi Hori hei takitaki i te mate o Po-mare, i te mea ma Te-uru-ti e takitaki taua mate ki te taua hiku toto, a he nui te mahi o te iwi Maori i noho i Korora-reka, a he tini nga waka i mahia i reira hei ekenga mo te taua ra ki Hau-raki, he nui te mahi mo aua waka ra, i te mea kua he noaiho etahi, a i wahia etahi hei haumi mo etahi, a takiri kau ano te ata ka tu ka mahi nga maia o Nga-puhi i aua waka, i te mea ma nga tino tangata anake e mahi nga waka taua, a turituri ana te tohi ki te mahi i aua waka taua. He tini nga tangata ki te whakairo i nga ihu me nga rapa o aua waka, a he tini ki te whakawahi ki te kokowai, a he nui ki te monomono i aua waka ra ki te [huare](#) raupo, a ko etahi ki te tui komaru, i te toetoe, a he mea ano ki te korari. He waka ano i kotahi kumi ma rua te roa, a he tahi tahi kau ano he mea wai ki te kokowai, a ka oti aua waka nei ka hoes ki Rangi-hona tau ai, i te mea, e hoe atu te taua ra i reira.

(189)

TE HOKINGA MAI O TOI ME TANA OPE TAU
(NGA-PUHI)

He ra pai te ra i hoki mai ai a Toi me tana taua, a i u atu ai te taua nei ki Korora-reka, ano ka nui te harihari a te taua ra i nga waka, ka u ki uta, a ka maua nga taonga o te parekura ki uta, ara nga kakahu, nga kupenga, nga hinaki tuna, me nga upoko o nga tangata rangatira i patua e ratou, me nga kete kikokiko tangata, me nga herehere i mau ora i nga parekura, a ko nga wahine me nga tamariki i tuku mai i te waka, a ka haere ki uta, ko etahi o enei i tu a kiko, ko etahi i whakatikia ki te kai, a ka hui nga wahine Maori o Korora-reka, ka tangi ki aua herehere, kahore kau he tane pononga, i te mea he mea patu katoa era, a he mea kai, a ko nga upoko o nga mea i patua, i hoatu ki runga ki nga pou tu ai, he mea tikitiki nga makawe o

era ki te aute, a tia ai ki te kura, i mua o te whare o Turoro o te matua wahine o Te-uru-ti ara o Kingi-hori, i te mea koia te tino ariki mo nga mea tapu.

(190)

TE TAUA A PO-MARE KI HAU-RAKI A KI WAI-KATO
(NGA-PUHI)

I nga ra o mua, i papatu a Nga-puhi raua ko nga iwi o Hau-raki, a whakaeke ana te taua a Hau-raki ki Nga-puhi, a whakaeke ana te taua a Nga-puhi ki Hau-raki, no nga ra tenei o te patu Maori, ki ano te pu i kitea e te Maori, a ka tae ki nga ra o te pu kua whiwhi nga tahi i aua iwi nei, ka maranga te ope taua a Po-mare taua rua rau ma rima topu, ka hoe ki Hau-raki, a haere tonu ki roto ki Wai-kato, me te rere haere a Wai-kato i te wahi i a Nga-puhi, a tae noa ki Te-kopua, a ka tu a Wai-kato i reira, ka tatari kia tae atu a Nga-puhi kia ririri raua i te awatea, a ka kite a Ngapuhi i te whakarere o Wai-kato, ka mahara a Nga-puhi ki aia, ki te ora mo tana taua, nei ra kua tuteia e Wai-kato, ara e Taraia Nga-kuti o Hau-raki a no te po te taua a Taraia i noho ai i te takiwa i Te-rore, a ka taria eia a Nga-puhi kia haere ma reira, ano ka puta a Nga-puhi ka huakina e te taua ra, a ka mate a Po-mare i a Nini o Nga-ti-tipa o tera ki a Kuku-tai a ka whati a Nga-puhi a ka arumia e Wai-kato a te wahapu o Manuka, a ka whiti a Moe-tara me Te-mau-paraoa i te moki ma a raua hoa a ka ora atu ki Nga-puhi, ko etahi o taua toa i rere nei i te moki i Manuka i patua e Nga-ti-whatua, e te hapu ki a Te Kikokiko i roto i Kau-kapakapa a topatia ana kainga ana, a ka ora atu etahi ki te kainga.

(1831)(191)

TE PAREKURA A NGA-PUHI I KORORA-REKA,
MO TE KANGA A NGA KOTIRO I REIRA,
MO TA RAUA TANE
(NGA-PUHI)

Ka kaukau aua kotiro nei i te moana i Korora-reka, a riri hae noa iho raua ki a raua, a kanga noa iho ki a raua, he kanga na te

tahi i te iwi a te tahi, a ka rongō a raua hapu i taua kanga, ka riri, a ka turia te taua a te tahi a te tahi, a ka tu ka kekeri, a ko te taua te mea i tino raru i te iwi i whakaekea e raua, ano ka mate te uri o a raua tangata a ka tau raua ki raro ka tangi ki a raua tupapaku, a ka pouri ki ta raua papatu huanga, a ka mea raua kia turia he ope taua ki te takitaki i to raua mate i a raua, a ka hoe te taua ki te patu i te pa i Maunga-nui i Tauranga, a kihai noa ake i puta he wahi ma raua i te hoa riri, a hoki huhuakore noa iho ki to raua kainga i Nga-puhi, ahakoa ra i puta te ngakau riri i te hoenga atu ki te tau i taua pa.

(P.212 Vol V)(1832)(192)

TE TAUA A TE-HARA-MITI
(NGA-PUHI)

Ka tu te taua a te tohunga kaumatua o Nga-puhi nei o Te-hara-miti, a ka hoe i te waka ki te patu i nga tangata o Motiti.

Ka hoe atu tona taua i Toke-rau, a ka u ki Ahuahu, a ka patua o reira tangata o Nga-ti-maru, e rima topu i mate o taua iwi ra, a ka hoe atu a Nga-puhi ki Tuhua, a ka patua o reira tangata e ratou, otira ko te nuinga o taua iwi i whati ki te pa, a ora atu ki reira i te mea kihai taua pa i taea e Nga-puhi, a he mea tahutahu e tera i te pa ki te ahi, i mohiotia mai ai e nga tangata o te tuawhenua, kua huakina ratou i te motu ra e te taua.

Ka mea a Nga-puhi me hoki aia ka mea te tohunga ra a Te-hara-miti, me hoe tonu, ki ano tana ngakau i kite noa i te ora mo tana mate i Korora-reka.

Ka hoe tonu te taua nei, a Motiti a kahore kau he tangata o reira, kua riro hoki a Nga-i-te-rangi ki te tuawhenua, i te rongō o te taua a Nga-puhi.

A kua hui te taua a Te-waha-roa raua ko Tu-paea, a i te ra o te aonga ake o te taua a Te-waha-roa i hoe ai, ka kitea e Nga-puhi e noho ra i Tuhua, e hoe atu ana te taua ra, hua noa a Nga-puhi, no ratou aua waka, i te mea hoki kua mea a Te-hara-miti nei tata ano te haumi a Nga-puhi mo ratou, a i mea a Nga-puhi koia ano mo ratou nga waka e hoe mai ra, a ka powhiri ratou ka

karanga i te taua ra, nei koa kua ahua pohea a Te-hara-miti, a e noho ana aia i te whakarei o tana waka, a oho rawa ake aia kua papatu te iwi ra i a Nga-puhi, a ka karakia aia kia maia ai tana ope, a ka kumea aia e te taua, he mea hoki he tohunga aia a he tapu te patua ai, a ka mate ratou ko tana ope, a ko te motitanga tenei o taua hapu nei o Nga-ti-kuri, i te hapu o Te-hara-miti.

UPOKO XIV

“Tera te uira huaki tara tahi
Te tara ki te tonga
Koe tama na wai
Mana e hoatu mai
Te ngarahu taua
Ka tere ki raro ra
I whakakaitoa
Mei peheatia te hiki
O te wae ka raka ki maui
Ka he te rakau
Toku tama i tohia
Ki te hutu ki te ake
Ka pupu kei reira
O hine ngaro riri
Kia turia atu
Ki te ihu o te waka
I kurupaea iho
I runga te taumanu
Kia rokohanga atu
Nga tai e haere
I raro o Piki-kare
Hei tai tama wahine
E te tai o te reinga
I tuku atu ai
Ki te iti tama
I te hoa i au na i”

He tangi.

(192A)

U P O K O X I

TE TAU A MANGO RAUA KO KAKAHA (POPOTO, NGA-PUHI)

Ko te kainga nohoanga o nga tama a Hongi-o-mango raua ko Kakaha, kei te akau o Rangi-hona, a ahua atu ki Whanga-roa, a he mea na raua kia takitakina te mate o ta raua papa, i mate i Korora-reka i te parekura mo te kanga a nga kotiro i moe i te pakeha, koia raua i tutu ai i te taua patu i nga tangata o Hau-raki. Haere ake ta raua taua hoko toru topu, a ka hoe ratou a Hau-raki ka patua te tangata i reira, a ka hoe ano a Ahuahu, ka patua o reira tangata ko nga tane, a ko nga wahine me nga tamariki i whakaraua, a ka ora atu etahi o nga tane i te po, a ka rere era ki Tauranga, nei koa, e noho pai ana aua iwi nei ki a Nga-puhi.

A ka hoe te taua ra a Motiti, a ka patua o reira tangata, a i te wa o te taua ra e kai ana i era, ka huakina e Nga-ti-awa, a ka patua te taua ra, a ka mate, a ka kainga a Nga-puhi e Nga-ti-awa.

TE TAU TAKITAKI I TE MATE O MANGO RAUA KO TE-KAKAHA (POPOTO, NGA-PUHI)

He mea na Nga-puhi kia takina te mate a Mango raua ko Te-kakaha, me whawhai a Nga-ti-awa o Tauranga, a i te timatanga o te tau 1832 ka tu te taua a Nga-puhi i Tokerau, a e rima te kau takitahi nga waka o te taua nei, i hoe atu Tokerau, a ka ahua ma te tai hoenga tama-wahine, a ka u ki Koro-kaua, a i roa te

noho ki reira i te he o nga aitua, a ka hoe atu i reira ki Manga-ti, a ka kitea nga wharau o te tahi tanga o te taua nei i reira, a ka taua e matou nga kowhatu o taua ope i paoia ai a ratou roi,
(192B)

a ka kiia nga tangata na ratou aua kowhatu, a ka mohiotia e matou te nui o te taua ra, a he tangata ano mo matou, i tohutohu i te wahi i noho ai nga rangatira o taua ope, me te wahi i noho ai te ope, a ka hoe ano matou a Tutu-kaka, a ka turia ta matou pari taua i reira, a i rokohanga e matou nga pakeha kaipuke i reira e noho ana i nga Maori, i whati mai aua pakeha i te kaipuke i Hau-raki.

He pu nui i te taua nei, a ka tae a Moka ka purua aua pu a puhia ana aua pu kia tangi, hei mamae mo Mango raua ko Kakaha a i tu te huha a Moka i konei.

A i tatari matou kia tae ake a Tareha ratou ko ana wahine toko toru i rerenga i te waka nui, i te waka i kawea ai te tinana o Hongi atu ano i Tokerau a tae noa ki tana kainga i te takiwa ki Mahina-pua, a ko taua waka nei, e hoea ana ki te wahi i patua ai a Mango raua ko Kakaha e Nga-ti-awa, kia wahia taua waka ra ki reira a ka tahu ai hei mamae ki a raua, a he nui ano hoki nga mea e maua nei e te taua nei hei mamae ki a Mango raua ko Kakaha, he kakahu, he patu, he hoe, me te tini noa atu o aua mea mamae, a e tapu ana aua mea katoa, a e tapu ana hoki te hunga i a ratou e mau ana aua mea. A he mea hoki ko Tareha ma te hunga e eke i te waka mamae ra, i te tapu o taua waka, koia ra matou i roa ai, i te tatari ki a ratou i te kore o ratou e kaha ki te hoe mai i taua waka nui.

I a matou e noho ana i konei, ka hiia

(192C)

taua mango, a ka ngaua e taua mango te peke o te tahi o te hunga i hea ai taua mango, a i te wa i patua ai taua mango, kia marere ai tana ngau i te peke o taua tangata, he mea pouto ki te patiti, a i pahore kau ano hoki te peke o taua tangata i te patiti e patua ra taua mango a whano ka kiia taua motu ra hei take e papatu ai te taua nei i a ratou.

Ko te tahi o ta matou taua, no Te-popoto o Hokianga, ko te rangatira ko Tao-nui, a i mea taua hapu kia hoe ke atu ratou ki te patu tangata ma ratou i roto i Hau-raki.

Ko taua wahi e nohoia nei e matou, he wahi pai te roi o reira. Ko Moka, ko te teina o Te-whare-rahi raua ko Rewa, te tino o te tangata kino o te taua nei, he he no ana whakaaro, me ana mahi, me tana tu, me ana kupu, ko etahi o matou, i tahu i nga rakau o etahi wharau tawhito, a i mea te tohunga, i tae mai te taniwha ki aia korero ai i aia e moe ana i mea taua taniwha “Me mate i aia etahi o te taua hei utu mo taua wharau i tahuna ra” a ko te marangai e arai nei i a matou, koia ra te take o taua tupuhi, ko aua rakau o te wharau topu ra, i tahuna ki te ahi.

I a matou e hoe haere ana i te akau roa nei, kahore kau he kai maoa e utaina ki a matou waka, a e kore te tangata e kai i te kai, i aia i runga i te waka, a e kore ano hoki te ahi e maua i runga i te waka.

Ka hoe ano matou a ka kae ki Te-rua, a ka hoe tonu matou a Whanga-mata, a i kiia to matou taua i reira e toru rau topu matou, haunga ano ia te wahine me te tamariki.

(192D)

A ka tu nga rangatira o ta matou taua ka ki i te korero ki te taua, a ka haere a Te-whare-rahi ma uta, ki te patu i a Nga-ti-whatua. A ka kiia e te tohunga kia tapu nga ahi katoa, a kia mahia nga mahi o te Niu, a kia kaua te tahi o te taua, e kai ranei e inu ranei, a kia mutu ra ano taua mahi i te Niu.

A ka haere ta matou tohunga ki te koraha, a ka wekua eia te tahi wahi wharua i nga taru katoa, a e toru whanganga te roa me te whanui o taua wahi, a ko nga tohunga anake o te taua e haere ki reira, he tu atahanga katoa aua tohunga i reira, a ka tiaia e ratou nga rarauhe i taua wahi i wekua ra nga otaota, a ko te roa o aua rarauhe ra, i penei te roa me te ranga tangata atu ano i te tuke o te ranga, a te pito o te mapere. A he mea tiatia aua rarauhe kia tu rarangi tonu, a kotahi rarauhe ki ia waka, ki ia waka o ta matou taua, a kia kotahi ano hoki rarauhe mo ia rangatira, mo ia rangatira o te hoa riri o Nga-ti-awa, a he mea hoatu ano hoki ki aua rarauhe e tiatia ra, nga rarauhe e rua, ki ia rarauhe e tia ra, ki ia rarauhe e tia ra, me te korari e here ana i aua rarauhe e rua ra, a ka waiho taua Niu ra e nga tohunga, ko te tohunga koroheke anake i noho i te taha o taua Niu noho ai, a he tino koroheke aia, he tangata tuoi, a i noho

aia i te taha o te Niu ra kia kite aia i te mahi o nga atua ki aua rarauhe ra, roa rawa, ka haere atu te tohunga tuoi ra ki era tohunga i haere ra, a ka ui aia ki a Tohi-tapu, ki tana moemoea i napo, a korerotia ana hoki eia tana i moemoea ai i taua po, a ka haere matou ko aua tohunga ra ki te Niu ra, a

(192E)

ka kite matou i nga rarauhe i tiatiaina ra kua marara ke noa atu, a ko etahi o era i tiaina kia tu tonu kua hinga papa maro ki te whenua, a ko te hunga mo ratou aua rakau ra, e mate ratou i te parekura, a ka whaia ake taua Niu ra e ta matou taua, ka haere katoa ake kia kite i taua Niu, kia mohio ai ano hoki ratou i te mate ranei, i te ora ranei mo ratou, ki ta te Niu ra i tohutohu ai, a ka hamama taua tini ki te ai i tana i ui ai, a he hamama tonu ake ta te katoa ra, na reira i kore ai he utu utu i te ui a tetahi o ratou. A ka korero te tohunga ra i nga tikanga o te Niu ra, a raru ana aia i ana korero mo te tini o nga hapu o te taua nei, me o Nga-ti-awa ano hoki, a mahia ana ano taua mahi eia, a ka kiia te taua nei kia haere noa atu i te wa o te Niu nei. He pono anake nga tohutohu o te Niu ra, ki ta matou whakaaro.

Ka hoe ano matou a ka tae ki te wahapu o Katikati, a ka kite atu matou i nga paoa o nga ahi i te pa o Nga-ti-awa, a i te mea e tikaka tonu ana te ra, ka hoe matou a ka tapoko ki te awa, a ka u matou ki te wahi i noho ai te puni a Rewharewha raua ko Te-whare-poaka, i hoe mai hoki ratou i mua o te taua nui, a ao ake te ra ka hoe matou i roto i te awa a ka tae ki Mata-kana, a ka mau i a matou i reira taua kuia nei no Nga-ti-maru o Hau-raki, i mea mai taua ruruhi ra, kua hinga te parekura a Te-whare-rahi i nga tangata o Wai-kato, a ko Te-whare-rahi, kei roto tata atu o matou i taua awa ra, i tera tahi parenga o te awa, i a matou e noho nei, a ka hoe etahi o a matou waka ki te tutei korero, a ka kiia, kua kitea a Nga-ti-awa

(192F)

a kua korero kia Rewharewha, a he tini ana korero ki a ratou, a he nui te whawhai ana ki a ratou, otira kahore kau he tangata i mate.

A i waenganui po ka tangi nga pu i tatahi a kihai i mohiotia te take o aua pu i tangi ai, ka oho ta matou taua, a ka kiia he

karere na Rewharewha kua tae mai ki a matou, a he po koia i tahuna ai nga ahi a te taua nei kia kaa, a ka puta taua tangata taitamaiti i waenga o ta matou taua, me te pu hei whirinakitanga mana, me te perohuka ki tana tatua kuhu ai, me te topuni ki te peke mau ai, a ka korero aia i nga mahi a Te-whare-rahi kia Nga-ti-whatua me tana korero ki a Nga-ti-awa, a ka puhia nga pu puru e etahi o ta matou taua.

Ao ake, ka hoe ano a matou waka, a kua tae tenei a matou waka ki te whitu te kau takitahi, a ka u matou ki Karo-pua ki te puni a Rewharewha, a i te wa o te pa o Nga-ti-awa i O-tu-moe-tai, a e kitea atu ana nga tangata o taua pa ra e haerere ana i waho o taua pa, e titiro mai ana ki a matou.

Ano ka tino pakoa te tai, ka haere ta matou taua ki te takahi kai ma matou i nga maara kumara o Nga-ti-awa i te taha i te pa, a ka haere etahi o matou ki te taha o te awa i te pa, he kore mo ratou e whiti i taua awa, koia te pa ra te whakaeke ai, a ka haere mai etahi o te pa ki te taha o taua awa, a ka pupuhi ratou ki a ratou a pouri noa te ra, kahore kau he rangatira o matou i taua whakaeke nei.

Ano ka waenganui po, ka kiia te kii kia hoe ano te taua nei, i te mea kua u te tai, he mea hoki kahore kau he mea a matou

(192G)

kia hoe i te awatea, i te wahi i a Nga-ti-awa, a he mea tahu he ahi i ta matou puni na reira i marama ai a muri o ta matou haere, i a matou e hoe ana i roto i te awa, a u noa matou ki roto atu i te pa, a ka ka mai hoki nga ahi i te pa, a i te ata ka haere atu ta matou taua ki te pa, a ka puta a Nga-ti-awa, a ka pupuhi a ka whati mai etahi o matou i te wahi i nohoia e ratou, a ka pau a matou paura, ka hoki mai matou ki ta matou puni, me te amo mai i ta matou tupapaku kotahi, me nga mea tu kiri kau, a ka tu te taua nei ka korero i a ratou mahi maia. A i nga ra katoa ka tu ka pupuhi te taua me te pa ki a raua, a kahore te pa i whakaeke e te taua a kotahi ra i tu ai te pupuhi a te taua nei ki te pa ra, a ao noa te ra, a i te ata ka haere atu etahi o matou a ka tata atu ki te pa kia whakaeke, a ka kuhu haere matou i roto i te ururua, a na Nga-ti-awa matou i whati mai ai i reira, a i te mea e pupuhi nui ana matou ki te pa ka puta nga tamariki

nonohi o te pa ra, a ka keria e ratou nga mata o a matou pu i hou ki te whenua, ao ake ka pupuhi ano te taua me te pa, a e rua o te pa i mate.

A ka tae mai te karere i Roto-rua, ki te kii i te kupu, kia haere mai te haumi a Te-arawa ki a matou, kia patua a Nga-ti-awa.

A i te po ka rangona atu e matou te tangi a te pa mo a ratou tupapaku, a he pupuhi tonu ta matou i te pa ra, a kihai i whakaekea, a pupuhi huhua kore ai matou.

A i taua wa ka tautohe a whawhai matou ki te tahi rangatira kai-puke kune, a ka kiia e matou kia hopukia aia a rere ana taua kai-puke, ka ora atu

(192H)

a ka raru noa iho o matou whakaaro, a ka mahuetia e matou te pa, a ka hoki matou ki Nga-puhi.

Ano ka tae matou ki Tokerau, ka tu a Titore ka ami i te taua mana, i te mea ki ano aia i na roa i taua puku riri, a ka tae tana karere ki a Te-rarawa o Te-au-pouri, a ka haere te taua ra ki te tau i te iwi i Maketu, a patua ana e ratou nga tangata i tutaki ki aia i te ara ki Roto-rua, a ka haere te tahi taua nui ki te torohe i a Nga-ti-awa a ko te taua i noho iho i tauria e ratou te pa i O-tu-moe-tai, a o ta matou o Nga-puhi i mate ko te tama a Amo-hau, a ka tangi a Amo-hau ki tana tama, a ka mutu ka mea a Amo-hau "Nei ra kua mate taku tama, a maku e hohou te rongo, kahore kau aku mea ki te utu mo taku tama, kati ko te pakanga nei me mutu." A ka aitua ano te taua nei, a ka tu ano ka riri, a ka tauria ano te pa ra e Te-rarawa i mate, a e rua o era i kainga e te pa, a ka mutu te riri nei, a ka hoki a Titore ki Nga-puhi.

(193)

TE TAUA A TU-WHARE KI RUNGA

(NGA-PUHI)

Ka tu te opa taua a Tu-whare i Kai-para, a kotahi topu te ope ra, a ka patu haere aia i nga iwi o te akau ki te auru, a puta noa ki Whanga-nui.

He tini nga tangata o Nga-ti-awa, o Tara-naki, me o Nga-ti-rua-nui i mate i tana taua, a he kai anake ki a ratou aua tupapaku.

Ka tae ra a Tu-whare ki Whanga-nui ka tauria te pa a te tuakana a Te-anaua, a i tohe te iwi o Nga-ti-hau kia heke te ope a te tuakana a Te-anaua, kia waiho te pa ra no te mea e rima ano tekau takitahi te ope e noho i te pa ra, a kihai taua ope i rongo noho tonu ki te tiaki i ta ratou pa.

A ka whakaekea te pa ra e Tu-whare, a ka mate te iwi o te pa, ko etahi i patua, ko etahi i puta, kihai i mate i te taua, a ka arumia te whati ra eia i roto i te awa o Whanga-nui a tae noa ki te pa ra i Nga-ti-pa-moana i Hope-riki, a ka nohoia mai e Nga-ti-hau i reira, he noho ta ratou i te pari i te wahi tititonu, a he mea mahi ki te kowhatu, here ai ki te korari i taua pari titi ra mau ai ano ka tae atu a Nga-puhi ki raro i aua kowhatu, ka tukua aua kowhatu kia horo whakarere ki runga ki te taua ra, a ka mate era, ka whaia iho e te iwi ra i te pari a ka patua a Tu-whare e Whaka-ahu, a kihai aia i mate i te patu Maori a Whaka-ahu, ka mea ake a Tu-whare ki aia i te mate ona “He ringa mahi kai tau, he ringa ware ki te patu tangata” a ka mate a Ngapuhi, kihai te mea kotahi i puta ki te ao marama.

(194)

TE TAKE I PATUA AI A NGA-TI-URU
E HONGI-HIKA I WHANGA-ROA
(NGA-PUHI)

E rua nga wahine a Hongi-hika, ko Tangi-whare te tahi ko Turi-kotuku te tahi, a i te wa o Hongi e ngaro atu ana i tana kainga, ka moea a Tangi-whare e Matuku, he tamaiti a Matuku na te tuakana o Hongi, a ka rangona taua he a Matuku, ka tae aia ki te pu a whakamomori ana aia, a e takitaki ta Hongi i te he o tana wahine, me te mate o tana tamaiti, koia aia i patu ai i te tahi ano o nga hapu o tana iwi ake i a Nga-ti-uru i Whanga-roa.

Ano ka whati a Nga-ti-uru i Whanga-roa, ka rere ki roto ki Manga-muka i Hokianga a ka arumia e Hongi, ka puhia mai a Hongi i reira i Huruhuru a ka tu aia i te uma, a na reira aia i mate ai, ara he roa ona i tautau ai a ka mate.

A i a Hongi-hika e ngaro atu ana i Te-wai-mate, ki te patu i a Nga-ti-uru, ara i a Nga-ti-pou mo te he o tana wahine o Tangi-

whare, ka noho tana wahine a Turi-kotuku i te takiwa ki te Wai-mate, a tena e turoro aia a e mate, ka kainga aia e te kuri, hoki rawa ake te kai titiro i aia, ko nga koiwi anake e takoto ana, a kihai a Hongi i hoki ake ki reira, a puu noa te tau, ano ka tata aia ki te mate ka hoki ake aia i Whanga-roa ki Toke-rau, a ka mate aia i te takiwa ki Te-wai-mate.

(195)

TE WAHINE MATUA A HONGI-HIKA
(NGA-PUHI)

I te wa i ngaro atu ai a Hongi-hika i Te-wai-mate i te patu i a Nga-ti-uru i Whanga-roa, he mea waiho tana wahine matua a Turi-kotuku i Te-urupa i te wahi ki Te-wai-mate noho ai.

He pohe taua wahine nei, he mea kua he ana kanohi kua matapo, koia aia i kore ai e kaha ki te haere nei koa he wahine riri, he ohotata tana wairua ngangare, a kahore he wahine ranei, he tangata ranei i pai atu ki aia.

A i taua haere a Hongi ki Whanga-roa, i turoro a Turi-kotuku, a ka noho koia anake i Te-urupa, kahore kau ana hoa noho, a ka haere te taua a Hongi ki te patu i a Nga-ti-pou i Whanga-roa, a roa noa ka hoki ake etahi o aua toa ra ki te titiro i a Turi-kotuku, tae rawa ake, ko nga wheua anake o te wahine ra e takoto ana, kua kainga te tupapaku e te kuri, a ka hoki nga tutei ra ki a Hongi ka korero, a ka pouri aia, a ka noho aia i Whanga-roa.

He wahine maia taua Turi-kotuku, a i te wa ona e mata ora ana, koia te hoa haere o Hongi ki te taua, a he nui ana mea i ako ai ki a Hongi, nana i mate ai nga tamariki o Hau-raki, he mea hoki he wahine kai tangata aia koia aua tamariki ra i tonoa ai eia kia patua kia kai ai aia i te kiko tangata. He wahine maia aia ki te mau patu, kihai aia i titiro ki te ao marama, he huaki tonu ki te patu, a e kore tona ngakau e na i te patu, a kia hemo ra ano ana hoa riri ki te mate, a kahore kau he tangata o te iwi, he wahine ranei i pai atu ki aia, i te kino o ana whakaaro.

(1828)(196)

TE TAKE O TE MATE O TE-WHARE-UMU
I WAI-MA I HOKIANGA
(NGA-PUHI)

He korero na Ariki te tama a Te-whare-umu ki te tahi rangatira kaipuke, kia hokona etahi poaka e Ariki ki taua pakeha, koia a Ariki i haere ai ki uta ki te Wai-mate, ki te tiki i aua poaka, a i Hokianga ano hoki, a he mea hopu e tahi poaka e Ariki o etahi tangata ke atu, a ka kupukupu aua tangata na ratou nga poaka i hopukia hutia nei e Ariki, a ka tohe tonu a Ariki ki tana mahi tango i nga poaka o nga tangata ke, a puhia ana Ariki e te tahi o nga tangata na ratou nga poaka e tahaetia nei e Ariki, a ka turia te parekura, a toko whitu hoki i mate, a ki a Ariki ka toko waru.

Ka turia te taua i Korora-reka, a ka haere taua taua ki Hokianga, a i Wai-ma ka hoki mai te rongo e ratou, a ka hoki mai te taua ra a ka tae ki te ara, ka tautohetohe ratou te taua ra ki a ratou ano, a i te wa o te tahi o nga wahine o Te-uru-ti aua ko te tahi tamaiti e mahi ana i te wharau hei nohoanga ma ratou, ka mau te tahi tamaiti i te tahi o nga pu a Te-uru-ti, a ka tangotango taua tamaiti ra i taua pu, a e puru ana taua pu, a ka oho te pu ra, ka tu ko te tahi o nga wahine a Te-uru-ti, me te tamaiti ano hoki o te teina o Te-uru-ti, a mate rawa era tokorua, a ka puhia ano te tahi pu, ka tu ko Muriwai i te huha, a ka tu te iwi a ka papatu, a he nui nga tupapaku i mate, a i tu ano hoki a Te-uru-ti, i te mea i tu ana waewae e rua i te mata, a manganga katoa ana waewae, a ko te tahi mata i tu ki tana korokoro, a mate rawa atu aia, a i aia ka hemohemo ka ki ake ki tana hapu, “Waiho au kia mate, tahuri

(197)

koutou ki te whawhai, a ki te mea e kore koutou e pai ki tena, haere e whati, ki te kawae i a koutou ki te ora” a ka hoatu tana pu ki te tahi o te iwi, ko tana kahu i hoatu eia ki te tahi, a i aia ano e mea ana i aua mea, ka huakina mai aia e ana hoa riri a ka patua aia ka mate, a ka tu ka kekeri te iwi, he nui o te tahi, o te tahi i mate.

A ka tae ake te rongō o te mate o Te-uru-ti, ara o te teina o Kirikiri, ka tangi te iwi o Korora-reka, a po tini i tangi ai, a ka puta te kaupapa waka taua ki Korora-reka, haere ake aua waka e rua pea te kau takitahi te taua nei, a he hoa riri e tahi o te iwi i aua waka nei ki a Te-uru-ti, a ka mahi ka tu te hari taua i taua iwi, me te korero o te iwi ki te tikanga e tu ai he tangata i to Te-uru-ti tunga, a ka kiia e te iwi ko Kirikiri me tu i te tunga o tana tuakana.

Ka tu te ope a Rewa, a ka haere taua taua ma te ara i te Kerikeri, a ka tae te taua ra ki te Kerikeri ka kiia i reira, na te tahi o nga rangatira o Nga-puhi ki Hokianga i pupuhi a Te-uru-ti a ka haere tonu te taua a Rewa, a ka tae ki te **nuinga** o nga iwi, a ka houhia te rongō.

(1828)(198)

TE MATENGA O TE-WHARE-UMU
(NGA-PUHI)

Ko te tahi rangatira taitamaiti o Tokerau, i puhia e etahi o te iwi o Hokianga, a ka tu te ope a Te-whare-umu, a ka haere kia kite i te tika ranei, i te he ranei o nga korero o taua korero, a tae atu a Te-whare-umu ki a Nga-puhi, ka korero a roa noa, a ka tata ka mau te rongō, a ka amuamu te korero, a ka tu nga iwi ra ka papatu, a ka tu a Te-whare-umu, a ka whati te iwi o Totara ka oma, a ka turia ano he korero ano, a ka mau te rongō.

(1828)(199)

KO PANGO RATOU KO ANA HOA
(NGA-PUHI)

Ko Pango, ara ko Nga-wai, ara ko Nga-ihi te tohunga o Nga-ti-whakaue o Roto-rua, i haere ki Tokerau ki te takiwa ki a Nga-puhi, me etahi o tana hapu (i te tau 1828) a ka whakapaea e Nga-puhi nana i makutu a Nga-puhi, koia a Ngapuhi i mate ai, a nana me ana makutu i mate ai a Hongi-hika, me Te-whare-umu, me te tino o nga mate o Nga-puhi, a ka kiia e Nga-puhi,

me patu a Pango ma hei utu mo te makutu a Pango i a Nga-puhi, a na te pakeha i ora ai a Pango, he mea uta atu e ratou i Tokerau, a Tauranga, a ka ora atu a Pango ki Roto-rua.

(1830)(1832)(200)

NGA RANGATIRA O HAU-RAKI I RERE KI TAWAHI
(NGA-PUHI)

E rua nga rangatira o Hau-raki i eke i te kai-puke i u ki Hau-raki a rere ana raua ki tawahi, a e rua raumati o raua i noho atu ai i tawahi, ka hoki mai ano ki to raua kainga i Hau-raki. He kai-puke ke ano ia te kai-puke o raua i hoki mai ai, a ka kite nga iwi o Hau-raki i taua kai-puke, ka eke atu te tahi o ratou ki taua kai-puke, a ka warea aia ki raro noho ai, ka puta te hau pokaka, ka rere te kai-puke ra, a ka u ki Tokerau i te tau 1832, a ka kite a Nga-puhi i taua tangata, ka mea kia patua, no te mea e hoa whawhaitia ana a Nga-ti-maru me Hau-raki katoa ki a Nga-puhi, a ko Te-uru-ti te tino tangata i tohe maaro kia patua taua tangata o Nga-ti-maru, a roa noa, ka eke taua tangata ki te kai-puke a ka rere ki Poihakena, (i te kai-puke “Kawana Makuare”) i rere atu i Hokainga, a ka ora aia.

(201)

TE TAKE I TAURIA AI A
NGA-TI-AWA E NGA-PUHI I TAURANGA
(NGA-PUHI)

(I te tau 1830) ka moe te tamahine a Otewa, a te tahi ingoa ano ona ko Manu, a te tahi ano ko Te-whare-rahi, a ko Roro-roa ano hoki te tahi o ana ingoa, no Te-kerikeri aia, a ko Nga-i-tawake tana hapu. A i moe ano taua pakeha rangatira kai-puke wero tohora i te tamahine a Morunga o Te-kawakawa, a moe puna rua taua pakeha, a ka tae ki taua ra, ka kaukau aua wahine ra i te moana, a i hae aua wahine ki a raua, a ka riri raua, a ka kanga te tamahine a Morunga i te tamahine a Rewa, a mamae katoa nga hapu o aua wahine i taua kanga, a ka kiia te whawhai mo taua kanga, kia takitakina te utu mo taua kanga, a ka noho a Po-mare, me ana haumi ki a Morunga, a ka hui ki Korora-reka.

A ko Rewa ratou ko nga hapu o Whanga-roa, o Rangi-houa, me o Te-kerikeri, i hui ki a Uru-roa, te taokete o Hongi-hika i hoe mai i Whanga-roa, ki te tau i nga hapu i Korora-reka, i nga hapu i hui ki a Morunga, a ka mea tena i Korora-reka, kati he utu, ko nga maara kumara kia murua i Korora-reka, a i a Pomare e tiaki ana i Korora-reka, a i te wa ano e korerotia ana nga tikanga mo te rongo mau, ka puku huhua kore te tahi pu o te hunga o Korora-reka a Te Morunga ma, a ka tu ki te tahi o nga wahine o te taua i a Uru-roa ma, a na taua pu oho noa, a i mate ai te wahine a te taua, ka oho nga hapu nei, o te taua, me o te tangata whenua, a ka parekura, a ka tu a Hongi o Nga-tirehia o Whanga-roa, ki te hohou i te rongo, a ka puhia

(202)

aia a ka mate, a na Tohi-tapu i tono tetahi rangatira tai tamaiti a Ku-ai-angi, kia kii tana kupu kia mutu te pupuhi a aua hapu ki a raua, a ko te taua ra, hui katoa e toru rau topu, i haere ke atu i te papa o te whawhai, a ka mahue te tangata whenua, te wha rau topu i te papa o te parekura, a ka mea te tangata whenua, me mau te rongo, a ko Korora-reka me tuku e Pomare ki a Nga-puhi mo te mate o Hongi, a whakaaetia ana taua tikanga, a tukua ana taua whenua ki a Nga-puhi.

Otira, ka tu te taua a Mango raua ko Kakaha, nga tama a Hongi, ratou ko te tohunga a Nga-puhi a Te-hara-miti a ka hoe te taua ra ki te takitaki i te mate o ta raua papa i nga iwi o runga.

A ka hoe ratou ki Ahuahu, a ka patua e ratou nga tangata o reira.

A i te tahi haerenga taua ano o taua hunga ka hoe ratou ki Tauranga, a Motiti, a ka mate o reira tangata, a ka mate hoki ko te taua nei te patu e te tangata whenua, a ka houhia te rongo ki nga iwi o Nga-puhi, a ka hoe te tahi rangatira o tera ki a Uru-roa ki Korora-reka, a ka tu aia ka karakia i tana karakia hohou rongo, a ka whatia te rakau i tana ringa e mau ana, ka tukua ki te aroaro o te tahi o ana hoa riri, a ka tu taua tangata o ana hoa riri ka karakia ano hoki i te karakia hohou rongo, a ka whatia ano te weu i tana ringa ka tukua ki mua o tera kua karakia ra, a ka mau te rongo.

(203)

NGA MAHI I TURIA AI TE TAUUA PATU
I NGA IWI O RUNGA I HAU-RAKI
(NGA-PUHI)

He nui noa atu nga ra o Tohi-tapu i noho ai i Korora-reka, a ka tae ki tauua ra, ka kiia kia patua e Kirikiri ratou ko ana hoa rangatira, nga kuri e rua ma ratou ko nga tohunga, ma te hunga, ma ratou e kii a e whakatuturu te haere ranei o te tauua ki te patu i nga tangata o Hau-raki, a kia kore ranei e haere te tauua, a kia korerotia ano hoki e ratou nga tikanga katoa e mahia ai e te tauua.

Ka tahuna te ahi e aua rangatira nei, a i te mea e kaa ana te ahi, ara e haere ake ana tauua ahi ki te tino ka rawa, ka mau aua rangatira ra ki toko wha ki te tahi kuri, a ka pupuri aua tangata i nga waewae o tauua kuri ra, ko te tuara o te kuri ra ki te whenua takoto ai, a ka mau tetahi hunga toko rua ki te rakau, ka kurupaea ki te kaki o te kuri ra, a ka pehia tauua rakau e raua, a mate noa te kuri ra, a ka mate aua kuri ra e a ratou, a ka uhia te ahi ra ki te reureu mata, kia pupu ake ai te paoa, me te whanake mamaoa i te ahi ra, a ka hoatu te tahi o aua kuri ra ki tauua ahi, a ka hurihurhia te kuri ra ki reira takaore ai, a e mahia ra te kuri ra i te ahi ra, ka tae etahi ano o aua rangatira ra ka koara nga rakau hei rakuraku i nga kuri ra, a he mea raku aua kuri ra, a mahore noa nga huruhuru katoa o aua kuri ra i te mamaoa o te ahi ra, a ka kotia nga upoko o aua kuri me nga waero, a ka haehaea aua kuri, ko nga whekau he mea tunu ke era hei kai ano, a he mea topa aua kuri ki te hanga, a he mea kai aua kuri ra, he mea

(204)

kinaki ki te kumara, a toko rima ano o nga tino rangatira o Nga-puhi i kai i aua kuri ra, i te mea hoki e noho tapu ana aua rangatira, a i te po o te ra i kai ai ratou i aua kuri ka hui te korero, a ka kiia kia tikina nga iwi o Hau-raki kia patua.

TE WHAWHAI A RANGI-TUKIA
TAMA A KOKI KI HAU-RAKI
(NGA-PUHI)

Ka haere te taua a Rangi-tukia i Tokerau i muri iho o te matenga o Te-whare-umu, i haere ki te patu tangata hei takitaki i te mate o ana huanga i mate i Hau-raki.

I hoe a Rangi-tukia i nga waka e toru, a i mate etahi tangata i tana taua, a no muri iho ka patua ratou ko tana taua e nga iwi i whakaekea nei e ratou, a tokotoru ranei tokowha ranei o te taua nei i ora mai, a ka tae mai ki Tokerau, a ko Whare-raki te tangata hohou rongo o Nga-puhi i hoe ki nga iwi o runga ki te hohou i te rongo, a tukua mai ana eia te tahi ope i Hau-raki ki Nga-puhi ki te hohou i te rongo, a ko nga hoa o Pango i ora atu ra i mua i, a i eke enei i te kai-puke, a ora atu ki Roto-rua.

(Mote P.50)(206)

UPOKO XV

Tenei taku poho e, te tuwhera kau nei
E kore riro mai e, Nga-puhi i raro ra ia
Hei pou pou ake mo aku potiki
Ka noho matua kore ra e i
Runa te takiri e, koherahia atu te tohu waimarie e e i
Nohea e maria ra ei, e taoro ana nga mahi o tawiti
Hei huna mo koutou e, hei whakapari hika
Ka kite au i te huhi e i
Ko te tau Atikura e, na Hine a Te-tuhi
Nana i hora atu ki runga o Moko-ia
I taka ai te putea e, i tere ai Kahu-kura
Te moenga o te rangatira, ko Tane-mahuta e i
Te huhi te makau e, Te-kiri-o-ira-waru
Te-whatu-o-pou-tini, ki Te-wao-tapatu, Te-piko-hawa-iki e
Kai-toa hoki ra e Haro, kia kumea atu to uru
Mawhatu, ka oria e te hau, ki waho o te Iringa
He tukemata ano to te taenga e, he wehi ano to te tangata
Haere ra e te nui, te pa mai ko te hau e i
Kei whakahi ai Ha-roa, koia anake i a
Me uta koe ki te waka e i, kia koia atu e te au
E heke i raro O-hau e i, ki te kainga ra
Ka tuwhera kau nei, Haha-te-whenua, e e i
E oi noa ana e i, te tai o te Awa-hou
Tena ka riro e i, nga parera noho o te puau e i
I a Te-weri-ta-rora, i a Te-moana-roa
I a Tara-kumekume, haere ra koutou ko o teina e i
Ko wai rawa, hai titiro e i, te tihi ki Mata-whaura
E tu kau mai ra, ka raorao ki raro e i
Maku e moe iho e i, to whakaoho po, ki au potiki
Ka muri aroha au, ka he te mahara ra i

*He tangi na Motu-hia, mo tana tane, i mate
i te patu i te horonga o te pa i Moko-ia.*

(207)

TE TAKE A NGA-PUHI I PATU AI I NGA PA I
MAU-INAINA ME TE-TOTARA
(NGA-PUHI)

Na Nga-ti-whatua o Kai-para i patu a Te-raharaha, i patua aia ki Whanga-rei i Pa-taua, koia a Hongi-hika i whakaeke ai i Te-totara me Mau-inaina, hei utu mo te mate a Te-raharaha, a no muri iho o enei pa a Hongi i whakaeke ai ano hoki i nga pa i Taura-kohia me Te-rore i Wai-kato.

(208)

TE HOKINGA MAI O HONGI-HIKA I INGARANGI,
ME TE TAUA KI TE PATU I MOKOIA ME TE-TOTARA
(NGA-PUHI)

I hokimai a Hongi-hika i Ingarangi, a i ma Poihakena mai tana ara i hoki mai ai, a ka tutaki a Te-hinaki o Nga-ti-paoa i aia i reira, a no te pa i Mokoia a Te-hinaki i Tamaki.

A i rongo a Hongi ki nga he i muri i aia, koia aia i orea ai ki a Te-hinaki, kia hohoro tana hoki ki Hau-raki, kia ai ai he wa mona e noho tupato ai ki te taua a Nga-puhi ki Hau-raki, a ka waiata a Hongi i te waiata nei ki aia:

(208A)

HE WAIATA NA HONGI-HIKA KI A TE HINAKI I TE
HOKINGA MAI ONA I INGARANGI, KA TUTAKI KI AIA I
POIHAKENA, KA WAIATA ATU A HONGI KI AIA:
(NGA-TI-MARU)

“Ko te hanga, ko te hanga tenei e tohea
Iri toki ko wero kei ware kuku
Tokiko puhanga a hau ki kohunga
E wai, e waiho te ngohi rere Turi-kakoa
E waiho te hanga nei, i ki a Korohiko
Ka kiokio to mata titiro, to mata mata
Ka kai o reke, ko Te-rangi-hou-wiri koe
Nga tangata pau rawa koa te pukenga
Na Tara-mai-nuku
Pipi te ure ko to horo

Te pairia watea e kia
Kotia ko poro kaki nui
Kotia ko te pu tutu
E tu mai nei
Kahore koe i kite
I te taru kino nei
I te puku puku
I te hare hare nate nate
Ki to kite waiho noa ai ho ano
Me tatari ki a wai-ehu
Me tatari ki a wai-ehu
Kia wakahi Taure-kaki-rourou”

Ko tona mutunga tena.

(208)

Ko te taua a Nga-puhi i tae ki te kotahi mano topu, a i eke taua taua ki nga waka e toru te kau topu, a hoe atu ai i Tokerau ka ahua atu ai ki Hau-raki, a ka tauria nga pa o reira, o Mokoia, a o Te-totara, a he nui nga tangata o aua pa i mate (titiro ki te pukapuka V rarangi 153, a 157).

A i Tihema 1821, ka hokimai te taua ra, a i u ki Te-kerikeri, a he nui nga taurekareka i maua mai e taua taua, a tangi haere mai ai aua parau, a ko tetahi o aua parau i whakanohoia te upoko o tana tungane i te pou i mua i aia.

A na aua waka nei, i rangona ai te mate o Tete o te tangata i moe i te tamahine a Hongi-hika, me tana teina ano hoki me Pu i mate ano i te parekura, a he nui te pouri o te iwi ki taua rango, koia te pouwaru a Tete, me matuku te teina o Tete i tiakina ai kei whakamomori raua, a ko te pouwaru o pu i tarona i aia, a ko te wahine matapo a Hongi-hika

(209)

i patu i te tahi kotiro pononga, hei mamae mo raua.

A ao ake ka tae mai a Hongi-hika i runga i etahi waka, me nga tupapaku, a Tete raua ko Pu, a ko te wake i aua tupapaku i u matati ki uta, me te manu mai nga waka taua i te moana, ano ka tae nga tupapaku ki uta, a ka u atu etahi o nga tai tamariki me etahi tohunga ki uta, a ka karakia ratou i te pihe mo aua tupapaku, a ka parare enei, me te tupeke, me te harihari i a ratou patu, me te whiu nga upoko o a ratou hoa riri ki runga noa atu i a ratou e tupeke ra. A ka tu kau noa iho te iwi ra, a ka

hoe atu nga waka taua ki uta, a ka u aua waka ra ki uta, ka tae nga pouwaru a Tete raua ko Pa, me nga pouwaru a etahi ano i mate i te parekura, ki nga rakau toko, a ka rere ki tatahi a ka taia nga ihu o nga waka taua ra e ratou ki a ratou toko, a ka tae ano ki nga taurekareka e toru, a ka patua era a mate noa, a ka haere te pouwaru a Tete ki te tahi waka, a ka patua tetahi ropa wahine eia ki tana mere.

Ano ka u nga waka taua ra ki uta, ka tae a Hongi-hika ka patua eia nga ropa e rima, hei mamae ki tana tamahine ki te pouwaru a Tete, a ko aua wahine me aua tangata i patua ra, he mea topa era, a he mea kai ano i taua ra. Hui katoa nga ropa, ki te tane, me te wahine me te tamariki e tae ki te mano kotahi topu, a ko aua ropa ra, i maua ki nga kainga o te tini o nga hapu o Nga-puhi.

Ko Hinaki te rangatira o Nga-ti-paoa i mate i taua taua nei, a ka tino mea a Nga-puhi kia patu tangata ratou hei takitaki i te mate o Tete raua ko Pu.

(210)

Ao ake te ra, ka tu a Hongi-hika ka mahi i te urupa mo ana tamariki mo Tete raua ko Pu, a ko etahi a nga ropa i patua ra i nanahi e tunu ana i te ahi, i tahaki tata atu ano o nga urupa e mahia ra, a ko etahi o nga tangata i patua ra, a kua maoa era, e takoto ana era i roto i te kete i tahaki tata ano i a Hongi-hika e mahi ra, a ko te tinana o te wahine i patua ra e te pouwaru a Tete ki tana mere, he mea topa tera i runga ake i a Hongi-hika, a ko te upoko o taua wahine i whiua iho i runga i te puke ra, epaina ai taua upoko e etahi o te iwi ki te kowhatu, hei takaro ma ratou a papapapa noa taua upoko ra i a ratou.

A ao ake i te mea e arohina ana etahi o aua ropa ra, atu ano i Te-kerikeri ki Te-wai-mate, ka ruha, a ka ngenge nga waewae o te tahi wahine ropa, a he mea patu aia i te ara, kei rorerore, kei raru te kai arahi i aua ropa ra, a i tetahi ra i muri iho, ka mea a Hongi-hika kia patua ano etahi o aua ropa ra ano, hei kai ma te iwi, a ko nga upoko o enei, he mea tuku ki runga ki nga pou o te pa o Hongi-hika, a ko te rape o te huha o te tahi rangatira i haea a tukua ai ki te tahi rakau popo kia maroke ai hei taupoki papa huia.

Ko te pouwaru a Tete, he tamahine aia na Hongi-hika, a koia te tuatahi o nga tamahine o Hongi-hika, i pupuhi i aia, a ko nga mata o te pu i puta i te kiko o tana ringa, a i aia e takoto mate ra, ka kiia eia kia patua te tahi ropa kotiro, a na te teina a Tete i patu, he mea pupuhi eia ki te kope, a kihai i mate, a na te tahi o nga tamaiti o Hongi-hika i patupatu a mate noa taua ropa kotiro a ko te tinana i taona a kainga ana.

(211)

TE TAUA I TAURIA AI MATAKITAKI
(NGA-PUHI)

Kihai i roa i muri iho o te taua a Hongi i hoki mai ai i te patu i Mokoia, a i mate ai a Tete, ka turia ano te tahi taua nui, a ka hoe taua taua ka ahu ki Wai-kato, ki te takitaki i te mate o Tete raua ko Pu (titiro ki te pukapuka V rarangi 168).

A i a Hongi-hika i runga i te kai-puke i waho ake o Kororareka, ka ngau te mamae i tana turi, a i kiia tenei mate, na te tahi rangatira o Hau-raki i mahi makutu i pa ai taua mate ki a Hongi-hika, a ka kiia me takitaki ki te taua e ea ai taua he. A ka mea te iwi, me patu katoa nga pononga a Hongi-hika, kia na ai te riri a nga atua, a kihai a Hongi i whakaae ki taua kii nei, a i mea atu a Hongi ki ana taurekareka, kia rere ratou ki ana whanaunga e ora ai ratou.

A ka kite a Uru-roa te taokete a Hongi i te tahi wahine ropa a Hongi e pikau wahie ana, a puhia ana taua wahine e Uru-roa, a na te tahi rangatira ano i patu te tahi tamaiti ropa ano a Hongi.

(Mote 371)

UPOKO XVI

E noho ra e Muri
Tiakina te tauranga ika i Ahu-riri
Whakahoro ai te moenga
Kia ngawari te papa ki raro
Kei noho titengi koe
E ngari to Te-rongo-hu
He whakairi moenga
Ki te rua o Koroki
Kawea te ngaha o te kai
E whakahaerea nei e te Nane
Ka hu ra i te puta o te Reinga
Hu

*Ko te mata tenei o te horonga o
Matakitaki i a Nga-puhi.*

(212)

KO HONGI ME ANA MAHI (NGA-TI-TAU-TAHI, NGA-PUHI)

He tama a Hongi-hika na Te-hotete o te Tuhuna i Kai-kohe o te hapu o Nga-ti-tautahi a he uri a Te-hotete na Rahiri, (M.S.S page 16 Volume X) nona nei te whakatauki nei “Rahiripaopao” no te mea he mahi paopao tana i nga upoko o aua tangata e kino atu ai, ana haere atu aua tangata kia kite i aia, a ka tuohu ratou ka topoko ki te tatau o te whare a Rahiri, ka paoa iho o ratou upoko e Rahiri ki tana mere.

Te whaea o Hongi-hika ko Tuhi-kura, ko te tahi o nga wahine tokorima a Te-hotete.

Te kainga i noho tamariki ai a Hongi ko Te-tuhuna, a ko O-kura-tope i te pa i tahaki tata atu o Te-wai-mate, a i noho ano hoki aia i Te-kerikeri i te whenua e noho ai a Nga-ti-tautahi i te raumati ki te hii ika, a ki te hao ika ma ratou.

Nga tino tangata o Nga-ti-tautahi, ara ko nga rangatira o taua hapu i nga ra o Hongi-hika ko Te-whare-rahi, ko Te-ahu, ko Tupinea, ko Tareha, ko Rewa, ko Titore, ko Te-tira-rau, a ko Te-koikoi.

Te take tuatahi a Hongi-hika i tu ai hei toa patu tangata, ko nga he o mua, ara ko nga poroporoaki a era kua mate atu, a ka takina aua kupu e Hongi kia mana ai te ki a era o ana tupuna kua mate atu.

Ko Kararu he wahine, ko te tuahine a Hongi-hika, ko te tamahine a Te-hotete te take i parekura ai a Nga-puhi ki a Nga-ti-whatua, a i tae ake ai ano hoki a Nga-ti-whatua ki te kainga e Hongi patu tangata ai, koia nei te take o Kararu i he ai tana iwi.

Ka aroha a

(213)

Pokaia ki a Kararu, a whaiwhai noa aia i a Kararu a kihai te wahine ra i tahuri mai ki aia, nei koa he matua a Pokaia ki a Hone Heke, a he rangatira aia i nga tupuna iho ano.

A ka moe a Ka-raru i a Tahere, he kaumatua a Tahere, e hara i te tai tamaiti pera me Pokaia, a ka pouri a Pokaia mo tana wahine ka riro i te tangata ke, a he te taea atu a Tahere eia, i te wahi o te iwi koia a Pokaia i tahuri ai ki te taua ki a Taoho o Nga-ti-whatua i Kai-hu, a ka huakina a Taoho e Pokaia, a ka patua nga tangata o Taoho, a ka ora atu a Taoho, kotahi te kau topu o Nga-ti-whatua i mate i taua huaki a Pokaia.

Roa kau iho ano ka noho pouri a Nga-ti-whatua, a ka huakina mai hoki e ratou e Taoho ma, ka patua nga tangata i Mata-raua i Kai-kohe, a he pera ano te tini o ta ratou huaki i patu ai, me nga ika o te patu a Pokaia ma.

A ka pouri nga whanaunga o enei kua patua nei i Mata-raua, a ka hui te taua o te iwi i Kai-kohe, a ka tu te taua, a ko Pokaia ano te tino tangata o taua ope ki te tiki, ki te patu ano i a Nga-ti-whatua, a ka tu ka papatu aua iwi nei i te akau i te taha ki runga atu o Maunga-nui, a he riri tenei i turia i te po, i te wa e whiti ana te ata-rau, a he tini nga tangata o Nga-ti-whatua i mate i a Nga-puhi, a ko etahi o nga tupapaku i kainga e te karoro. Koia te waiata kei a Hongi e mea nei "Te kai a te

karoro ra e” a ko Ripiro te ingoa i tapa ki taua parekura, i te mea i tu ki Ripiro.

A na taua parekura nei i rangona ai

(214)

te ingoa o Pokaia, a no muri iho ano, ka tu ano te tahi taua ano ana ki te patu i a Nga-ti-whatua, a haere ake i tenei taua, e rua ma rima topu, a ka tu aua hapu nei ka riri, a ka mate a Nga-puhi, he tini i te takotoranga, ko nga rangatira o Nga-puhi i mate ko Pokaia, ko Ti, ko Tu-karawa, ko Tohi, ko Hou-wawe, ko Hou-moka, a ko Te-wai-kari, a ka pouri a Nga-puhi, koia a Hongi-hika i haere ai ki Ingarangi ki te tiki pu, hei takitaki i taua mate nei a Nga-puhi.

Ano ka hoki mai a Hongi i Ingarangi, ka tu tana taua, ka haere ki te patu i a Taoho, o Nga-ti-pou, i te mea he hoa haumi a Taoho ki a Nga-ti-whatua, a i kai a Taoho i etahi o Nga-puhi i patua nei i te parekura i hinga ai a Pokaia ma, a ka taea te pa a Taoho i Maire-rangi.

A haere ana ano hoki a Hongi-hika ki te patu i a Te-tihi i te pa i te kongutu awa o Wai-ma, ki te taha ki te marangai o taua awa, i tawahi ake o te wahi tapu ra o taua awa, a o Te-taheke, i Matua-kai.

Te take i patua ai a Te-tihi e Hongi-hika, no te mea, he hoa haumi ano hoki aia no Nga-ti-whatua, a i kai ano hoki aia i etahi o Nga-puhi i hinga i te parekura i mate ai ano a Pokaia, a ka taoa te pu o Te-tihi e Hongi, a rere ana a Te-tihi.

A no taua wa nei ano i tae mai ai a Taka-riri raua ko Te-whata o Nga-ti-tama-te-ra i Hau-raki, ki te tiki mai i a Nga-puhi, ki te patu i a Nga-i-porou, o te taha ki Wai-apu, a ki Turanga-nui, a ka whakaae a Hongi-hika, a ka hoe tana taua, a e rua raumati

(215)

o te taua ra i ngaro atu ai ki te patu i o runga tangata, a ko Nga-ti-awa, me Nga-ti-maru ana hoa patu i taua hoe o Hongi ki runga, a nga pa i taea e taua ope nei ko te pa i runga atu o O-potiki ko Marae-nui, a ko te pa i Whare-kahika ko Te-awa-tere, a ko te pa i Wai-apu, me te tini noa atu o nga pa o taua wahi ra.

A ka hoki mai te ope a Nga-puhi, a roa kau iho ano ka tu ano te taua a Hongi-hika ki te takitaki i te mate o Te-raharaa i patua e Nga-ti-whatua i Pa-taua i te takutai ki Whanga-rei, a koia i tauria ai te pa a Nga-ti-paoa i Mau-inaina i Tamaki, a horo ana taua pa, a patua ana te nui o taua iwi i reira, a kainga ana aua tupapaku.

Ka hokimai a Hongi me Nga-puhi i reira a roa kau ano ka turia ano te taua a Nga-puhi, a ka rewa ki te patu i Wai-kato, a ka whakaekea te pa ra a Taura-kohia, te tino pa a Wai-kato i roto i Wai-pa, a ka houhia te rongu e Te-whare-rahi o Nga-puhi raua ko Te-wherowhero-po-tatau o Wai-kato, a ka moe te teina a Potatau a Kati i te tamahine a Rewa, i a Toha (titiro ki te pukapuka V rarangi 153).

Ka noho nei a Hongi-hika a ka whakaaro ki tana hoa tawhito ki a Nga-ti-whatua i Kai-para, ki te takitaki i te mate o Pokaia, a ka haere aia ma uta ki Kai-para, a rongu kau ano te iwi ra ko Hongi-hika te haere atu ana ki te patu i a ratou, ka mea a Nga-ti-whatua kia houhia te rongu, a na te tuakana o Pomare, na Hihi-o-tote i mahi taua rongu i mau ai, he mea haere e Hihi-o-tote ki a Nga-ti-whatua, a ka mau a matohi, te upoko o taua iwi ki te mere pounamu.

(216)

Ka homai ki a Hihi-o-tote, a ka maua mai taua mere ki a Hongi-hika, a hoki mai ana te taua a Hongi ki te kainga i Nga-puhi, a ka kite a Te-whare-umu i te taua ra, i hoki kau mai ki te kainga, kihai i patu tangata, ka riri kino aia, a ka tutu i te taua mana, a ka hoe me tana taua kotahi rau topu a ka ahua aia ma te tai marangai me tana taua, a ka tae ki Manga-whai, ka toia nga waka ki te moana i Kai-para, a ka kite a Hongi-hika i tera taua, ka tu ano hoki tana taua, kotahi rau ma rima, a ka hoe tera i muri i te taua a Te-whare-umu, a rokohanga atu e Hongi i Manga-whai a Te-whare-umu me tana taua, a ka tu ka kekeri a Te-whare-umu me Nga-ti-whatua i Te-ika-ranga-nui, i Kai-para, a ka raru a Te-whare-umu i a Nga-ti-whatua, a ka kite a Hongi-hika i te mate o Te-whare-umu, ka huakina hoki a Nga-ti-whatua e tana taua, a ka he a Nga-ti-whatua i a Hongi ma, a ka whati a Nga-ti-whatua a rere.

Nga rangatira o Ngapuhi i mate i taua parekura ko Te-ahu, ko Te-pehi, ko Hone-hongi, ko Moka ara ko Kainga-mata (mo tana mate kirikau i te mata) a na Rawini-tai-whanga aia a Moka i ora ai, he mea pikau a Moka eia ki roto ki te awa takoto ai i te wa e riri ana te riri, a no te mutunga o te papatu i tikina ai ano a Moka i maua ai ki te puni mahi ai kia ora ai ana tu.

Ka whati a Nga-ti-whatua ki Wai-kato a no muri rawa iho i tikina ai ano e Hongi-hika, i patua ai ano ki reira, hei utu, ara hei takitaki i te mate o tana tama o Hone Hongi i mate i te Ika-ranga-nui. A hoki mai ana a Hongi ki te kainga, a waiho ana aua waka i Te-wai-roa i Kai-para, i Maunga-kahia.

(217)

Ka noho nei a Hongi-hika i te kainga a ka ngau te mamae o tana taua i mate ra i a Nga-ti-whatua i Te-ika-ranga-nui, a ka tuturia ano te ope tiki i a Nga-ti-whatua, a haere ake te taua nei kotahi ma whitu taki tahi, a ka hoe i te akau a ka u ki Wai-te-mata, a ka toia nga waka i O-tahuhu, a ka hoe i roto i Manuka, a ka toia nga waka i te awa-roa, a ka hoe i roto i Wai-kato, a ka kiiia kua riro a Nga-ti-whatua ki Roto-rua, a ka haere a Hongi ki reira, tae atu ki reira, ka kiiia mai kua hoki a Nga-ti-whatua ki Wai-kato, a ka hoki ano te taua a Hongi-hika ki Wai-kato, a ka rokohina te iwi ra e Hongi e noho ana i roto i te pa, a ka tauria te pa ra, a ka taea, ka patua te iwi ra, a i ora atu etahi o Nga-ti-whatua i te rere ke atu.

E haere i te mea patu noa te iwi ra e Hongi, he mea ki marere atu eia ki a Wai-kato kia nuku ke atu ratou i a Nga-ti-whatua, kia patua ai eia ko taua iwi ra anake, i ora iti ano ia a Hongi i a Te-waha-roa i taua wahi ra, he mea hoki he ngakau na Te-waha-roa kia patua te taua a Hongi hei utu mo te patu a Nga-puhi i a Wai-kato i nga ra o mua, a na Po-tatau i pehi taua ngakau a Te-waha-roa i ora ai a Hongi ma.

He puna rua a Hongi, ko Tangi-whare te wahine matua, a nana a Te-puru, a ko Turi-ka-tuku te tua rua, koia te matua o Hone-hongi, me Hariata te pouwaru a Hone-heke, me Hone-hongi ano hoki o Whanga-roa.

A te take o Hongi-hika i mate ai, he puremu na te tahi o ana taua, ana tamaiti o tana tuakana, i tana wahine i a Tangi-whare, a whakamomori ana taua

(218)

tamaiti ra a Matuku, a he takitaki ta Hongi i te mate o Matuku, koia a Hongi i huaki ai ki a Nga-ti-uru i Whanga-roa ki tona iwi ake ano hoki a i he aia a Hongi i te pu i Huruhurua i Manga-muka i Hokianga, a ka nehua a Hongi i te takiwa o Kai-kohe a kei reira ano aia e takoto ana.

(Mote 195)

UPOKO XVII

Ka mate koa Kai-para, ne?
Ae
Ka mate koa Kai-para, ne?
Ae
Ka mate koa Kai-para
Ka tu wehiwehi
Ka tu wanawana
Ka tu te puehu
Ki runga ki te Rangi
A ko te puke i Ao-tea
Ka piki, ka kake
Hi, ha
Ka taupatupatu te riri

*Ko te mate tenei a Kai-teke i ngaro ai
a Nga-ti-whatua i a Nga-puhi.*

(219)

TE TAKITAKI A HONGI-HIKA I TE MATE O NGA-PUHI I A NGA-TI-WHATUA I KAI-PARA (POPOTO, NGA-TI-WHATUA)

Ka hui nga hapu i Wai-hou a ka korero aua hapu mo te taua a Hongi-hika ki te patu i Nga-ti-whatua i Kai-para, a ka tu aua hapu ka hui ki era o Hongi-hika ma, a ka whakatika atu matou i Wai-hou ka haere ki Kai-kohe, a ka haere i Manga-kahia, ka ma Tu-ta-roi a ka heke ki Kai-hu, a ka aitua matou i te ara, he mea hoki ka moe tetahi o nga wahine a Te-morenga i te tahi o nga tangata a Hongi-hika, a ka riri a Hongi, a ka tonoa eia taua wahine ra kia hoki ma te akau i Maunga-nui a kia hoki aia ki ana whanaunga i Hokianga, a ka hoki te wahine ra, a ka patua e taua iwi, a ka taona, a i maua mai hei kai ma Muri-wai, a ka

hoatu eia ki a Te-morenga, ano ka hoki te taua tutu ngarahu, ka tae a Muri-wai ka hoatu te mea i taona ra ki ana hoa rangatira o te taua ra, a ka kainga e ratou, kihai a Muri-wai i kai i taua kiko tangata, he mea hoki e noho tapu ana aia, i te mea koia te tahi o nga tino upoko o te taua a Hongi-hika, a e hara hoki taua wahine nei i te mea patu taua, he patu noa.

Ka tu ta matou taua ka patu ki a Nga-ti-whatua, a ka mate a Hone-hongi, me etahi ano o matou, a he tini nga upoko o Nga-ti-whatua i tu i te aro aro o to matou puri, he mea tia ki a matou tao.

A ka haere matou ki te muru kai ma matou, a ka kitea taua wahi tapu nei e Hupe me te tupapaku ano, a ka haehaea taua tupapaku e Hupe ka kawea ki ta matou puri, a ka riria e Patu-one raua ko Nene, a taona ana e Hupe

(220)

a kanga ana eia he mea hoki nana, "I kai taua tupapaku ra i nga whanganga o Hupe," koia a Hupe i kai ai i aia.

A ka hoki matou ki Hokianga, a i te ara ka kite matou i te wahi i noho ai te puni o tetahi ope o Wai-ma whai ake i a matou, he haumi mo ratou i haere ake i Wai-ma, a he mea huaki e taua ope ra etahi o te iwi o Kai-para i rokohanga e ratou i te ara, a patua ana e ratou, a kainga ana a ratou i patu ai, a he mea waiho nga upoko o a ratou i patu ai kia iri ana i nga rakau tiatia i te ara pukana ai.

Ka tae matou ki te akau i Maunga-nui, ka kai matou i te roi me te toheroa, a ka haere ano matou i te akau, a ka kite ano matou i nga upoko tangata e iri ana i runga i nga rakau. A ka haere tonu matou, a no muri i a matou, taua wahine o Nga-ti-whatua i heke iho ai ki te akau haere ai, a hoki ai ki tana iwi, nei ra ko matou anake i pahure, ko te taua o matou i muri ano e haere mai ana, a na ratou i patu, a i kai taua wahine, na te hapu a Patu-one raua ko Nene i patu, a i kai ano raua i taua wahine, a ka mutu i reira to raua kai tangata.

A na Te-moherehere i kite te tahi wahine ano i reira, he mea hoki i whati te iwi o taua wahine ra, a koia i huna e ratou, a na te hapu o Te-moherehere i patu kai rawa hei utu no ta ratou i patua a i kainga hoki e Nga-ti-whatua i mua, ko Po-ahu taua

tangata o Wai-ma i kainga e Nga-ti-whatua, otira kua nui noa atu nga utu mo Po-ahu i patua e Wai-ma, me aha i te uto, a i te ngakau kino o mua.

(221)

TE TAKE O TE KEKERI I MAUNGA-NUI
(POPOTO, NGA-PUHI)

I mea a Pokaia te matua keke o Hone-heke kia moe te tamahine a Hongi-hika a ka raru i aia, a kihai taua wahine i pai mai ki aia, a moe ke ana a Ka-raru i a Tahere, a ka pouri a Pokaia. Koia aia i tahuri ai i huaki ki a Taoho o Nga-ti-whatua i Kai-para, a i ora atu a Taoho, ko te nui ia o ana hoa ara o tana hapu i patua e Pokaia, a roa kau iho ano ka huakina mai e Nga-ti-whatua ki Mata-raua i Kai-kohe, a ka mate a Nga-puhi i reira, a ka huakina a Nga-ti-whatua e Nga-puhi i Maunga-nui i te po ata rau, a ka mate a Nga-ti-whatua, a i mate ano hoki etahi o Nga-puhi.

A ka tu ano te taua a Pokaia, a ka turia a Nga-ti-whatua eia i Ri-piro, a ka mate a Nga-puhi i a Nga-ti-whatua, a he nui a Nga-puhi i mate i reira, a i mate ano hoki a Pokaia i reira, me Ti, me Tu-karawa, me Tohi, me Hou-ware, me Hou-moka, me Wai-keri, a ka tino pouri a Hongi-hika a he mea kia ea ai tenei mate o Nga-puhi, koia a Hongi-hika e haere ai ki Ingarangi, ki te tiki pu hei takitaki i taua mate.

A ka hoki mai a Hongi-hika i Ingarangi ka huakina a Taoho eia o Nga-ti-pou, he mea hoki i kai a Taoho i nga ika a Tu i te matenga o Pokaia.

A ka huakina e Hongi-hika a Te-tihi i tana pa i Wai-ma, a ka mate te nui o te iwi ra i reira i a Hongi-hika.

(222)

TE PAREKURA I RI-PIRO
(POPOTO, NGA-PUHI)

I nga ra o mua, he mahi ta Nga-puhi, he haere ki te patu i a Nga-ti-whatua, a he hono tonu no taua mahi nei koia te tahi

rangatira o Nga-ti-whatua i haere atu ai i Kai-para ki Kai-kohe i te takiwa ki Te-wai-mate. Ko Te-toko te ingoa o taua tangata, a i haere atu aia ki te tahi kuia tohunga i Kai-kohe, a ki te tono atua i taua kuia ra, kia homai ki a Te-toko.

Ka moe aia i Kai-kohe, a ao ake te ra, ka homai e te kuia ra ki a ia te tahi hei kaki, ko taua hei ra, he rau raukawa, a he mea takai ki te aute, a ka riro mai taua hei i a Te-toko, ka ui atu aia ka mea atu ki te kuia ra “Me pehea e au te mahi o te atua nei?” Ka mea mai te kuia ra “E tae koe ki te kainga, whakahaua e koe to iwi kia hanga i te whare whakairo, hei whare nohoanga mo to atua, a ka whakahuatia e koe to atua, ara me hanga e koe i te tahi Tiki, kia penei te nui, me te tiketike o te tangata ora, me mahi e koe ki te rakau nui, a ko te rakau e mahia ai e koe taua Tiki kia toru maaro te roa, ara kia toru wharona o nga ringa tangata, a ko te tahi pito o taua rakau hei ahua mo to atua, a ko te tahi pito me whakakoi, kia hei ai te pou taua pito ki te whenua, kia tu maaro ai taua Tiki ana poua ki te whenua, a ka tu taua Tiki hei tirohanga atu ma te iwi katoa, a e kitea e ratou i te marae o to pa. A ko runga o taua Tiki kia kotahi maro ringaringa o te tangata ana whanganga ki ana ringa maro tonu, a ko taua Tiki, me mahi kia rite te ahua ki to te tangata ahua, a me whakairo tana mata kia moko tukupu, a ko nga karu me mahi ki te paua, a me noho he tamaiti i tana ringa taiapo ai, a ko nga mokomoko, me ngaoki i

(223)

ana waewae me tana kaokao, me ana ringa, me tana uma, a ko te tuara o te Tiki ra, me pao e koe kia puare, kia nui te puare, a me mahi e koe he taupoki mo taua puare, kia kapi ai taua puare, a me noho to atua i roto i taua puare, a me noho te atua i hoatu nei e au ki a koe i roto i taua puare, a me whakanoho te taupoki ki tera wahi i mahia ai taua taupoki, a me noho to atua i reira, ko te puritanga o taua taupoki ra me whakaahua ki te mokomoko, ka oti te Tiki nei te hanga e koe, hei muri iho ka mahi ai koutou i te whare whakairo, me mahi katoa to iwi i taua whare, te tane, te wahine, me te tamariki, ano ka oti te whare i a koutou te hanga, me haere te tohunga ki roto ki taua whare,

a me noho aia i te kokonga o te taha ki katau ana tapoko atu aia ki roto ki taua whare, a me titiro aia ki waho, me ma te matapihi o te whare ra tana titiro, a ka karakia ai aia i te kawa mo te whare hou, ara me karakia aia i te karakia e rangona nei ko “Whakatau” a koia nei taua karakia:

Whiti Tuatahi (Verse 1):

Manawa mai tatau mai

E tu te riri, e tu te nguha

E tu tupa mimiha

Ta ta tapa rerei

Ta tapa kokota

Kokota i whea

Kokota i raro i aku taha

Ka ngarue Tu ki te rangi

Te whakarangona mai, ai ki taku hau taua

Whiti rua (Verse 2):

Papa te whatitiri i runga te rangi

Ka rarapa te uira mai te rangi

Te whakarangona te ati tipua

(B No.1 White)(74)(224)

Te ati tahito

Te tipua horo nuku

Te tipua horo rangi

Horo a uta

Takina te manu

Takina te pou ki Rarotonga a - i

Takina ki Hawaiki

Rongo te po, rongo te ao

Te wa riri, te wa nguha

Te wae wae riri whakahume

Tama ki tona whenua papa kura

Te tangi whakamataku

Kia ngakia te mate o Tu-whaka raro

Tangi amu amu ki ona tuahine

Nunui roroa awai

E kore e taea te riri

Ko whakatau anake te toa

E ngana ai te tangi a te wahine

Rukuhia huka huka te patu ki te tai

Hangaia ake ko tana ihu

Tiro ake ko tana hoe o - i

Heke heke iho i runga i ona aitu

Ka rarapa ki te rangi

Mau o Rongo-keo te horo o whakatau

E hi te ata te horo o whakatau

He poke tahua tuku atu Whakatau

Ki roto te whare tona (tera) tino

Ka whakapungawerewere

Tu tara wananga te toa i tai nei

He toa he rere
He ngaro i roto te matikuku
Tenei ahau e tipua
Te - te - te - niho
I te pou o te whare

(B No.1 White)(75)(225)

Whakatau hikitia, te tapu wae
Tu ana i waho
Me he kahui manu
Te rakau o whakatau
He mumu he awha tai
Penea tai wheneke whanaua o - i
Kua makawe te ngakinga o te toto
Te iramutu o Tu-te-kahu
Nau mai e waha i taku tua
Ka whano taua ki to matua
Manawa i tauria e Paka-whara
Ka riro i a koe na
Te hono o Ra-kai nui
E tu nei, e noho nei
Aua i te riri aua i te nguha
Whiria te kaha tu a tini mou
He koutu whenua he take whenua
E kore e taea te riri
Ko Whakatau anake te toa i ta maua
Whiti rona hara mai te toki
Hau ma Ui e, Taiki e”

(226)

Ano ka tae aia ki te kainga, ka tahuri te iwi ka hanga whare, me te Tiki ano hoki i hanga e ratou, a mahia ana nga mea katoa i whakahaua e te kuia tohunga ra i Kai-kohe, a ka oti enei, ka tahuri te iwi ra ka tahere manu, me te ika ano hoki, a ka aami i te kumara, i te roi, i te pohue, i te tawa, i te hinau, i te mango, a ka turia aua kai hei hakari, a ka taona aua kai ra, a ka maoa aua kai ka whakaturia aua kai, a e rua rarangi o aua kai ra, a i pera te teitei me te tiketike o te tangata, ara kotahi maaro, a ka hui te iwi ra ka noho a rarangi i waho o aua rarangi kai, a ko nga tohunga o te iwi ra i haerere i waenga o aua rarangi kai, a ka rangona atu e te iwi ra e tatau haere ana aua tohunga i a ratou mea i tatau ai, he mea hoki e kite ana aua tohunga i nga wairua o te iwi o Nga-puhi, o te hunga e mate i te patu a Nga-ti-whatua i muri iho o taua hakari. Ano ka mutu te tatau a aua tohunga ra i aua wairua, ka pa ka karanga te tino tohunga ki te

iwi e noho ra i waho o aua rarangi kai ra ka mea “Tena tongia” a ka toro te ringa maui o te iwi katoa ra ki nga kai o taua hakari, he rite tonu te toro o nga ringa o taua iwi katoa, a he rite tonu te mau i te kai me te whakahoki mai o aua ringa ki nga mangai o te iwi ra ki o ratou ngutu, ka oti ra tenei, ka tu ka maranga te iwi katoa ra, ka kawea nga kai o te hakari ra ka whaka..... ki te iwi katoa, he ropu tangata i tae ki te oro, a ki te wara tangata takitahi e kai ai i te kai o nga koro i tu ki a ratou aroaro, a ko nga maanga o taua kai i waiho ano i te wahi i tu ai nga kino o taua kai, hei koha aua maanga ki nga atua.

Roa kau iho ano ka hui, nga rangatira o Nga-puhi

(227)

me a ratou hapu, me nga wahine, me nga tamariki a ka haere ki te patu i a Nga-ti-whatua, a ki te tango ano hoki i ta ratou wharua, a ka haere a Nga-puhi i te akau o te moana, a ka tae ki Kai-para ana ki te akau i Ri-piro.

Ka rongo a Taoho, te ariki o Nga-ti-whatua i nga mahi a Nga-puhi, a ka haere ratou ko tana iwi ki Ri-piro, a ka mea a Taoho kia houhia te rongo ki a Nga-puhi, a ka haere aia ki nga ariki o Nga-puhi ki a Hou-wawe, a ki a Hou-moka, a ka mea aia a Taoho kia hongia aia ki a raua, a ko Hou-moka, i riri rawa nei, a kihai i toro tana ringa ki a Taoho, a pupu ana te huka i te waha o Hou-moka i te riri ona ki a Taoho, a ka kite te iwi o Nga-puhi i te riri kino o Hou-moka, ka tu te iwi ra ka patu i a Nga-ti-whatua, a ka tu ka riri aua iwi ka papatu a parekura, a ka mate a Nga-puhi i a Nga-ti-whatua, a i kainga etahi o nga tupapaku o Nga-puhi e Nga-ti-whatua, a ko nga tupapaku i mate ki te akau o te moana i kainga e te karoro.

A i ora atu etahi o Nga-puhi i whati ki a ratou kainga ano, he mea ia i ora atu i te nganga a kiko o te patu.

Ko taua parekura nei i tapa ki te ingoa nei “Te-kai-a-te-karoro”.

UPOKO XIV**HE WAIATA KANGA MO HONGI-HIKA
(NGA-PUHI)**

Ko te waiata tenei a Tama-rehe mo Hongi-hika, he waiata whakatakariri mo te mea e patu haere nei a Hongi i te tangata, a te taea hoki te rapu te tahi utu, a he mea utu ki te waiata nei, koia nei te waiata:

Kowai au e Hongi e i
 I riro mai a konei e i
 Tera Ngatiwhatua e i
 Te tangata nana i kai atu
 Houwawe, Houmoka
 I kai a te karoro na i
 To upoko ra te Tupua i tawhiti
 Nana rawa i homai
 Ko te kaha ta rangi
 Hei tua i te motu (mutu)
 Kia hinga ki raro ra i

He kanga tenei ki te pakeha, ki te tangata i homai ai te pu me te paura, koia tenei “To upoko te Tupua” he Tupua te Pakeha, ko te tupua he ngarara no namata, he kowhatu he taniwha no raro no te whenua mo te orokohanganga o te ao, kahore ano i kitea noatia e te tangata, he pena te ahua o te pakeha ki te whakaaro a te tangata Maori i te wa e kuare ana. Ka mutu enei kupu.

(Mote 190)

UPOKO XVIII

Kaore te ngakau ka motu ki Hawa-iki
Te aro piri mai ki taku tinana nei
Heoti ta Tiki e, i whakapihanga iho
Naku ka pirangi ki te tau e Tawhi
Hoatu te kanohi te ahi ka ka mai
Ki te kongutu awa ki Whanga ehu ra i a
Waiho ra e Mare kia taria atu
Te Kawa haere mai i a koe Ti
Nau i whakaihi kia tapu tonu au

He waiata na Tohu pu mo Po-mare.

(228A)

TE PA I HARURU I WAI-TANGI (NGA-PUHI)

Na te iwi a Puihi o Whanga-roa i huaki te pa i Haruru, a kihai te pa i taea e ratou e Nga-ti-uru.

Te take i patua ai taua pa, no te mea na nga tangata o te Wai-mate ratou i pei atu i te whenua i Manawa-ora i tua atu o Korora-reka, a koia ra te take i huakina ai taua pa he pa noho no nga iwi o taia-mai i nga ra o te raumati ki te hao ika, kihai i taea taua pa ra e Nga-ti-uru, a hoki ana ratou, ka ra te Kerikeri te ara, a noho rawa atu i te rere i Aniwaniwa, a ka huakina a te taua aru atu a Hongi-hika ki reira, a ka patua a Nga-ti-uru ki reira, a kainga ana e Hongi ki reira.

A he roa noa atu te wa i kitea ai nga umu i taona ai taua iwi i reira, a no nga ra o te pakeha i tae mai ai ka ngaro aua umu.

No Hongi hoki tana whanga e noho ai ki te hi ika, i ona wa e hiakai ai ai ratou.

(229A)

NGA MAUNGA TAPU A NGA-TI-HINE
(NGA-TI-HINE, NGA-PUHI)

Ko nga puke whakamana tenei a tenei iwi a Nga-ti-hine:

Ko Umu-whao
Matori
Motatau
Te tarai o Rahiri
Te kie kie
Whawha nunui

Ko enei puke he tapua tonu kia matou.

(229)

TE WHAWHAI I O-TU-IHU
(NGA-PUHI)

Ko Rangi-wehe-kura, he pononga hopu mai na Nga-puhi i aua parekura ki nga iwi o runga a moea ana e Hau-pokia hei wahine mana, a he mea kohuru taua wahine i te ara i Pa-keretu a ahu atu ana i Te-ahuahu anga atu ai ki Wai-ma, na te tahi tangata o Te-mahurehure o te iwi o Pi i kohuru.

He tohunga a Hau-pokia, a ko etahi o te iwi o Te-mahurehure i mate kongenge, a i mea taua iwi na Hau-pokia i makutu aua tangata, koia taua iwi ra i patu ai i a Rangi-wehe-kura, te wahine a Hau-pokia.

No Nga-ti-kahu-ngunu a Rangi-wehe-kura, o Ahuriri, a ko Te-mau-paraoa, he pononga ano na Nga-puhi, mo taua iwi ra ano, a he maia, a he mohioo, koia a Te-mau-paraoa i noho tahi ai i nga rangatira o Nga-puhi, a no te mea i ngaro noa iho a Kiri-mahore, te tahi wahine o Nga-puhi i Te-uru-ti i Korora-reka, a whakapaea ana na Te-mau-paraoa aia i kohuru, a i noho a Te-mau-paraoa i te pa i O-tu-ihu, a Po-mare raua ko Kauiti, a ka kiia na ratou tahi taua kohuru.

A he mea whakaeke taua pa a O-tu-ihu e Titore raua ko Pi hei utu mo Kiri-mahore, a ka mate a Pi, a Koukou, a Moe-atarau, me etahi atu ano hoki i mate, a no muri iho taua wahine ra a Kiri-mahore i hoki mai ai ki Toke-rau, i te mea i eke aia i te kai-puke a rere atu ai ki runga.

(230)

HE WHAKAPAPA KORERO NA TE-AU-POURI
(TE-AU-POURI)

Kotahi kai-puke i tu mai ki te pito ki raro nei i nga ra o mua rawa atu i nga kai-puke i u mai i nga ra i u mai ai te tahi ki raro mai i Mango-nui. E kiia ana, ko te ingoa o te whenua i rere mai ai taua kai-puke ko Te-upoko-o-tamoremore, a ko te ingoa o taua kai-puke ko Te-pu-tere-o-waraki, taihoa nei e u mai te kai-puke mataati ki Tokerau i nga ra o te oranga o te matua a Nene raua ko Patu-one.

Kotahi tino kaumatua o matou i korero i ana korero i rongo ai aia i nga koeke o mua i mea, he mohio rawa aia ki nga korero o mua, o nga whawhai, me nga heke, me nga wake rere atu i te Au-pouri, me nga kai-puke u mai i reira, ara nga kai-puke i tata mai ki uta, a hoe atu ai te tangata whenua i o ratou waka ki te titiro i aua puke ra.

E mea ana taua kaumatua i te tau 1839 i korero ai aia i ana korero ki a matou a na Mato i korero mai ki au, ki a Patiki. Kua tae nga paparanga ki te rua te kau ma waru ki aia, o ana tupuna i noho ai i Aotea nei a ko ia te tangata o to ratou iwi i tohia hei tohunga mana e ako nga korero o mua, a i akona aia e tana tupuna ki nga korero o mua, a i mohio aia ki nga ingoa o nga tangata no ratou nga ingoa i aua paparanga e rua te kau ma waru nei.

E mea ana nga korero o aua tangata ki aia i whati mai ona tupuna i runga i o ratou waka, i heke mai i nga moutere o te moana ki te hau raro o te moana o Kiwa, te ingoa o te tahi o aua moutere ko Wai-roto, te ingoa o

(231)

tetahi ko Hawa-iki, a te ingoa o te tahi ko Mata-ti-ra.

Ko Wai-roto te motu i rere mataati mai ai ona tupuna, a rere mai ki Hawa-iki, ka noho i reira a roa noa ka rere mai, a Mata-ti-ra ka noho i reira a roa noa ka rere mai ki Aotea nei noho tuturu ai, i te mea he whenua nui tenei a i rere mai ratou whaka te ra huru, ara i rere mai i te marangai, i rere mai hoki i te auru, te take i rere mai ai ara i heke mai ai i Wai-roto he

hae na te teina ki te tuakana, a he ngakina kumara te tahi, he maara tautetetete, a ka rere mai te tuakana me ana pori ka rere ki etahi moutere, a u noa mai ki Aotea nei, a rokohanga mai e ona tupuna nga iwi tuturu ake o enei motu e noho ana Wai-apu, he mea hoki ki hai nga waka i u tuturu ki muri whenua, i hoe tonu ara i rere tonu ki ia wahi ki ia wahi titiro haere ai i te pai kainga, a ko te uri o Toi te iwi i noho i uta i kite ai ona tupuna i O-hiwa, a roa noa o ratou i noho ai i reira, ka rere mai ano ka hoki mai ki Porangaranga, a noho tuturu iho ana i reira, a ko te iwi tuturu o te whenua i Kai-taia ko te iwi o Kui, a na Nga-ti-whatua ratou i pei haere, a noho rawa atu taua iwi i Kopu-tauaki i runga atu i Tauranga, a noho ana ratou i te nui o te whenua i Kai-taia, ara te iwi o te tupuna o Wehi ma.

Te moutere i rere mai ai nga tupuna o Mato, he whenua kai, tupu ai te kumara i uta i nga wahi koraha o taua moutere i Wai-roto, a kai ai ratou i te kai, a ora ai te noho ano ka tini te iwi ka hae te teina, koia hei ariki mo ratou, a tu ana te riri pei a te teina i te tuakana

(232)

a heke mai ana te tuakana me ana pori me tana whanau ki te moana rere mai ai ki te rapu kainga mo ratou.

I u ki Wai-apu te heke nei, a ka whanau mai i reira nga uri tokotoru a ko Po, te tokotoru o ratou, a ka ahua nui aia a Po, ka heke mai te iwi nei ki Kai-taia, a ka noho i reira, a tae noa ki te wa i whanau ai te tamaiti ra a Puhi, a ka puta te iwi a Nga-puhi i aia, a ka marara haere te iwi ra, a ka peia a Nga-ti-awa e Nga-puhi, atu ano i Kai-taia, i Hokianga, a ka heke tera ka hoki ki Kai-para a Tara-naki atu ana, a ka heke tera i Mango-nui o Nga-ti-awa, ka heke, noho rawa atu i a Kauri i Tauranga.

I nga ra o mua, kahore kau he papatu a aua tupuna nei, he tautete kau ki ta te arero patu, he kupu te whawhai, kaore e mau patu.

He tini nga waka i eke mai ai o matou tupuna, a e ki ana te kaumatua i rongo ai a Mato, a korero mai ai aia ki au, he waka nui aua waka me o ratou waka haumi, hei mau kai mai mo te iwi i nga waka tapu, he tupuna tapu hoki aua tupuna o matou, tapu te tangata, tapu te whare, tapu nga kakahu, tapu katoa nga mea o a matou ariki.

E ki ana aua tupuna ra, he kuri nunui te kuri o etahi moutere nui i tata ki te motu i noho ai a i heke mai ai o matou tupuna i Wai-roto, a kahore kau he kai tangata o o matou tupuna i aua ra, taihoa nei e kai tangata, no te wa o te mau patu, a o te papatu parekura, i kai ai matou i o matou hoa riri, hei ngaki i te mauahara a te ngakau puku riri, e hara i te mate kai kore i kainga ai te tangata, engari he kai

(233)

i te hoa riri, kia ngata ai te ngakau kino ki aia.

He wahi pumahu rawa atu aua moutere ra, a noho tahanga ai te tangata i te roa o te tau, a iti noake nei te kahu, he maro kau nei.

Ko etahi iwi o reira he pokerekahu, ara he mangu kere te kiri, he iwi haunga te noho tata mai, a ko etahi iwi ano o aua motu ra, he kiritea a he iwi ata noho, he mahoro te uru, he iwi ahuhenua ko nga uri parauri piro ra, he potetete te uru, a he iwi noho paru noaiho ai, ngaki ai ano ia i te kai, e hara i te iwi tino ahuhenua, pai ai ki a ratou ake kino ai ki te iwi kiritea, a noho kahu kore ai aua mamangu ra, ko te uru he kehu, ara i ahua whero, a kahore i tikitikia, he mea puhipuhi kia puhuhi a nui noa atu te ahua pokuru, me te take wharewhare nei i te tu mai.

Ko nga waka o a matou tupuna i eke mai ai i takoto ki Ranganunu a popopo noa iho i reira, a kotahi kai-puke i u mai ki reira, a kotahi o ratou i riro atu i taua kai-puke, a ngaro tonu atu a mo muri iho ka u mai ano te tahi kai-puke, i u mai ki te tiki wahie mai pea, no te mea he wahie te mea i utaina nuitia ki taua puke, a homai ai he kahu kura ki te iwi i uta, a mo muri iho o tenei ka u mai a Kawana Kingi, a nana te poaka i kitea ai ki reira, me te riwai, me te puka.

Nga kahu o to matou kainga i rere mai ai i tawahi he aute nei he rakau aute mahia ai te peha o taua rakau, a ko te tinana o te rakau hei poito kupenga, a mahia ai te hua o o reira rakau hei hinu, ara he mea tahu a roto o aua hua ra, puta mai ai te hinu, he Ni te ingoa o aua hua, i penei te nui me te upoko tamaiti nei, maua mai ai taua tu kai nei ki konei, me te uhi-kaho, a kihai noa ake i tupu, a kua kore i enei ra.